GURU GRANTH RATNAVALI

Punjabi University, Patiala

○ ज्ञान मन्दिर ○
त्रिपोलिया बाजार, जयपुर-1

Contents

PART III

PART IV

Illustrations

PREFACE

Guru Granth Ratnavali is an attempt to introduce the holy Guru Granth to the world at large. The book presents in outline and succinct form the thought-content of the Granth, a gift of the Sikhs and the Punjab to India and the world. The Granth enshrines in its pages and highlights the principles of a profound spiritualism and a philosophy of religion; it offers to mankind a solid basis for a common spiritual code, so valuable for the edification of the human race. The present volume aims at providing an introduction to the thought of the holy Granth and the editorial scheme employed therein.

A good many difficulties and problems were encountered in the preparation of this book. In arriving at a solution of all aspects of the problem, the Advisory Committee of the Department of Sri Guru Granth Sahib Studies made the most valuable contribution. The advisory committee consists of the following members : (1) Sardar Kirpal Singh Narang, Vice-Chancellor, (2) Dr Bhai Jodh Singh, (3) Sardar Gian Singh Rarewala, (4) Dr Balbir Singh, (5) Prof. Sahib Singh, (6) Prof. Narain Singh, (7) Giani Lal Singh, (8) Sardar Bhagat Singh, Session Judge (Retd.), (9) Sardar Harbans Singh and (10) Dr Taran Singh.

It would be pretentious to claim perfection for any human work. However, no pains were spared to get to the spirit of the holy Book. This volume carries the portraits of the contributors of the Granth, though, despite our best efforts, we could not procure authentic pictures of some of the saints, the Bhatts, Bhai Mardana, Baba Sunder, Satta and Balwand. In view of this, it was decided to publish what was available. To obtain the oldest and the most authentic portraits of the Gurus, the collection of Sardar Manohar Singh (of M/s. Marcos, New Delhi) was examined. The Department of Punjab Historical Studies of the Punjabi University supplied some of the pictures included in this volume. The Department of Sikh Studies, Khalsa College, Amritsar and the Sikh Museum, Amritsar, made available to us portraits of five saints. Besides, Indian Art Gallery of Banaras supplied the portrait of Saint Ravidas. Our grateful thanks are due to all these individuals and institutions for their gesture of goodwill and co-operation. Several State governments, universities and institutions were approached in an effort to make the collection.

The master copy of this manuscript in Punjabi was prepared by me with the active co-operation of Sardar Piara Singh Padam. The Hindi translation was done by Dr Shruti Kant and Dr B. L. Goswami. The English version was prepared by Dr D. S. Maini, Sardar Bakhshish Singh and Dr Gurdit Singh. Translations of quotations and hymns were taken from the UNESCO volume of the *Sacred Writings of the Sikhs*, Dr Gopal Singh's translation and a few renderings of Prof. Puran Singh. The Editors too translated some of the passages. The production work was taken care of by Sardar Hazara Singh. The Vice-Chancellor, Sardar Kirpal Singh Narang, took a keen personal interest and extended his valuable help and guidance, without which it would not have been possible to bring out the *Ratnavali*. I offer my own and on behalf of the Department our heartiest thanks to all those who assisted in the preparation of this volume.

Punjabi University,
Patiala.

TARAN SINGH
Head,
Head, Sri Guru Granth Sahib Studies Department

ਪ੍ਰਵੇਸ਼

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪਰਿਚਯ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਰੂ (Living Teacher) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਸੰਕਲਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1705 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਛੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ,) ਪੰਦਰਾਂ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ (ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਸਧਨਾ, ਬੇਣੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ, ਸੈਣ, ਧੰਨਾ, ਭੀਖਨ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ), ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ (ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤਾ) ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਰਜ਼ੀ ਭੱਟਾਂ (ਕੱਲਸਹਾਰ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਭਿਖਾ, ਸੱਲ੍ਹ, ਭਲ੍ਹ, ਨਲ੍ਹ, ਗਯੰਦ, ਮਥੁਰਾ, ਬਲ੍ਹ, ਹਰਿਬੰਸ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਇਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਆਕਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੀ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਨਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚੇ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤਿੱਥਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁਖ ਬਣਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣਾ।
2. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਉੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਹ ਦੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।
3. ਇਹ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਪਜੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਆਦਰਸ਼ ਇਕੋ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਦਰਪਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬੰਗਾਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਤ, ਗੁਰੂ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਰਹੇ ਹਨ।
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਸਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅਸਲੀ

ਤੱਤ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਭੇਖਾਂ, ਪਖੰਡਾਂ, ਦੰਭਾਂ, ਭਰਮਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ ਦੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮਾਂ ਥਲੇ ਦੱਬਿਆ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਭਾਰਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੈਮਟਿਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹਨ, ਸਤਿਕਾਰੇ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੇਖ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਥਾਂ ਮਿਟਾਣ ਵਾਲਾ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।
6. ਜਿਥੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੀਮਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸਾ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਸੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰੰਗਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਫ਼ੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਇਕ ਕੋਸ ਹੈ।

   ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਸ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂ-ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਸ਼ਲੋਕ, ਥਿਤਾਂ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ, ਗੋਸਟਾਂ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਛੰਦ ਆਦਿ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਬੜਾ ਵਚਿੱਤ੍ਰ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੇਸਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਉੱਜਲ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸਵ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਲਥੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਲ ਬਚਨ ਸਾਂਭੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਵੀ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਭਾਵ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ, ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ 1601 ਈ. ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ, ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਕੰਢੇ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਬੂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਰੀਵ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਕਿ ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੱਧੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹੀ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕੁਝ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਵੀ ਉਠਾਇਆ। ਸਹੰਸਰ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਣ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸੰਗਲਾਦੀਪ' ਵਿਚ ਪਈ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਪੋਥੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਪ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿਸਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਭੇਜਣ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਬਚਨ ਸਾਂਭੇ ਹਨ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਬਚਨ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (1666-1708 ਈ.) ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਅਨੇਕ ਨਕਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸੰਨ 1705 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਕਲਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਤਮ ਸਰੂਪ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਬੀੜ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

੩. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤਰਤੀਬ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਤੇਤੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਲਏ ਹੋਏ ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਭਾਵ ਤੇਤ੍ਰੀਵਾਂ ਭਾਗ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਕੱਤੀ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ : ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਮਾਝੁ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸੁ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲੁ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ, ਮਾਲੀ ਗਉੜੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਨ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਲਾਸੀ-ਕਲ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਹਨ।

ਪ੍ਰਵੇਸ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮ ਛਾਪੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੀੜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਤੀਹ ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨੇ ਹਨ, ਅੰਤਮ ਫੁਟਕਲ ਭਾਗ ਦੇ ਪੰਨੇ 1353 ਤੋਂ 1430 ਤਕ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਪੰਨਾ 14 ਤੋਂ 1353 ਤਕ 31 ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਧ ਘਟ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵਿਸੇਸ਼ ਤਰੀਕਾ ਇਕੋ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਦੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ-ਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਛੇ ਪਦੇ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਚਉਪਦਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਦੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਸ ਪਦੀਆਂ ਤੇ ਚੌਵੀ ਪਦੀਆਂ ਤੀਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸੇਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਹ ਮਾਂਹ, ਥਿਤੀ, ਪਟੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੰਤ ਹਨ। ਛੰਤਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਰ ਜਾਂ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ।

ਹਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਗ, ਘਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ (ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ), ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ), ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ) ਤੇ ਮਹਲੇ ਨੌਵੇਂ (ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਥਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪਾਦਕੀ ਟੂਕ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ।
ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਚੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ।
ਏਹ ਵਸਤੁ ਤਜੀ ਨਹ ਜਾਈ ਨਿਤ ਨਿਤ ਰਖੁ ਉਰਿਧਾਰੋ।
ਤਮ ਸੰਸਾਰੁ ਚਰਨ ਲਗਿ ਤਰੀਐ ਸਭੁ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰੋ। ੧।

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫

ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੋ ਨਾਹੀ ਮੈਨੋ ਜੋਗੁ ਕੀਤੋਈ।
ਮੈ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰੇ ਕੋ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਆਪੇ ਤਰਸੁ ਪਇਓਈ।
ਤਰਸੁ ਪਇਆ ਮਿਹਰਾਮਤਿ ਹੋਈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਜਣੁ ਮਿਲਿਆ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਤਾਂ ਜੀਵਾਂ ਤਨੁ ਮਨੁ ਥੀਵੈ ਹਰਿਆ। ੧।

ਇਸ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਵਿਚ ਥਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਥਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਵੀਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਸ਼, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਲਈ।

੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਬਾਣੀਆਂ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਾਮ	ਕੁਲ ਸ਼ਬਦ	ਨਾਮ	ਕੁਲ ਸ਼ਬਦ
1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ	974	19. ਰਾਮਾਨੰਦ	1
2. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ	62	20. ਪਰਮਾਨੰਦ	1
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ	907	21. ਸੂਰਦਾਸ	1
4. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ	679	22. ਸੁੰਦਰ	6
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ	2218	23. ਮਰਦਾਨਾ	3
6. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ	115	24. ਸੱਤਾ	3
7. ਕਬੀਰ	541	25. ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ	5
8. ਫ਼ਰੀਦ	116	26. ਕਲਸਹਾਰ	54
9. ਨਾਮਦੇਵ	61	27. ਜਾਲਪ	5
10. ਰਵਿਦਾਸ	40	28. ਕੀਰਤ	8
11. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ	4	29. ਸੱਲ੍ਹ	3
12. ਬੇਣੀ	3	30. ਭੱਲ੍ਹ	1
13. ਧੰਨਾ	3	31. ਨਲ੍ਹ	16
14. ਜੈ ਦੇਵ	2	32. ਭਿਖਾ	2
15. ਭੀਖਨ	2	33. ਗਯੰਦ	13
16. ਸੈਣ	1	34. ਬੱਲ੍ਹ	5
17. ਪੀਪਾ	1	35. ਹਰਿਬੰਸ	2
18. ਸਧਨਾ	1	36. ਮਥੁਰਾ	12
		ਕੁਲ ਜੋੜ	5871

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ ਪੰਨਾ 1307) ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 5867 ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂ ਫਰਕ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 947, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ 63, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ 869, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ 638, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ 2312, ਫਰੀਦ 123, ਨਾਮਦੇਵ 62, ਕਬੀਰ 534, ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦੇ 5 ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਆਦਾ ਤਰ ਇਸ ਫਰਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗਿਣਤੀ ਢੰਗ ਦਾ ਵਿਖੇਵਾਂ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ
   - (ੳ) ਜਪੁ
   - (ਅ) ਪੱਟੀ (ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ)
   - (ੲ) ਓਅੰਕਾਰੁ (ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ)
   - (ਸ) ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ)
   - (ਹ) ਬਾਰਹ ਮਾਹ (ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ)
   - (ਕ) ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ (ਰਾਗ ਮਾਝ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿਚ)

2. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ
   (ੳ) ਅਨੰਦ (ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ)
   (ਅ) ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ (ਗੂਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ)
3. ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ
   (ੳ) ਅੱਠ ਵਾਰਾਂ (ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ, ਕਾਨੜਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ)
   (ਅ) ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਛੱਕੇ ਛੰਤ
4. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ
   (ੳ) ਬਾਰਹ ਮਾਹ (ਰਾਗੁ ਮਾਝੁ ਵਿਚ)
   (ਅ) ਸੁਖਮਨੀ (ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਵਿਚ)
   (ੲ) ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ (ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਵਿਚ)
   (ਸ) ਛੇ ਵਾਰਾਂ (ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ)
5. ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ ।
   ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ।

੫. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਬਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਹੀ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਦਰਸਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ । ਭਾਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਿ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ, ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਸਤਿ ਤੇ ਚਿਤ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨੂੰ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ, ਹਉਮੈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭੁਆਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਾਦਾ ਜਾਂ ਜਗਤ ਸਤਿ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਤਿ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੋਲ ਰਜਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਪਸਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਪਰਲੈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਥਾਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ ਬਲ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਰਹਿਣੀ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਕਿ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਵਿਛੜੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਦੁਖ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਖ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਤੀ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਾਤੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਧੋਗਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਫਿਰ ਦੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਨੁਕਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦੁਖ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਉਮੈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੈ।

1. ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ ।
2. ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ।
3. ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ।
4. ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ ।
5. ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜਤਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ।
6. ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ।
7. ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ।
8. ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ ।
9. ਖਤਰੀਆ ਤਾ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ ।
10. ਕਾਲੁ ਨਾਹੀ ਜੋਗੁ ਨਾਹੀ ਨਾਹੀ ਸਤ ਕਾ ਢਬੁ।
11. ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨ ਓਇ ਜੰਗਮ ਨਾ ਓਇ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ ।
12. ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾ ਜੀਆ, ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ ।
13. ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੇ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾ ਖਾਈ ।
14. ਨੀਲ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ ।
15. ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ ।
16. ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰ । ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਕਰਹਿ ਆਹਾਰੁ।
17. ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ ।
18. ਕਾਜੀਆ ਬਾਹਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੰਚਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਪਰਜਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਖਤਰੀਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਜੈਨੀਆਂ, ਸਭ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦਸੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਉਮੈ ਰਹਿਤ ਪਵਿੱਤਰ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਉਸ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਹੈ । ਸਮੁਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਜਾਂ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਕਰਕੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਅਸਲੋਂ ਭਾਰਤ ਲਈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਹਿਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪਿਛੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ :

'ਜੈਸਾ ਸੇਵੈ ਤੈਸੋ ਹੋਇ ।'

ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਸਤਿ ਜਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿਣੀ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਠ, ਤਪ-ਸਾਧਨਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ । ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਪੁ, ਸਿਮਰਨ, ਧਿਆਨ, ਸੇਵਾ, ਟਹਿਲ ਵਿਚ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਨਿਤ ਨੇਮ

ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਪੁ ਜੀ : ਜਪੁ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਿਅ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹਨ :

(ੳ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਤ੍ਰੈਕਾਲ 'ਸਤਿ' ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਚਾਈ ਹੈ "ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚ।"

(ਅ) ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਣੀਦਾ ਹੈ :–

'ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ '

(ੲ) 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਹ ਹੈ :

ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ। ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦ ਹਥੀਆਰੁ।
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ। ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ।

(ਸ) ਇਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸਾਧਨ ਹਨ :

(1) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ।
(2) ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ। ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ।
(3) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ।
(4) ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ।
(5) ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮ ਪਤੁ ਝੋਲੀ। ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।
(6) ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ।

ਰਹਿਰਾਸ : ਰਹਰਾਸਿ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਿਤ ਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਏ ਗਏ ਹਨ।

(ੳ) ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੁਆਰ ਕੇ ਉੱਨਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

"ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਵਾਰਣਹਾਰਾ।"

(ਅ) ਨੀਚ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਨਾਮ ਤੋਂ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਹਨ :

"ਨਾਨਕ ਨਾਵੈ ਬਾਝੁ ਸਨਾਤਿ।"

(ੲ) ਭਲੇ ਪੁਰਸਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

"ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ।"

(ਸ) ਸਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤਿ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ :

"ਤੂੰ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਜੀ।"

(ਹ) ਪ੍ਰਭੂ ਭੁਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਚਰਨ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

"ਹਰਿ ਬਿਸਰਤ ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਗਲਿਆ।"

(ਕ) ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ, ਉੱਨਤੀ ਕਰਕੇ ਪੂਰਣਤਾ ਤੀਕ ਪੁਜਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ :

"ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ।"

ਸੋਹਿਲਾ : ਸੋਹਿਲਾ ਵੀ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

(ੳ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਭਉ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

"ਤੁਮ ਗਾਵਹੁ ਮੇਰੇ ਨਿਰਭਉ ਕਾ ਸੋਹਿਲਾ।"

(ਅ) ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਕਈ ਹਨ :

"ਗੁਰ ਗੁਰ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ।"

(ਦ) ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ।"

(ਸ) ਹਉਮੈ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

"ਸਾਕਤ ਹਰਿ ਰਸ ਸਾਦੁ ਨ ਜਾਣਿਆ ਤਿਨ ਅੰਤਰਿ ਹਉਮੈ ਕੰਡਾ ਹੇ।"

(ਹ) ਜੋ ਕੁਝ ਕੋਈ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

"ਈਹਾ ਖਾਟਿ ਚਲਹੁ ਹਰਿ ਲਾਹਾ, ਆਗੈ ਬਸਨੁ ਸੁਹੇਲਾ।

(ਕ) ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਉਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ :

"ਜਾ ਕਉ ਆਏ ਸੋਈ ਬਿਹਾਝਹੁ।"

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਸਹਜ-ਸੁਖ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋਣੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।

प्रवेश

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब — परिचय

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब सिक्ख सम्प्रदाय का पवित्र धार्मिक ग्रन्थ है। सिक्ख इसका आदर प्रत्यक्ष गुरु के तुल्य करते है। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की प्रथम पुस्तक श्री गुरु अर्जन देव जी ने सन् १६०४ ई. में श्री अमृतसर में सम्पादित की थी, परन्तु इसका पूर्ण संकलन श्री गुरु गोबिन्दसिंह जी ने सन् १७०५ ई. में श्री दमदमा साहिब में किया था। इस पवित्र धार्मिक ग्रन्थ में छः सिक्ख गुरुदेवो (श्री गुरु नानक देव, श्री गुरु अगद देव, श्री गुरु अमरदास, श्री गुरु रामदास, श्री गुरु अर्जन देव और श्री गुरु तेग़ बहादर) की, पन्द्रह भारतीय भक्त-प्रवरों (शेख फ़रीद, जयदेव, त्रिलोचन, नामदेव, सधना, वेणी, रामानन्द, कबीर, रविदास, पीपा, सेण, धन्ना, भीखन, परमानन्द और सूरदास) की, चार गुरु-गृह के निकटवर्त्तियों (भाई मर्दाना, बाबा सुन्दर, राय बलवंड और सत्ता) की, तथा ग्यारह गुरु-गृह के श्रद्धालु दिव्य-जीवन शाली भाटो (कल्लसहार, जालप, कीरत, भिक्खा, सल्ह, भल्ह, नल्ह, गयन्द, मथुरा, बल्ह और हरिबंस) की रचनाए सम्मिलित हैं। इस पवित्र धार्मिक ग्रन्थ की निम्नलिखित विशेषताएं विशेष रूप से ध्यान देने योग्य है :–

१. यह ग्रन्थ सिक्ख सम्प्रदाय का पवित्र 'इष्ट' माना जाता है। निस्सन्देह इस धर्म ग्रन्थ मे संगृहीत वाणी का अधिक भाग सिक्ख सम्प्रदाय के गुरुदेवो की रचनाओं मे ही निर्मित है, तथापि इस ग्रन्थ की यह एक अद्‌भुत विशिष्टता है कि इसमें उन महापुरुषो की भी रचनाएं संकलित हैं जो, प्रामाणिक रूप से, सिक्ख सम्प्रदाय के प्रवर्तक अथवा अनुयायी नही माने जाते है, जिनका जन्म भारत के भिन्न-भिन्न प्रदेशो तथा भिन्न-भिन्न जातियों में हुआ था, तथा जो भिन्न-भिन्न साधनाओ से अपने जीवन को निर्मल बना कर आध्यात्मिकता के एक उच्च शिखर तक पहुचे थे। वास्तव में इनमें से अनेक ऐसे हैं जिनका जीवित काल, अथवा जन्म काल, सिक्ख सम्प्रदाय के आदि प्रवर्तक श्री गुरु नानक देव के आविर्भाव काल से पूर्व है। इस प्रकार इस ग्रन्थ ने संसार के सम्मुख एक ऐसे अद्‌भुत आदर्श धर्म-ग्रन्थ का सिद्धांत उपस्थित किया है जिसका तात्पर्य यह है कि संसार में सर्वोत्तम धर्म केवल एक ही है, और उस धर्म का लक्षण है मनुष्य को उसके वास्तविक रूप में प्रतिष्ठित करना।

२. रहस्यवादमय आध्यात्मिकता से अनुप्राणित धार्मिक साहित्य के सम्पोषण मे श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का विशाल योगदान है, और इस ग्रन्थ में परिव्याप्त उच्च आध्यात्मिकता का सन्देश धार्मिक जगत् के पथिकों का पूर्णतया विश्वसनीय पथ-प्रदर्शक है।

३. यह धर्म-ग्रन्थ रहस्यवाद और आध्यात्मिकता से अनुप्राणित उस धार्मिक भारतीय कविता का अमर प्रतिनिधि संकलन है जिसका पाठ ईसवीय बारहवें शतक से प्रारब्ध होकर सत्रहवें शतक के मध्य तक, प्रायः पाच सौ वर्षो तक, भारत के नाना दिग्-देशो की जनता के लिए कर्ण-रसायन बना रहा। निस्सन्देह इस कविता को साकार रूप प्रदान करने में विभिन्न देश-कालों, अवस्थाओं एवं प्रभावों का योग है, तथापि इसमें अभिव्यक्त किए गए विषय, और आध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक एवं राजनैतिक सिद्धांत और आदर्श एक ही हैं। इस हेतु इसमे भारत के आध्यात्मिक उद्देश्यों के प्रतिनिधित्व को तो स्थायी पद प्राप्त है ही, इसमें भारतीय जनता के सामाजिक तथा राजनैतिक स्वप्नों का भी एक अमिट चित्र अंकित है : यह ग्रन्थ भारतीय जनता के उस आध्यात्मिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन का दर्पण है जिसकी रूप रेखा पंजाब, सिन्ध, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, बंगाल, महाराष्ट्र इत्यादि प्रदेशों के सन्तो तथा गुरुओं के संयुक्त सत्प्रयत्नों से समुन्मीलित हुई थी।

४. श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित कविताओं के स्रष्टाओं ने भारत के प्राचीन दर्शन और धर्म-पंथो की सहृदयतापूर्ण समीक्षा भी की है, तथा उनका बहुसम्मत सार भी उपस्थित किया है। इन सब ने उस वास्तविक तत्त्व को भी पुनः प्रकाश में लाने का प्रयत्न किया है जो नाना वेषों, पाखंडों, दंभों, भ्रमों तथा अन्ध विश्वासों के मिथ्या कर्म-कांड के नीचे अंधकार में लुप्त पड़ा था : उन्होंने उसकी व्याख्या करके उसके जटिल स्वरूप को सरल और सहज ग्राह्य बनाया है। एक शब्द में, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के निर्माताओं ने समस्त प्राचीन दर्शन के सार-तत्त्व को पुनः भारतीयों के सम्मुख उपस्थित किया है।

५. श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के निर्माताओं ने भारत एवं अरब आदि देशों की सांस्कृतिक विशेषताओं, धार्मिक विश्वासों तथा रहस्यवाद के नाम से प्रसिद्ध अनुभूतियों को अभिव्यक्ति प्रदान करने का प्रयास किया है। इस अद्वितीय ग्रन्थ में जिन महानुभावों की पुनीत रचनाएं संकलित हैं उनमें सूफ़ी फ़कीर हैं, लोकसम्मानित मुसलमान शेख़ हैं, समग्र भारत के अग्रगण्य सन्त हैं, और पंजाब के गुरु हैं। इन सब का समान उद्देश्य है :– विश्वजनीय आध्यात्मिक, सांस्कृतिक तथा रहस्यवादी सिद्धांतों का निरूपण। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के पाठ से भेद-भाव का लोप, मानवता की एकता का संवर्धन तथा मांगल्य-साधक सिद्धान्तों का बोध होता है।

६. श्री गुरु ग्रन्थ साहिब उच्च आध्यात्मिकता तथा उदार विचारों के कारण ही नहीं, रचना की सुबोधता एवं अन्य साहित्यिक गुणों के कारण भी, समादरणीय है। इस ग्रन्थ के प्रधान अंशों की भाषा वह 'सन्त-भाषा' है जो मुसलिम-कालीन भारत में सन्तों की बोल-चाल की भाषा थी और जिसे भारतवर्ष के प्रत्येक भाग की जनता सरलता से समझ लेती थी। साथ ही साथ, प्रत्येक सन्त की भाषा पर उसके मुख्य निवास स्थान की बोली का भी कुछ रंग चढ़ा हुआ है। गुरुओं की भाषा में उस काल की पंजाबी भाषा का रंग है। इस तथ्य की विद्यमानता में भाषा की दृष्टि से श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का विशेष महत्व है, और भाषाविज्ञान के क्षेत्र में अनुसन्धानकर्ताओं को इसमें अब भी भाषा-विज्ञानोपयोगिनी विपुल सामग्री उपलब्ध हो सकती है।

७. श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में भारतीय रहस्यवादिनी, धार्मिक अलंकार प्रणाली तथा बिम्बावली सुरक्षित है। संसार के साहित्य में भारतीय रहस्यवादिनी बिम्बावली का, उसी प्रकार, एक पृथक् स्थान है जिस प्रकार मुसलमानी सूफ़ी बिम्बावली का। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब भारतीय धार्मिक बिम्बावली का एक कोष-गृह है।

यह ग्रन्थ भारत के शास्त्रीय संगीत एवं कतिपय देशीय रागों का भी एक उत्तम भाण्डागार है; कारण, इस ग्रन्थ में संकलित सभी कविताएं गेय हैं, और उनमें से प्रत्येक के साथ उसके राग का नाम भी दिया गया है। इस ग्रन्थ में भारतीय प्राचीन धार्मिक कविता की छन्दो-अनुसारिणी विविध विधाओं तथा लोकगीतों के नाना भेदों के उदाहरण भी सुरक्षित हैं। उदाहरणार्थ, जहां इसमें 'पद', 'अष्टपदी', 'श्लोक' थित्ती', 'रुत्ती', 'बारां मांहे', 'गोशटे', 'बावन अक्खरी' इत्यादि संकलित है, वहां इसमें 'अलाहुणिआं', 'घोड़ियां', 'छन्त' इत्यादि भी संगृहीत है। इसके अतिरिक्त, कविता और राग के गठ-बन्धन के सम्बन्ध में किया गया इस ग्रन्थ का निपुण 'प्रयोग' (Experiment) भी आश्चर्यजनक रूप से सहृदय-हृदय-हारी और सफल है।

८. यह ग्रन्थ परमेश्वर की महिमा, तथा मानव जीवन की विशिष्टता को मन में पुनः प्रतिष्ठित करता है, मानव के इस विश्वास को दृढ़ता प्रदान करता है कि मानवीय भविष्य उज्ज्वल और भास्वर है। इस ग्रन्थ के अनुशीलन से, महीमंडल में, खंड-खंड होकर, विकीर्ण हुई समस्त मानवता को एक लड़ी में प्रोत होने की प्रेरणा प्राप्त होती है, और मनुष्य तथा परमात्मा के मध्य भेद की भित्ति ध्वस्त होती है।

यह ग्रन्थ साम्प्रदायिकता के दोष से सर्वथा मुक्त है, और यही कारण है कि विश्व मंगल का विधान इसका लक्ष्य है। भारतीय जनता के समग्र वर्ग इसे अपनी पैतृक सम्पत्ति मानते हैं, और, इसके भाषान्तरों को अपना कर विश्वमात्र इस पर, पैतृकदाय के रूप में, अपना स्वत्व घोषित कर सकता है।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के संकलन का इतिहास

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की एक विशिष्टता यह है कि इसमें संगृहीत वाणी उसी शुद्ध मूल रूप में सुरक्षित है जिसमें वह मूल स्रष्टा के मुख से निःसृत हुई थी। ऐसा होने का एकमात्र कारण यह है कि इस ग्रन्थ का सम्पादन सिक्ख गुरुदेवों ने स्वयं किया था अथवा अपनी दृष्टि के नीचे करवाया था। इसमें भी सन्देह का बहुत कम अवकाश है कि इस ग्रन्थ में संकलित भक्त प्रवरों की रचनाएं ईसवीय पन्द्रहवें और सोलहवें शतक तक शुद्ध रूप में प्राप्य रही होंगी, अतः सिक्ख गुरुदेवों ने उन्हें उनके निर्दोष, शुद्ध रूप में ही उपलब्ध करके इस ग्रन्थ में सम्मिलित किया होगा।

प्रवेश

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का प्रथम संकलन, श्री अमृतसर में, रामसर के रमणीय तीर पर, श्री गुरु अर्जनदेव जी द्वारा, ईसवीय सन् १६०१ में, प्रारंभ करके १६०४ में, निरन्तर तीन वर्ष के परिश्रम से पूर्ण किया गया। इस पुण्य संकलन कार्य में पुस्तक-लेखन का भार भाई गुरदास जी ने वहन किया।

श्री गुरु अर्जनदेव सिक्ख सम्प्रदाय के पंचम गुरु थे। उनकी अपनी रचनाओं के आन्तरिक साक्ष्य, तथा अन्य ऐतिहासिक साक्ष्य, के बल से यह विश्वास पूर्वक कहा जा सकता है कि श्री गुरु अर्जनदेव को अपने पूर्वगामी चार गुरुओं की वाणी पूर्ण शुद्ध, निर्दोष, रूप में प्राप्त थी। उनकी अपनी कृति भी, जो समस्त ग्रन्थ साहिब के अर्ध भाग से कुछ अधिक है, शुद्ध रूप में उनके समीप विद्यमान थी। उनसे पूर्व, सहसर राम जी ने श्री गुरु अमरदास जी की देख-रेख में प्रथम तीन गुरु महाराजों की वाणियों को दो खंडों में सचित किया था। वे खड बाबा मोहन जी की पोथियों के नाम से प्रसिद्ध थे। श्री गुरु अर्जनदेव जी ने उन दोनों पोथियों का अवलोकन किया। यह सूचना मिलने पर कि 'सिंहलदीप' में 'प्राण सगली' नामक एक पुस्तक विद्यमान है उन्होंने उसको भी देखा। इसके अतिरिक्त, उस काल तक, गुरु-वाणी के संकलन की दिशा में जो अन्य प्रयत्न हो चुके थे, उन्होंने उन सब के फलों का लाभ प्राप्त किया। इस प्रकार, गुरु-वाणी के सम्पादन के लिए अपेक्षित सामग्री के सम्बन्ध में पूर्णतया निश्चिन्त एव निस्सन्देह होकर उन्होंने अपने पूर्ववर्ती गुरुओं तथा अपनी वाणी का सकलन किया।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सकलित भारतीय पन्द्रह महान् सन्तों की वाणी का सग्रह भी आप्त पुरुषों के प्रयासों से सम्पन्न हुआ था। सन्त वाणी के इस सग्रह का प्रारम्भ श्री गुरु नानक देव जी से ही हुआ। वे अपनी यात्राओं के प्रसग में इस कार्य को भी करते रहते थे। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के सम्पादन में सलग्न श्री गुरु अर्जनदेव जी ने भी सन्त वाणी का कुछ भाग सचित किया। एक अनुश्रुति के अनुसार श्री गुरु अर्जनदेव जी ने सन्देश भेज कर अपने काल के महापुरुषों को अपनी रचनाए उनके पास भेजने या लिखवाने की प्रेरणा की थी।

गुरु-गृह के निकटवर्ती व्यक्तियों तथा श्रद्धालु भाटों की कृतिया अपने मूल एव शुद्ध रूप में श्री गुरु अर्जनदेव जी के पास विद्यमान थी ही। इस प्रकार, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की यह विशिष्टता है कि इसमें जो रचना सगृहीत है वह उसके स्रष्टा के मुख से उच्चरित मूल, अतः शुद्ध, रूप में सुरक्षित है।

श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी (१६६६ से १७०८ ई० तक) के काल तक श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की अनेक प्रतिलिपिया हो चुकी थीं। उन्होंने अपने पिता श्री गुरु तेगबहादुर जी की रचनाए, ईसवीय सन् १७०५ में, श्री दमदमा साहिब में रहकर स्वय श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सम्मिलित की, और ग्रन्थ का पूर्ण-सकलन प्रस्तुत किया। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का यह सकलन अन्तिम, एव परिपूर्ण, सकलन था। अनुश्रुति है कि बाबा दीपसिंह जी ने इस परिपूर्ण सकलन की प्रतिलिपिया की तथा करवाईं और उनको सिक्ख सम्प्रदाय के विभिन्न पीठों में भेजा।

नदेड़ (हजूर साहब) में 'जोती जोत समाने' समय श्री गुरु गोबिन्द सिंह जी ने श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के सम्पूर्ण रूप को ही गुरु गद्दी पर प्रतिष्ठित किया और वैयक्तिक गुरुता का क्रम समाप्त कर दिया।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का सपादन क्रम

सम्पादित रूप में श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की समस्त वाणी तैंतीस खडों में विभक्त है। प्रथम खंड में आदि गुरु श्री गुरु नानक देव जी की वाणी सकलित है। प्रथम खड भी पुनः दो भागों में विभक्त है। एक भाग में आदि गुरु की प्रसिद्ध कृति 'जपु' है, तथा अन्य भाग में समस्त श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में विकीर्ण उनकी रचनाओं का पुनः उद्धृत करने से निष्पन्न हुआ सग्रह है। अन्तिम खंड, अर्थात् तैंतीसवां खंड, प्रकीर्णक है। इसमें 'श्लोक' तथा भाटों के सवय्ये इत्यादि सगृहीत हैं। अवशिष्ट इकतीस खंडों का नामकरण रागों के नामों के अनुसार किया गया है। वे ये हैं: 'सिरी', 'रागु माझ', 'गउड़ी', 'आसा', 'गुजरी', 'देव गंधारी', 'बिहागड़ा', 'वडहसु', 'सोरठि', 'धनासरी', 'जैतसिरी', 'टोडी', 'बैराडी', 'तिलंग', 'सूही', 'बिलावलु', 'गोंड', 'रामकली', 'नट नाराइन', 'माली गउड़ा', 'मारू', 'तुखारी', 'केदारा', 'भैरउ', 'बसन्त', 'सारग', 'मलार', 'कानड़ा', 'कलिआन', 'प्रभाती' और 'जैजावन्ती'। इनमें से अधिकांश राग भारत के शास्त्रीय राग हैं, और कतिपय 'देशीय'।

मुद्रित रूप में अधिक प्रचलित श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में चौदह सौ तीस पृष्ठ होते हैं—प्रथम तेरह पत्रों में प्रथम खंड चौदहवें से तेरह सौ तरेपनवे तक के पत्रों में अगले इकतीस खंड, और उसके अनन्तर शेष पत्रों में अन्तिम, तैंतीसवां, खंड होता है।

रागों में विभक्त वाणी का परिमाण एक-जैसा नहीं, भिन्न-भिन्न है। प्रत्येक राग के शीर्षक के अधिकार में दी हुई वाणी की स्थापना की भी एक विशिष्ट परिपाटी है। उस परिपाटी में पहले वाणी का विभाग काव्य के रूपों के अनुसार किया गया है। उस विभाग मे, प्रथम स्थान 'पदों' को प्राप्त हुआ है, और वे भी 'दो पदे', 'ति पदे', 'चार पदे', 'पंज पदे', 'छ पदे' आदि नाम से, संख्यानुसारी क्रम में, व्यवस्थापित हैं। इनमें 'चारपदे' नाम से व्यवहृत पदों की बहुलता है। 'पदों' के अनन्तर 'पदी' हैं, वे 'दस पदी' तथा 'चौवी पदी' तक जाती हैं, और उनमें 'अशटपदी' संख्या में अधिक हैं। पदियों के अनन्तर विभिन्न शीर्षकों में युक्त, यथा, 'बारहमांह', 'थिती', 'रुत्ती' इत्यादि, वाणियां हैं। उनके पश्चात् 'छंत' है। तत्पश्चात् 'वार' अथवा 'वारां' और अन्त में भक्तों की वाणी है।

पूर्वोक्त प्रत्येक काव्य-रूप के अधिकरण में पुनः एक विशेष व्यवस्था यह है कि प्रत्येक काव्य-रूप के अधिकार-क्षेत्र में सर्व प्रथम 'महला पहिला' अर्थात् श्री गुरु नानक देव जी की वाणी है। इस व्यवस्था मे दो तथ्य सूचित किए गए हैं—एक, राग का नाम, दूसरे, उस राग के 'घर' का नाम। 'महला पहिला' के अनन्तर, यथाक्रम 'महला तीजा' (श्री गुरु अमरदास जी की वाणी), 'महला चौथा' (श्री गुरु रामदास जी की वाणी), 'महला पंजवां' (श्री गुरु अर्जनदेव जी की वाणी) और 'महला नौवा' (श्री गुरु तेग़ बहादर जी की वाणी) है। यह व्यवस्था प्रत्येक काव्य-रूप के प्रकरण में रखी गई है। अन्त में दी हुई भक्तों, अथवा सन्तों, की वाणी भी एक विशिष्ट क्रम में सुसज्जित है। प्रायः आदि में कबीरदास जी की, तत्पश्चात् नामदेव जी की, तत्पश्चात् रविदास जी की,तत्पश्चात् अन्य भक्तों की, और सर्वान्त में फ़रीद जी की वाणी है।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की परिसमाप्ति पर 'मुंदावणी' शीर्षक के नीचे श्री गुरु अर्जन देव जी का एक 'छंद' अथवा सम्पादकीय वचन है। वह है—

'थालु विचि तिन्न वसतु पईओ सतु संतोखु वीचारो।
अंमृत नाम ठाकुर का पइओ जिस का सभसु अधारो।
जे को खावै जे को भुंचै तिस का होइ उधारो।
एहु वसतु तजी नही जाई नित नित रखु उरिधारो।
तम संसारु चरन लगि तरिऐ सभु नानक ब्रह्म पसारो।।१।
सलोक महला ५
तेरा कीता जातो नाही मैनो जोगु कीतोई।
मै निरगुणिआरे को गुणु नाही आपे तरसु पइओई।
तरसु पइआ मिहरामति होई सतिगुरु सजणु मिलिआ।
नानक नामु मिलै ता जीवां तनु मनु थीवै हरिआ।।१।'

इस सम्पादकीय वचन में 'थालु' शब्द श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का व्यंजक है, जो मानवता के लिए आत्मिक, मानसिक, धार्मिक एवं सदाचारिक भोजन से परिपूर्ण है। श्री गुरु अर्जनदेव जी के विचार के अनुसार इस थाल में चार पदार्थ है: १. सत्य, २. सन्तोष, ३. विचार, और ४. नाम। श्री गुरु अर्जन देव जी का विश्वास है कि यह ग्रन्थ किसी एक देश, एक जाति अथवा एक सम्प्रदाय के लिए नही, प्रत्युत समस्त मानवता के लिए एक दिव्य सन्देश है।

संपूर्ण वाणी का ब्योरा

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित सम्पूर्ण वाणी का विवरण इस प्रकार है :-

नाम	शब्द-संख्या		
१. श्री गुरु नानक देव	९७४	४. श्री गुरु रामदास	६७९
२. श्री गुरु अंगद देव	६२	५. श्री गुरु अर्जनदेव	२२१८
३. श्री गुरु अमरदास	९०७	६. श्री गुरु तेग़ बहादर	११५

७.	कबीर	५४१
८.	फ़रीद	११६
९.	नामदेव	६१
१०.	रविदास	४०
११	त्रिलोचन	४
१२.	बेणी	३
१३.	धन्ना	३
१४.	जयदेव	२
१५.	भीखन	२
१६.	सैण	१
१७.	पीपा	१
१८.	सधना	१
१९.	रामानन्द	१
२०.	परमानन्द	१
२१.	सूरदास	१
२२.	सुन्दर	६
२३.	मर्दाना	३
२४.	सत्ता	३
२५.	राय बलवंड	५
२६.	कलसहार	५४
२७.	जालप	५
२८.	कीरत	८
२९.	भल्ह	३
३०.	सल्ह	१
३१.	नल्ह	१६
३२.	भिक्खा	२
३३.	गयन्द	१३
३४.	बल्ह	५
३५.	हरिबंस	२
३६.	मथुरा	१२
	योग	५८७१

भाई साहब भाई कान्हसिंह जी नाभा, ने यह योग ५८६७ दिया है (देखिए, महान कोश, भाग २, पृष्ठ १३०७)। वस्तुतः भिन्न-भिन्न अनुसन्धान-कर्त्ताओं द्वारा उपलब्ध विवरण कई स्थलों पर एक-समान नहीं है। उदाहरणार्थ, महानकोश अनुसार हैं

१	श्री गुरु नानक देव जी के 'सब्द'	९४७
२	श्री गुरु अंगद देव जी के 'सब्द'	६३
३	श्री गुरु अमरदास जी के 'सब्द'	८६९
४	श्री गुरु रामदास जी के 'सब्द'	६३८
५	श्री गुरु अर्जनदेव जी के 'सब्द'	२३१२
६.	फरीद के 'सब्द'	१२३
७.	नामदेव जी के 'सब्द'	६२
८.	कबीर दास जी के 'सब्द' और	५३४
९	त्रिलोचन के 'सब्द'	५

वास्तव में 'सब्द'-संख्याओं के योगों का यह अन्तर गणना की रीति में भेद के कारण है, जो नगण्य सा है। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में विशेष रूप से ध्यान देने योग्य रचनाएं निम्नलिखित हैं :

१. श्री गुरु नानक देव जी की वाणी के अन्तर्गत .

(क) जपु

(ख) पट्टी (आसा राग में)

(ग) ओअंकार (रामकली राग में)

(घ) सिद्ध गोष्टि (रामकली राग में)

(ङ) बारह माह (तुखारी राग में)

और तीन 'वारां' (माझ, आसा और मलार राग में)।

२. श्री गुरु अमरदास जी की वाणी के अन्तर्गत :
   (क) अनन्द (रामकली राग में)
   (ख) 'वारां'
३. श्री गुरु रामदास जी की वाणी के अन्तर्गत :
   (क) आठ 'वारां'
   (ख) आसा राग में 'छके छंत'
४. श्री गुरु अर्जन देव जी के वाणी के अन्तर्गत :
   (क) बारह माह (माझ राग में)
   (ख) सुखमनी (गउड़ी राग में)
   (ग) बावन अक्खरी (गउड़ी राग में)
   (घ) 'वारां'।
५. भक्तों में कबीरदास जी की वाणी विशेप महत्व की है, और उसमें भी उनकी गउड़ी राग में 'बावन अक्खरी'।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की विचारधारा

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सबसे अधिक बल मानव जीवन के धार्मिक पार्श्व पर दिया गया है, दार्शनिक विचार केवल संकेत रूप में प्रकट किए गए हैं। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के दार्शनिक विचार भारत के प्राचीन, प्रसिद्ध, दार्शनिक विचारों के अनुकूल हैं। इन विचारों का तत्व-सार यह है कि परब्रह्म सत्, चित् और आनन्द स्वरूप है। वह सर्व-व्यापक, सर्व शक्तिमान और अखिल ब्रह्माण्ड का स्रष्टा है। आत्मा भी मूल स्वरूप में सत्, चित् और आनन्द है, परन्तु अहंकार के वशीभूत होकर वह अपने आनन्द को तथा कुछ-कुछ चित् को भी खो बैठता है, और अज्ञान, अहंकार एवं माया से अभिभूत होकर कर्म करता रहता है। इन कर्मों का परिणाम यह होता है कि आत्मा को पुनः पुनः शरीर धारण और उसका त्याग करना पड़ता है। प्रकृति, अथवा माया, सत् है, कारण, इसका जन्म सत् ब्रह्म से, उसकी इच्छा और आज्ञा से होता है। सत् प्रकृति में जो सृष्टि दिखाई देती है, अथवा प्रकृति में आत्मा की जो क्रिया लोचनगोचर होती है वह समग्र परब्रह्म की शुद्ध इच्छा एवं आज्ञा से ही होती है। जगद्रूप यह प्रपंच असंख्य बार प्रकट और लुप्त हुआ है। इस महान् ग्रन्थ में यह सत्य अनेक बार कहा गया है कि कोई भी मनुष्य परब्रह्म को, जिसके लिए 'अकाल-पुरख' शब्द भी व्यवहार में आता है, पूर्णतया नहीं जान सकता। इतना अवश्य है कि भक्ति के बल से मनुष्य की आत्मा परब्रह्म में इसी प्रकार लीन हो सकती है जिस प्रकार नदी का जल समुद्र के जल में मिल जाता है। नदी समुद्र में लीन होकर भी उसकी गंभीरता तथा विशालता को नहीं जान सकती। परब्रह्म मनुष्य के अन्दर भी है और बाहर भी।

जैसा अभी ऊपर कहा जा चुका है, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में विशेप बल मनुष्य जीवन के धार्मिक पक्ष पर दिया गया है। इस का सिद्धांत है कि आत्मा अहंकार से अभिभूत होकर परमात्मा से पृथक् हुआ है, और इसी हेतु यह कष्टों के जाल में फंसा है। इन कष्टों के चिन्ह मनुष्य के जातीय जीवन, सामाजिक तथा राष्ट्रीय जीवन में प्रकट होते हैं। इस प्रकार मनुष्य का जातीय जीवन, सामाजिक जीवन तथा राष्ट्रीय जीवन अधोगति को प्राप्त होता है। उसका परिणाम पुनः दुःख है। राष्ट्रीय जीवन की अधोगति का चित्र और उसके लक्षण श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में वर्णित हैं। वास्तव में इन्ही चिन्हों को देख कर श्री गुरु नानक-देव जी के श्री मुख से जो वाणी प्रस्फुटित हुई, वही श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की रचना की आधारशिला है। इन्हीं कारणों ने भारतीय जीवन को क्लेशों से सन्तप्त कर रखा था, और ये ही कारण संसार के किसी भी कोने में नरक का निर्माण कर सकते हैं। परन्तु क्लेशों का मूल स्रोत उस अहंभाव में है जो आत्मा को परमात्मा से वियुक्त कर देता है।

प्रवेश

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के अनुसार व्यक्तिगत एवं सामाजिक जीवन की अधोगति का चित्र और उसके चिन्ह :

१. लबु पापु दुइ राजा महता कूडु होआ सिकदार।
२. राजे शीह मुकदम कुते।
३. कलि काती राजे कासाई धरमु पंख करि उडरिया।
४ अन्धी रयति गिआन विहूणी भाहि भरे मुरदारु।
५. मूरख पंडित हिकमति हुजति संजै करहि पिआरु।
६. मिल पूजसि बगुल समाध।
७. माणस खाणे करहि निवाज।
८. छुरी वगाइनि तिन गलि ताग।
९. खतरीआ ता धरमु छोडिआ मलेछ भाखिआ गही।
१०. कानु नाही जोगु नाही नाही सत का ढबु।
११. ना ओइ जोगी न ओइ जंगम ना ओइ काजी मुला।
१२. घर घर मीआं, सभना जीआ, बोली अवर तुमारी।
१३. धोती टिका ते जपमाली धानु मलेछा खाई।
१४. नील वसत्र पहिरि होवहि परवाणु।
१५ अभाखिआ का कुठा बकरा खाणा।
१६ कूड़ी रासि कूड़ा वापार। कूड़ बोलि करहि आहारु।
१७ सरम धरम का डेरा दूरि।
१८ काजीआ बाहमणा की गल थकी अगद पड़ै सैतान वे लालो।

ये उद्धरण धार्मिक नेताओं, समाज के पंचो, राजा, प्रजा, हिन्दुओं, मुसलमानो, खतरियो, जैनियों, सब, की अधोगति को सूचित, तथा इन सब के जीवन की त्रुटियों की ओर संकेत करते है। ये क्या हिन्दू, और क्या मुसलमान दोनों को छूते हैं। इस अधोगति से निकलने का एक ही उपाय था। वह था : अहंभाव शून्य, पवित्र जीवन तथा रहन-सहन। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब मे ऐसे ही जीवन और रहन-सहन को अपनाने पर बल दिया गया है, और सामूहिक रूप में वह धार्मिक जीवन नाम का जीवन अथवा 'नाम का मार्ग', कहा गया है।

वास्तव मे 'नाम का मार्ग' भारतवर्ष अथवा संसार के लिए कोई नवीन मार्ग नही है। यह भारतवर्ष, तथा संसार के, कुछ धर्मों में प्रतिपादित कर्म-योग, ज्ञान-योग और भक्ति-योग इन तीन काण्डो मे सन्तुलित रूप मे विभक्त मनुष्य जीवन व्यतीत करने का एक मनोविज्ञान-समर्थित मार्ग है।

'जैसा सेवै तैसो होइ।'

'नाम-मार्ग' सत् अथवा परब्रह्म का प्रेम है, उसका ज्ञान है तथा उस ज्ञान के अनुसार आचरण है। इस मार्ग के निरूपण में श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में उस काल मे प्रचलित कई प्रवृत्तियो को त्याज्य कहा गया है। हठयोग, तप, साधना, शरीर को कष्ट देना, और गृहस्थ का त्याग कर देना त्याज्य प्रवृत्तियों के कुछ उदाहरण है। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सन्तुलित गृहस्थ जीवन व्यतीत करने पर बल दिया गया है। 'नाम मार्ग' के सिद्धात का पोषक यह आध्यात्मिक विश्वास है कि प्रत्येक आत्मा के अन्तराल में, अपने मूल स्रोत परमात्मा से मिलने की तीव्र उत्कण्ठा विद्यमान है। जब आत्मा परमात्मा के जप, स्मरण, ध्यान, सेवा शुश्रुषा मे मग्न होता है तब परमात्मा के गुण आत्मा में संचरित होने लगते हैं और आत्मा को परमात्मा का साक्षात्कार होने लगता है। इस प्रक्रिया का परिणाम यह होता है कि आत्मा पर-ब्रह्म-स्वरूप हो जाता है। ऐसा होने पर आत्मा के सब प्रकार के दुःख-क्लेशों की निवृत्ति हो जाती है।

नाम साधना और नाम-प्रधान रहन-सहन का स्वरूप जपुजी तथा गुरुओ की अन्य कृतियों में से सदुक्तियो को चुन कर नित्य-नियम

के उपयोग के लिए सम्पादित वाणियों में स्पष्टतया प्रदर्शित किया गया है।

जपुजी श्री गुरु नानक देव जी की परम लोकप्रिय कृत है। इसमें, प्रमुखतया, निम्नलिखित विचारों का प्रतिपादन है।

(क) तीनों कालों में, कभी भी, परमात्मा की सत्ता का लोप नहीं होता है: 'आदि सचु जुगादि सचु ।। है भी सचु नानक होसी भी सचु ।।'

(ख) मनुष्य जीवन का उद्देश्य सत्य-आचारशील बनना है, और सत्य-आचार धर्म का पालन करने से बनता है: 'हुकमि रजाई चलणा नानक लिखिया नालि।'

(ग) सत्य-आचारशाली मनुष्य का जीवन ऐसा होता है:
'जतु पहारा धीरजु सुनिआरु। अहरणि मति वेद हथीआरु।
भउ खला अगनि तप ताउ। भांडा भाउ अंमृत तितु ढालि।'

(घ) इस स्तर के जीवन की प्राप्ति के साधन ये हैं:–
१. 'अंमृत वेला सचु नाउ वडिआई वीचारु।'
२. 'धौलु धरमु दया का पूत। संतोख थापि रखिआ जिनि सूति। जे को बुझै होवै सचिआरु।'
३. 'भरीऐ मति पापा कै संगि। ओहु धोपै नावै कै रंगि।'
४. 'विणु गुण कीते भगति न होइ।'
५. 'मुंदा संतोख सरमु पतु झोली धिआन की करहि बिभूति।'
६. 'करमी आपो आपणी के नेड़े के दूरि।'

'रहरासि' नित्य-नियम के उपयोग के लिए एक लघु रचना है। इसमें श्री गुरु नानक देव जी, श्री गुरु रामदास जी तथा गुरु अर्जन देव जी की वाणियों में से चुने हुए 'सब्दों' का संग्रह है। इसमें नाम मार्ग तथा नाम-प्रधान आचरण के निम्नलिखित सिद्धांतों को पुष्ट किया गया है:–

(क) केवल सत्य ही मानवीय व्यक्तित्व को परिमार्जित करके उन्नत कर सकता है—
'नानक सचु सवारणहारा'।

(ख) जो भगवान की भक्ति से दूर रहते हैं वे ऊंचे नहीं कहे जा सकते—
'नानक नावै बाझु सनाति।'

(ग) सत्संग मनुष्य के जीवन को उन्नत बनाता है—
'मेरे माधउ जी सतसंगति मिले सु तरिआ।'

(घ) सब के अन्दर भगवान् की ज्योति कार्य कर रही है—
'तूं घट घट अन्तरि सरब निरन्तरि जी।'

(ङ) प्रभु के विस्मरण से आचरण को हानि पहुंचती है—
'हरि सिमरत तेरे गुण गलिआ।'

(च) मनुष्य के शरीर में उन्नति करने की, और उन्नति करके परमात्मा के साथ अभिन्नता प्राप्त करने की, शक्ति है—
'गोबिन्द मिलण की इह तेरी बरीआ।'

'सोहिला' भी श्री गुरु नानक देव जी, श्री गुरु रामदास जी और श्री गुरु अर्जनदेव जी की रचनाओं में से चुने हुए 'सब्दों' का एक संग्रह है। इसमें नाम साधना और नाम-प्रधान आचरण के निम्नलिखित सिद्धांतो पर बल दिया गया है:

(क) परमात्मा निर्भय है, उसके स्मरण से मनुष्य में निर्भयता पुष्ट होती है:
'तुम गावहु मेरे निरभउ का सोहिला।'

(ख) 'गुर गुरु एको वेस अनेक।'

(ग) समस्त प्राणियों में एक ही ज्योति प्रकाशमान है—
'सम महि जोति जोति है सोइ।'

(घ) अहंभाव दुःखदायक है और धनवानों में अहंभाव प्रबल होता है—
'साकत हरि रस सादु न जाणिआ तिन अन्तरि हउमै कंडा है।'

(ङ) मनुष्य को बोए हुए बीज के अनुरूप ही फल मिलता है—
'ईहा खाटि चलहु हरि लाहा, आगे बसनु सुहेला।'

(च) मानव जीवन के उद्देश्य को समझो, और उसे पूर्ण करने का यत्न करो—
'जा कउ आए सोई बिहाझहु।'

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का सिद्धांत नाम साधना और नाम-प्रधान आचरण का वह रहस्यवाद है जिसमें आत्मा परमात्मा के साथ अभेद हो जाने पर सहज रूप तथा आनन्द को उपलब्ध कर लेता है। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में प्रतिपादित धर्म का मुख्य उद्देश्य है मनुष्य के जीवन में अनुविद्ध पीडा को मिटाना तथा उसे अपने वास्तविक आनन्दमय रूप तक पहुंचाना।

THE GURU GRANTH

No institutionalised religion is safe from erosion till its tenets and doctrines have been enshrined in some tangible, though permanent form. Great religions of the world, therefore, have taken care to prepare or compile *one* volume which is sovereign and supreme in its authority. Assuredly, it will employ the medium of poetry to reach out to infinity. Such a volume then, is the *Guru Granth*, the sacred book of the Sikhs—a volume that takes its place alongside the world's greatest scriptures, the *Vedas*, the *Zind-Avesta*, the *Bible* and the *Koran*. Its power is the power of the puissant and winged word, and no exegesis or commentary or translation can ever convey the full beauty of its thought and poetry. In all mystic literature the appeal of the numinous and the ineffable is inexplicable, if not incommunicable. And yet the great Sikh scripture is not a knot of metaphysical riddles and abstract theorizings. On the contrary, since for the most part it employs the idiom of the common people, and draws its imagery, metaphors and symbols from the home, the street and the market-place, its poetry has a rare kind of immediacy, concreteness and urgency. To see a Sikh congregation intoning the sacred hymns in unison is to see massed spiritual energy take shape before your eyes. That's how the ordinary word changes into the *logos* and becomes oracular. The Sikhs indeed regard the *Granth* as a complete, inviolable and final embodiment of the message of the Guru. There is to be no word beyond the *Word*. And that's how Guru Gobind Singh, the Tenth Guru, spoke to the congregation shortly before his ascension.

"O Beloved Khalsa, let him who desireth to behold the Guru or Spiritual teacher, obey the *Granth Sahib*. It is the visible body of the Guru."

The *Guru Granth* was first compiled by the Fifth Sikh Guru, Arjan Dev, in A.D. 1604 in the city of Amritsar. Its second and last version was the handiwork of Guru Gobind Singh, and it was finalised at Damdama in the year 1705. He included the hymns of his father, Guru Tegh Bahadur, in the new text. Since then, the authorized version has been transcribed and printed a number of times, and it abides. Its adoration or veneration is an article of faith with the Sikhs.

One of the greatest glories of the *Guru Granth* is its catholic character. It is a scripture completely free from bias, animus and controversy. Indeed, the uniqueness of the *Granth* in this respect is all the more astonishing when we think of the obscurantism, factionalism and fanaticism of the period in which it was composed. Perhaps, it is the only scripture of its kind which contains within its sacred covers the songs and utterances of a wide variety of saints, savants and bards. For it's instructive to note that a fairly substantial part of the volume carries the compositions of Hindu *bhaktas*, Muslim divines and Sufi poets and God-intoxicated souls in quest of Truth and Love. Of course, their hymns and couplets rendered in their own language and idiom are so dovetailed as to find a complete correspondence with themes or motifs in the compositions of the Sikh Gurus. Obviously, the idea of Guru Arjan Dev was to establish the fundamental unity of all religions and mystic experiences. It was, so to speak, an integral congress of minds and souls, operating on the same spiritual beam. To have thus elevated the songs of the *bhaktas*, the *sufis* and the *bhatts* to the condition of the *logos* was to salute the power of the *Word* whatever form it might take to reveal the glory of God. For it may be noticed that the *Guru Granth* contains the compositions and utterances of the high-born Brahmins and the proud Kashatriyas, as also of the lowly Shudras and the unlettered Jats This was done at a time when the caste-system in India had almost paralysed the conscience of man. The revolutionary egalitarianism which such a step symbolised

was thereafter to become the creed of the Sikhs Above all, a poetic and mystic collage bespeaks the essential humility of the Sikh mind, for humility has been given a place of pride in the table of virtues drawn up by the Gurus The *Guru Granth*, then, is a *sui generis* scripture It is indeed a magnificent compendium of the religious, mystic and metaphysical poetry written or uttered between the 12th and 17th centuries in different parts of India. It is also at the same time a mirror of the sociological, economic and political conditions of the day The satire on the reactionary rulers, the obscurantist clergy, the fake fakirs and the like is open, uncompromising and telling In showing the path to spiritual salvation, the *Guru Granth* does not ignore the secular and creature life of man

The poetry of the *Granth* is in itself a subject worthy of the highest consideration The language principally employed is the language of the saints, evolved during the medieval period—a language which, allowing for variations, still enjoyed wide currency in Northern India Its appeal lay in its directness, energy and resilience Based upon the local dialects, it was leavened with expressions from Sanskrit, Prakrit, Persian, Arabic and Marathi etc

Another outstanding feature of the *Guru Granth* is the precision and beauty of its prosody Whilst a great deal of it is cast in traditional verse forms(*shlokas* and *paudis*), and could best be understood in the context of the well-known classical ragas, several hymns and songs make use of popular folklore and metres (*alahanis, ghons, chands* etc) The inner and integral relationship between music and verse has been maintained with scholarly rectitude and concern This complete musicalisation of thought in a scientific and studied manner makes for the unusually vigorous yet supple discipline of the *Granth's* metrics and notations The entire *Bani* whose printed version in its current form comes to 1430 pages, is divided into 33 sections Whilst the first section comprises the soulful and inspiring song of Guru Nanak called the *Japuji*, as also a few selected *paudis* or couplets, the final section is a collection of assorted verses including the *shlokas* and the *swayyas* of the *bhatts* The remaining 31 sections are named after the well-known classical ragas such as *Sri Majh, Gauri, Gujri, Devgandhari, Dhanasari, Bilawal, Kedara, Malhar, Kalyan,* etc The division, thus, is strictly based on musicology Further more, each psalm or song is preceded by a number (*mohalla*) which denotes the name of the composer-Guru from Guru Nanak onwards It may be noted that the apostolic succession extends from the First to the Tenth Guru, and the Gurus are often referred to reverentially by their place in the order What's more, each Guru speaks in the name of the Founder Guru whose spirit informs his nine successors The House of Nanak is indeed a spiritual decagon, based upon a geometry of vision The major hymns—*Japuji* (Guru Nanak), *Anand* (Guru Amar Das) *Sukhmani* or the Psalm of Peace (Guru Arjan Dev), *Rehras* (Guru Nanak, Guru Ram Das, Guru Arjan Dev) are widely recited *solo* and in congregation by the faithful as morning and evening prayers Their soothing and ambrosial airs have brought solace and cheer to millions of people all over the world The Sikh philosophy as embodied in the *Guru Granth* is chiefly a philosophy of action and deed and consequence Though in its essentials, it is completely in tune with the ancient Indian thought regarding the genesis of the world and the ultimate nature of reality, it moves away from quietism, passivity and abstractions The emphasis is on shared communal experience, on purposive and idealistic involvement The extinction of the ego or self is the corner-stone of Sikhism A person finds fulfilment or vindiction by immersion in the sea of life Thus the paths of renunciation, abdication, aloofness, flagellation etc, are abjured A Sikh is enjoined upon to be an insider, not an "outsider" Obviously then, the Sikh philosophy is that of "the Everlasting Yea" Which is not to deny the importance or value of contemplation, stillness, inwardness etc The ideal Sikh cultivates these qualities in the midst of business and engagement. He too regards the world as ultimately *maya* or illusion and the life of man as a tableau of light and shade, but the Divine goal may not be achieved except through an acceptance of the reality of this unreality, and a proper disposition of the allotted role in the phantasmagoria of life. To that extent, the relative concreteness or solidity of the world is to be endorsed as a measure of understanding. So long as man has a role to play, the artefact of the stage or the theatre has to be taken for granted. For it has thus pleased the Creator to effect the world and people it with multiples of His Self. And the whole creation moves according to a predestined plan Many a time has the grand show on earth been mounted and dismantled It's not given to creature man to fully comprehend the essence of reality. God, according to the *Adi Granth*, is Omnipresent, Omnipotent, Omniscient He is the Initiator, and the End He is Self-Creator and Self-Propeller The soul too in its essence symbolises

this trinity. It has lost its state of bliss as a result of the ego and the *id*. Caught in the meshes of power and self, it has lost its native and true moorings, and is being tossed about by the whirligig of time. A soul thus alienated from the Lord keeps spinning through aeons and aeons of suffering. The road to heaven lies through His Grace.

The idea of the soul as the Lord's consort is repeated in the *Guru Granth*. The mystique of the marriage is invoked time and again to emphasize the indissoluble and ineluctable nature of the union. Man is ordained wife and commanded to live in the Will of the Lord. Any infidelity or transgression is inconceivable. The nuptial and spousal imagery of the hymns is sensuously rich, apposite and striking. It will thus be seen that the *Guru Granth* offers a perfect set of values and a practical code of conduct

PART - I

GURU NANAK
GURU ANGAD DEV
GURU AMAR DAS
GURU RAM DAS
GURU ARJAN DEV
GURU TEGH BAHADUR

गुरु नानक GURU NANAK

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ।
ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ। ੧।
ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ।
ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹਹਿ ਤੋਹਿ ਕਉ ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੁੋਹੀ।
ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ ਗੰਧ ਬਿਨੁ ਸਹਸ ਤਵ ਗੰਧ ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ। ੨।
ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ।
ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ।
ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ।
ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੁ ਆਰਤੀ ਹੋਇ। ੩।
ਹਰਿ ਚਰਣ ਕਵਲ ਮਕਰੰਦ ਲੋਭਿਤ ਮਨੋ ਅਨਦਿਨੋੁ ਮੋਹਿ ਆਹੀ ਪਿਆਸਾ।
ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਕਉ ਹੋਇ ਜਾ ਤੇ ਤੇਰੈ ਨਾਇ ਵਾਸਾ। ੪।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਆਪ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1469 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਬੇਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਆਪਨੂੰ ਨਵਾਬ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਇਆ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ 13 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਿਭਾਈ।

ਸੰਨ 1499 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਰੋਜਾਨਾ ਦੇ ਨਿਤ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਵਗਦੀ 'ਵੇਈਂ' ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਈ। ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਪ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਕਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਪਸਰੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜ ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਪਰਚਾਰ-ਸਫਰ) ਕੀਤੀਆਂ।

(ੳ) ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਹਰਦਵਾਰ, ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਖਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਦੰਭਾ ਫੋਕੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

(ਅ) ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸੰਗਲਾਦੀਪ (ਲੰਕਾ) ਤਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

(ੲ) ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਸਿਥਿਤ ਯੋਗੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

(ਸ) ਚੋਥੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਮੱਕੇ, ਮਦੀਨੇ, ਬਗਦਾਦ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਜੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।

(ਹ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਸਾਏ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਏ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੈਦ ਪੁਰ, ਪਾਕਪਟਨ, ਮੁਲਤਾਨ, ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰ ਦੇਖੇ। ਸੈਦ ਪੁਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤਬਾਹੀ ਉਪਰ ਕੀਰਨੇ ਪਾਏ। ਪਾਕਪਟਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ ਜੋਗੀਆਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਪਗ ਜੀਵਨ ਦੇ 22 ਸਾਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ 18 ਸਾਲ ਆਪ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਰਹੇ, ਜਿਥੇ ਆਪ 1539 ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਤੇ ਜੋਗ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮਾਰਗ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਬਦ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਪਾਠ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ

ਕੰਮ ਨਹੀਂ । ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਧਰਮ ਕਹਿਆ । ਆਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਸਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਹੈ :

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ
ਅਕਾਲਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ।

ਇਸ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸਚਾਈ, ਉਸਾਰੀ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਹੀ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸਵਾਸੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਾਧਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ, ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪੀੜ ਹਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਨਿਸਚੇ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ, ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਲਾਈ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਵਿਸੇਸ ਕਦਮ ਉਠਾਏ।

(ੳ) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਪੋਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ।
(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਵਿਸੇਸ ਸੰਗਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।
(ੲ) ਆਪ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।
(ਸ) ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਚੇਲੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਰਖਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਹੈ।

राग धनासरी

गगन मै थालु रवि चन्दु दीपक वने तारिका मंडल जनक मोती।
धूपु मलआनलो पवणु चवरो करे सगल वनराइ फूलंत जोती।१।
कैसी आरती होइ भव खंडना तेरी आरती।
अनहता सवद वाजंत भेरी।१। रहाउ।
सहस तव नैन नन नैन हहि तोहि कउ सहस मूरति नना एक तोही।
सहस पद बिमल नन एक पद गंध बिनु सहस तव गंध इव चलत मोही।२।
सब महि जोति जोति है सोइ।
तिस कै चानणि सभ महि चानणु होइ।
गुर साखी जोति परगटु होइ।
जो तिसु भावै सु आरती होइ।३।
हरि चरण कवल मकरंद लोभित मनो अनुदिनो मोहि आही पिआसा।
कृपा जलु देहि नानक सारिंग कउ, होइ जा ते तेरै नाइ वासा।४।३।

गुरु नानक देव

श्री गुरु नानक देव जी सिक्ख सम्प्रदाय के मूल प्रवर्तक तथा प्रथम गुरु थे। इनका जन्म लाहौर के समीप तलवंडी नामक ग्राम (वर्तमान 'ननकाणा साहिब') में, बेदी वंश में, ईसवीय सन् १४६९ में हुआ था। शैशव अवस्था में इनको साधारण गुरमुखी, संस्कृत तथा फारसी की शिक्षा दी गई। इनके हृदय में सुप्त आध्यात्मिक अभिरुचियों और प्रवृत्तियों के चिन्ह इनके बाल्य काल में ही दिखाई देने लग गए थे। इनके पिता महिता कालु जी ने इनकी उन अभिरुचियों एवं प्रवृत्तियों को पुष्ट होने से रोकने, तथा इनके हृदय में सांसारिक कार्यो की रुचि अंकुरित करने, के लिए इनको धनोपार्जन के कुछ व्यवसायों में संलग्न करने के प्रयत्न किए, परन्तु उनका ऐसा कोई प्रयत्न फल-दायक नहीं हुआ। निराश होकर उन्होंने इनको सुलतानपुर लोधी भेज दिया। यहां इनको नवाब के मोदी खाने में नौकरी मिल गई। यहां ये लगभग १३ वर्ष तक कार्य करते रहे।

सुलतानपुर लोधी के समीप 'वेई' नाम की नदी बहती है। नानकदेव प्रतिदिन प्रातः उसमें स्नान करने जाया करते थे। ईसवीय सन् १४९९ में, जब एक दिन ये नदी में स्नान के लिए गए तब, इनको भगवान् के दर्शन हुए, और भगवान् ने इन्हें 'गुरुता' के प्रकाश का दान दिया। इस घटना के शीघ्र अनन्तर ये भगवान् के निर्दिष्ट उद्देश्य को पूर्ण, तथा धर्म को प्रतिष्ठित, करने के प्रयोजन से देश-भ्रमण के लिए प्रस्थित हो गए।

श्री गुरु नानक देव जी ने समस्त भारत तथा कई अन्य देशों में भ्रमण करके धर्म का प्रचार, और अज्ञान-वश फैले अधर्म का नाश किया। धर्म के प्रचार के लिए इन्होंने पांच बड़ी यात्राएं की :–

(क) कुरुक्षेत्र, हरद्वार, काशी, गया, जगन्नाथ पुरी इत्यादि हिन्दू तीर्थों की यात्रा प्रथम यात्रा थी। इस यात्रा में इन्होंने धर्म और अधर्म का निर्णय किया और वेष, रीति, प्रथा, दभ, निस्सार पूजा, इत्यादि जिन बातों का ग्रहण धर्म समझ कर किया जा रहा था, उनकी सार-हीनता को स्पष्ट करके दिखलाया।

(ख) द्वितीय यात्रा में इन्होंने पंजाब से सिंहल-द्वीप (लंका) तक धर्म प्रचार किया।

(ग) तृतीय यात्रा कश्मीर तथा हिमाचल के कुछ अन्य भागों की हुई। इस यात्रा में ये कश्मीर के प्रसिद्ध विद्वानों, तथा अन्य पर्वतीय स्थानों में निवास करने वाले योगियों, सिद्धों और नाथों से, मिले, और इन प्रदेशों में धर्म का प्रचार करते रहे।

(घ) चतुर्थ यात्रा में ये मुसलमानों के धर्म-केन्द्र मक्का, मदीना, बग़दाद इत्यादि नगरों में पहुंचे, और वहां के निवासियों को सच्चे धर्म का सन्देश सुनाते रहे।

(ङ) चतुर्थ यात्रा के अनन्तर ये पंजाब में अपने बसाए हुए नगर करतारपुर में रहने लगे। परन्तु कुछ काल के पश्चात् फिर यात्रा के लिए प्रस्थित हो गए। यह यात्रा पंजाब तक ही सीमित रही। इस यात्रा में इनका ध्येय विशेष रूप से सैदपुर, पाकपटन, मुलतान, अचल बटाला प्रभृति केन्द्रों को देखना था। सैदपुर को बाबर के आक्रमणों ने ध्वस्त कर दिया था। उसके ध्वंस को देख कर श्री गुरु नानक देव जी का हृदय मुंह को आ गया। पाकपटन और मुलतान उस काल में इस्लाम के केन्द्र थे। वहां श्री गुरुदेव ने सब धर्मों की एकता एवं समानता का सन्देश दिया। अचल बटाला योगियों और सिद्धों का केन्द्र था।

इस प्रकार श्री गुरुदेव ने जीवन के लगभग २२ वर्ष धर्म प्रचारार्थ, देश-विदेश की यात्राओं में व्यतीत किए। ये १८ वर्ष करतारपुर में रहे, और वहीं ईसवीय सन् १५३९ में 'जोती जोत समाए'। करतारपुर में इन्होंने अपने जीवन को अपने धार्मिक उद्देश्यों के अनुसार सांचे में ढाल कर लोगों को उस मार्ग का साक्षात्कार करवाया जिस मार्ग का अनुसरण करके कोई मनुष्य एक साथ राजा और योगी दोनों हो सकता है।

श्री गुरु नानक देव जी ने अपनी धर्म-यात्राओं में नाम-मार्ग, परमात्मा के एकत्व और सत्य-आचारशाली जीवन का उपदेश दिया। इन्होंने लोगों के हृदयों में इस भावना को सुदृढ़ करने का यत्न किया कि परमात्मा एक है और अन्य कोई शक्ति उसके तुल्य नहीं है। भगवन्नाम के स्मरण, और भगवान् में ध्यान लगाने से मनुष्य को वह बल प्राप्त हो सकता है जिसे पाकर जीवन में सत्य पर स्थिर रहना सम्भव है। आध्यात्मिक जीवन में दिखावे की पूजा, पाठ, धार्मिक रीति इत्यादि का कुछ लाभ नहीं। अतः श्री गुरु देव ने दम-मुक्त जीवन पर बल दिया है, और उसे ही सच्चा धर्म कहा है। धर्म के सम्बन्ध में अपने अभिमत दार्शनिक तत्व को श्री गुरु देव ने अपने एक मूल मन्त्र में भर दिया है। वह मूल मन्त्र इस प्रकार है :—

"१ ओ सतिनामु करता पुरखु निरभउ निरवैरु अकाल मूरति अजूनी सैभ गुर प्रसादि।"

इस मूल मन्त्र में सत्य, निर्माण, समानता, स्वतन्त्रता और शिष्टाचार पर बल दिया गया है। सच्चा धर्म वह है जिसमें परमात्मा और मनुष्य के मध्य भेद की दीवार के लिए स्थान नहीं है। भगवान् का भक्त मनुष्य सत्य का वाहक होता है और वह जीवन में निर्माण-कार्य का कर्त्ता, निर्भय तथा निर्वैर रहता है, तथा मानवता की पीड़ा का निवारक होता है। वह न स्वयं किसी अन्य के अधीन रहता है, और न किसी अन्य को अपने अधीन रखता है। उसका आचार-व्यवहार ज्ञान-प्रधान, विनयशाली तथा माधुर्य से सिक्त होता है।

श्री गुरु नानक देव जी ने अपनी धर्म-यात्राओं के काल में अनेक स्थानों पर 'संगतें' स्थापित की थीं, और उनके 'मुखी' निश्चित किए थे। इससे प्रकट है कि वे धर्म के प्रचारार्थ अपने अनुयायियों के व्यापक संघटन एवं जत्थेबन्दी के अभिलाषी थे। उन्होंने अपने प्रवर्तित आन्दोलन को जत्थेबन्दी द्वारा अधिक पुष्ट करने, तथा गुरु को जत्थेबन्दी का नेता बनाने के लिए निम्न-लिखित विशेष कार्य किए :—

(क) उन्होंने अपनी वाणी को ग्रन्थ रूप में संगृहित करके उसे अपने उत्तराधिकारी श्री गुरु अंगद देव जी को प्रदान किया।

(ख) उन्होंने करतारपुर में एक विशेष 'संगत' की स्थापना की, और उसके नित्य-कर्म निश्चित किए।

(ग) उन्होंने 'लंगर' (भोजन शाला) की परम्परा का प्रारंभ किया, और करतारपुर में की जाने वाली अपनी खेती से होने वाली आय से 'लंगर' जारी रखा। इस प्रकार उन्होंने अपने उस प्रसिद्ध सिद्धान्त को क्रियात्मक रूप देकर दिखलाया जिसके तीन अंश है—जीविका के लिए कर्म करना, भगवान् का नाम जपना, और अपनी कमाई में से अन्यों को खिला कर स्वयं खाना।

(घ) अपने प्रवर्तित धर्मान्दोलन को पुष्ट करने के प्रयोजन से उन्होंने अपना उत्तराधिकारी अपने श्रेष्ठ सिक्ख (शिष्य) भाई लहिणा को घोषित किया और उसका नाम गुरु अंगद देव रखा।' 'अंगद' शब्द से उनका भाव था कि यह मेरा शरीर ही है।

RAG DHANASRI

ARTI
(Hymn of Praise)

The whole Heaven with its myriad lights goes
round and round my Beloved!
The little stars are as pearls!
The wind fans Him,
And there rises in His temple the incense from
the hearts of a million flowers,
The endless music of creation resounds!
A million eyes hath my Beloved!
And yet no mortal eyes!
A million lotus-feet are His,
And yet no mortal feet!
I die with joy of the perfume of His presence!
His Flesh emits a million perfumes!
And yet He hath no scent!
He is the Light of Life,
By the beams of His face the stars burn bright,
And He is the soul of everything.
My *Arti* is my waiting for things to be as He willeth.
When the Master comes and stands by, the Divine
Light is revealed!
The Moon of His lotus-feet draws me like a
Thirsty *sarang* whose thirst daily increases.
O God! come and bestow on me Thy saving grace,
And let me repose for ever in Thy Holy, Holy,
Naming Thee.

GURU NANAK
(1469–1539)

In a world rife with falsehood, sunk in superstitions and plagued by all kinds of inequities and inequalities, Guru Nanak rang in the gospel of truth, universal love and brotherhood. The Founder Guru of the Sikhs and one of the greatest and saintliest of saviours, he redeemed the soul of a moribund society that had experienced a total eclipse, if not annihilation, of all abiding human values. The condition of the contemporary society has been vividly described by the First Master in the well-known words:

"This age is a knife, kings are butchers; justice hath taken wings and fled.
In this completely dark night of falsehood the moon of truth is never seen to rise."

Guru Nanak was born in a Bedi family at Talwandi (Nankana Sahib), near Lahore, in 1469. At an early age he learnt Sanskrit, Persian and the prevalent form of Gurmukhi. He was a precocious child with a pronounced penchant for religion. His father, Mehta Kalu, made vain efforts to woo him to a mundame mode of life. Accordingly, he was got employed in a Government store of the Nawab of Sultanpur where he served for 13 years.

It was in 1499 that the day of destiny of ecstatic communion with God came. While taking his daily bath in the rivulet *Bain* that flows near Sultanpur, Nanak had his illumination through a soul-stirring

vision of Almighty God. It was here that the Guru delivered his great sermon in the memorable words "There is no Hindu, there is no Musalman" The spiritual enlightenment enjoined on him a mission to the propagation of which he consecrated his entire life He set out on his great *Udasis* (Missionary journeys) to deliver God's message to sinning and suffering humanity

He toured the whole of India and many foreign countries, preaching the gospel of true religion and rooting out ignorance and evil The great Guru undertook five major missionary journeys in this behalf

In the course of his first long travel, Guru Nanak visited celebrated Hindu places of pilgrimage like Kurukshetra, Banaras and Jagnnath Puri He taught people how to distinguish *Dharma* from *Adharma* and abandon such pretentious rituals and prayers as constituted the accepted religious practice of the times During his second journey the Guru went as far as Sangla Deep and having done his ministry returned to the Punjab

The Master's third missionary journey is known for his discussions with reputed Kashmiri Pandits and savants and for his visits to famous haunts of the Yogis, the Sidhas and the Nathas in the Himalayas The Guru preached truth and righteousness wherever he went

The fourth missionary journey comprised the Master's visit to prominent Muslim shrines in Mecca, Medina and Baghdad After his return to the Punjab, the Guru set out on his fifth and final journey This time he confined his travel to places nearer home such as Saidpur, Pakpattan, Multan, Achal Batala, etc Saidpur had been sacked by Babar's forces Deeply moved by spectacle of infinite human suffering resulting from the inhuman atrocities perpetrated by the Mughal invader, the Guru chanted hymns of Sorrow

At Achal Batala, a renowned centre of the *Yogis* and *Sidhas*, the Guru preached the unity and equality of all religions For twenty-two years Guru Nanak propagated his faith in India and abroad During his 18 years' stay at Kartarpur, he incarnated into splendid deeds the lofty ideals that he had been preaching all his life Thus, by his own inspiring example, the Guru demonstrated how *Raj* and *Yog*, the wordly and the spiritual modes of life could be happily and fruitfully conjoined

During his extensive missionary journeys, Guru Nanak exhorted the benighted humanity to pursue the path of divine meditation He stressed the significance of righteous living above all other things The Guru made men realise that there is only one God Who is peerless He held that through *Nam Simran* (Meditation of God's Name) and concentration on *Shabad* (the word) man could muster up courage enough to uphold truth in his life

Guru Nanak cried down all cant and blind observance of soulless customs, rites and rituals The Guru averred that they were a meaningless meandering unconnected with the attainment of man's spiritual destiny Thus he rightly laid accent on pious practical living which alone constitutes true religiosity

The quintessence of Guru Nanak's philosophy is enshrined in his *mul mantra* He has aptly emphasised the imperative need of truth and beauty, freedom and fraternity According to Guru Nanak, religion implies a communion between God and man As a corollary to this, a person who devotes himself to *Nam Simran* is naturally virtuous and fearless Unsullied by ill-will or enmity, he works for the amelioration of the weak and the down-trodden His noble actions give an impulse to his aesthetic sensibility A truely religious man of the Guru's conception is opposed alike to serfdom and masterdom His life is radiant with love and humility, sweetness and light

Indeed, Guru Nanak wanted to unite and organise his disciples in order to give religion true solidarity To this end, he established *sangat* (congregations) at numerous places and appointed their chiefs Besides, he compiled his writings in book form which he handed over to his successor, Guru Angad Dev

The Guru established a *sangat* at Kartarpur and prescribed a set of values to be cherished and practised He also founded the great institution of *langar* (free community-kitchen) and spent his earnings from land on running it Thus, he gave a living form to his doctrine of work, *Nam Simran* and the Temple of Bread The Guru nominated Bhai Lehna, his most beloved and trusted disciple, for the exalted office of the Guru after him In the *Adi Granth* are enshrined 974 hymns by the First Master

ਸਲੋਕ

ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ ।
ਇਕਨਾ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇ ਲਏ ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੇ ਕਰੇ ਵਿਣਾਸੁ ।
ਇਕਨਾ ਭਾਣੈ ਕਢਿ ਲਏ ਇਕਨਾ ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਨਿਵਾਸੁ ।
ਏਵ ਭਿ ਆਖਿ ਨ ਜਾਪਈ ਜਿ ਕਿਸੈ ਆਣੇ ਰਾਸਿ ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ ਜਾ ਕਉ ਆਪਿ ਕਰੇ ਪਰਗਾਸੁ । ੩ । (ਵਾਰ ਆਸਾ)

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ

ਆਪ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਜੋ ਸੰਨ 1539 ਤੋਂ 1552 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸੀ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1504 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ 'ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਧਰਮ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸੀ । ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਰਹੇ । ਸੰਨ 1531 ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਟਿਕ ਗਏ । ਸੰਨ 1539 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਨੇ ਸੇਵਕ, ਚਾਕਰ, ਆਸ਼ਕ, ਭਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦਸਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਲਾਏ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਮਲੀ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ।

(ੳ) ਆਪ ਨੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ।

(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਵਾਈ ।

(ੲ) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ।

(ਸ) ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਆਦਿਕ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ।

(ਹ) ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ, ਸੋਧ ਸੁਧਾਈ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ।

(ਕ) ਆਪ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਨਾਮ ਜਪਣ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ।

(ਖ) ਆਪ ਨੇ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ ।

(ਗ) ਆਪ ਨੇ 1552 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਅਗੇ ਚਲਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਦਮ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ गुरु अंगद देव GURU ANGAD DEV

सलोक

'इहु जगु सच्चे की है कोठड़ी सचे का विचि वासु ।
इकना हुकमि समाइ लए इकना हुकमे करे विणासु ।
इकना भाणै कढि लए इकना माइआ विचि निवासु ।
एव नि आखि न जापई जि किसै आणे रासि ।
नानक गुरमुखि जाणीऐ जा कउ आपि करे परगासु ।३।' वारआसा

गुरू अंगद देव

सिक्ख सम्प्रदाय के द्वितीय गुरु श्री अंगद देव जी थे। ये ईसवीय सन् १५३९ से १५५२ तक श्री गुरु नानक देव जी की गद्दी पर विराजमान रहे।

श्री गुरु अंगद देव जी का पूर्व नाम भाई लहिणा जी था। इनका जन्म, पंजाब प्रदेश में, 'मते दी सरां' नामक ग्राम में, ईसवीय सन् १५०४ में हुआ था। इनके पूर्वज देवी के उपासक थे, अतः श्री गुरु नानक देव जी की शरण में आने से पूर्व ये भी देवी की उपासना किया करते थे। इन्होंने सन् १५३१ के समीप करतारपुर में श्री गुरु नानक देव जी के दर्शन किए, और तब से वहीं श्री गुरुदेव की सेवा में रहने लगे। सन् १५३९ में श्री गुरु नानक देव जी ने इनको अपना उत्तराधिकारी घोषित करके गुरु-गद्दी पर विराजमान किया, और इन्हें नमस्कार किया।

श्री गुरु अंगद देव जी की आत्मानुभूति के अनुसार प्रभु-प्राप्ति के प्रमुख साधन हैं :— गुरु-भक्ति, गुरु-सेवा और भगवन्नाम का भजन। ये साधन ही इनके उपदेशों के विशेष विषय रहे। इनके प्रवचन के अनुसार सेवक, चाकर और प्रेमी भक्त सब एक-तुल्य है, तथा सेवा ही प्रभु-प्राप्ति का उत्तम साधन है।

श्री गुरु नानक देव जी द्वारा प्रवर्तित धर्म और उसके आन्दोलन की परिपुष्टि के प्रयोजन से इन्होंने निम्नलिखित क्रियात्मक उपायों का अवलम्ब लिया :—

(क) श्री गुरु नानक देव जी की वाणी का प्रचार किया, और स्व-रचित वाणी का उनकी वाणी के साथ संयोग कर गुरु वाणी के परिमाण में वृद्धि की।

(ख) श्री गुरु नानक देव जी की 'जनम साखी' लिखवाई। यह आद्य गुरु की प्रथम जीवनी है।

(ग) अपना निवास, तथा धर्म-प्रचार-स्थान खडूर को बनाया। इससे श्री गुरु नानक देव जी के अनुयायियों का कार्यक्षेत्र विशालतर हो गया।

(घ) सिक्खों में विद्या का प्रचार करने के लिए एक पाठशाला स्थापित की, तथा सिक्खों के मन में नाना प्रकार की खेलों में अभिरुचि उत्पन्न करके शारीरिक उन्नति का प्रेम पैदा किया।

(ङ) गुरमुखी लिपि का संशोधन करके उसे प्रामाणिक रूप दिया, तथा उस लिपि को पढ़ाने का विशेष प्रबन्ध किया।

(च) गृहस्थ धर्म के महत्व का विशेष रूप से प्रचार किया, तथा 'जीविका के लिए कर्म करना, भगवान् का नाम जपना, और अपनी कमाई में से औरों को खिला कर स्वयं खाना', इन तीन पक्षों वाले सिद्धान्त को प्रमुखता दी। सिक्खों को त्यागी और 'वैरागी' होने से रोका।

(छ) 'लंगर' के महत्व पर विशेष ध्यान दिया, और सिक्खों के हृदयों में इस भावना को दृढ़ किया कि भिन्न-भिन्न जातियों और वर्णों में उत्पन्न नर-नारियों के एक साथ मिल बैठ कर खाने पीने से मानवीय एकता पुष्ट होती है।

(ज) ईसवीय सन् १५५२ में 'जोती जोत समाने' से पूर्व अपने श्रेष्ठ सिक्ख (शिष्य) सेवक अमरदास जी को उत्तराधिकार देकर गुरु-गद्दी पर विराजमान किया और इस प्रकार नानक-गद्दी के आगे चलते रहने की व्यवस्था का मार्ग दिखलाया। द्वितीय श्री गुरु देव के इन कार्यों से सिक्खों की जत्थेबन्दी को विशेष शक्ति प्राप्त हुई।

Shloka

The World is the abode of the True One, in it the
True One abides
Some, in His Will He mergeth in Himself, others
He destroys in His Will
Some, in His Will, He rids of Maya others in it
He involves
And who of us can say, O whom in His Mercy He'll
bless.
Nanak, turns Guru-Ward but he, whose mind He Himself
illumines (Var Asa)

GURU ANGAD DEV
(1504–1552)

The mantle of the First Master fell on Angad, the second Sikh Guru, in 1539, and he graced the exalted position till 1552

Born at Mate-de Saran, a Punjab village, in 1504, Guru Angad was originally known as Bhai Lehna His parents were orthodox Hindus and worshippers of the goddess Durga The most momentous and *exulting moment in Bhai Lehna's life came around 1531 when he met Guru Nanak at Kartarpur* So powerful and profound was the Guru's divine spell on him that he wound up domestic affairs and devoted himself entirely to the service of the Guru and of fellow-men in whom the Lord constantly dwells Because of his patient and unpretentious service, he endeared himself to the Guru who lovingly called him 'Angad' (i e, of my own limb) and elevated him to the Guruship

Imbibing the spirit of the First Master, Guru Angad began to disseminate the gospel of Guru Nanak to redeem the caste-worn and custom-ridden contemporary society He denounced formalism and ritualism, and highlighted the edifying experience of the adoration of the Guru (*Guru Bhakti*), service of the Guru *(Guru Seva)*, and divine meditation (*Nam Bhakti*) These he regarded as the noblest means of God-realisation Guru Angad held service in high esteem Indeed, he placed love of God and service of humanity on the same pedestal

To consolidate and propagate the mission of Guru Nanak, the Second Master collected the celestial songs and teachings of his predecessor which, together with his own compositions, he transmitted to mankind There are sixty-two hymns by Guru Angad in the *Adi Granth*.

Drawing on his own reminiscences and the accounts gathered from Bhai Bala and other disciples of the First Guru, the Second Master produced the first biography of Guru Nanak, and this became the earliest published prose-work in Punjabi

Guru Angad was also a great pioneer in education He opened a School which, besides promoting the moral health of the students, organised wrestling exercises and manly sports The Guru's system of education sought a harmonious development of the physical, intellectual and spiritual aspects of the human personality.

The Second Master modified and improved the Gurumukhi script and made arrangements for popularising it Besides, he established his headquarters at Khandoor, and under his divine spell many embraced the Sikh religion The Guru commended the significance of honest work and corporate kitchens He exhorted the Sikhs not to take to renunciation or asceticism but to carry on the worship of God along with their worldly duties and obligations Thus, he strengthened *Guru Ka Langar* or the Temple of Bread, an imaginative measure which helped enlist all men in a league of love

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਕਰਮੀ ਸਹਜੁ ਨ ਊਪਜੈ ਵਿਣੁ ਸਹਜੈ ਸਹਸਾ ਨ ਜਾਇ ।
ਨਹ ਜਾਇ ਸਹਸਾ ਕਿਤੈ ਸੰਜਮਿ ਰਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਏ ।
ਸਹਸੈ ਜੀਉ ਮਲੀਣੁ ਹੈ ਕਿਤੁ ਸੰਜਮਿ ਧੋਤਾ ਜਾਏ ।
ਮੰਨੁ ਧੋਵਹੁ ਸਬਦਿ ਲਾਗਹੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹਹੁ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ।
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਸਹਜੁ ਉਪਜੈ ਇਹੁ ਸਹਸਾ ਇਵ ਜਾਇ । ੧੮ । (ਅਨੰਦ)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ

ਆਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਸੰਨ 1552 ਤੋਂ 1574 ਈਸਵੀ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1479 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਧਰਮ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸੀ । ਕਈ ਵਾਰ ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ । ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਇਸ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੀ ਸਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਲਗਪਗ 1540 ਤੋਂ 1552 ਈਸਵੀ ਤਕ ਆਪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੇ । 1552 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੇਵਕ ਸਿੱਖ ਜਾਣ ਕੇ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ 72 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਦੇਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਸੇਸ਼ ਬਲ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਤੋਂ 'ਸਹਜ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਸਹਸਾ' ਮਿਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਨੰਦ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । 'ਆਨੰਦ' ਭਗਤ ਦੀ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਹਜ, ਅਨੰਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 22 ਸਾਲ ਦੇ ਗੁਰਤਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ।

(ੳ) ਆਪ ਨੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ । ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਤੀਰਥ ਇਕ ਵੱਡੀ ਬਉਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੀਰਥ ਤੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਦੀਵਾਲੀ ਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮੇਲੇ ਲਗਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ । ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਮਜਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 22 ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮੰਜੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

(ੲ) ਆਪ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇਕੇ ਹੋਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚ ਨੀਚ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦੀ ਵਿੱਥ ਮਿਟਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਜਥੇਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ गुरु अमर दास GURU AMAR DAS

(ਸ) ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ, ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

(ਹ) ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਮਰਨੇ ਪਰਨੇ ਤੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਹ ਆਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵਿਚ ਅੱਡਰੇ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਪੁਰਾਣੇ ਮੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

(ਕ) ਆਪ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਦੀ ਮਨਸੂਖੀ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਅਕਬਰ ਆਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਟਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦਸ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਲੰਗਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਵੇਗੀ ਉਹ ਪਟਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(ਖ) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਾਈਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਹੰਸਰ ਰਾਮ ਨੇ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਸਣੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ, ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ।

(ਹ) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ।

राग रामकली

करमी सहजु न ऊपजै विणु सहजै सहसा न जाइ ।
नह जाइ सहसा कितै संजमि रहे करम कमाए ।
सहसै जीउ मलीणु है कितु संजमि धोता जाए ।
मंनु धोवहु सबदि लागहु हरि सिउ रहहु चितु लाइ ।
कहै नानकु गुर प्रसादी सहजु उपजै इहु सहसा इव जाइ ।'१८।

'अनंद'

गुरु अमरदास

सिक्ख सम्प्रदाय के तृतीय गुरु श्री अमरदास जी थे । ये श्री गुरु नानक देव जी की स्थापित गुरु-गद्दी पर ईसवीय सन् १५५२ से १५७४ तक विराजमान रहे ।

इनका जन्म ईसवीय सन् १४७९ मे, पंजाब में 'बासरके' नामक ग्राम में हुआ था । इनके पूर्वज सनातनधर्मी थे । इन्होंने अनेक बार हिन्दू तीर्थों की यात्रा की थी । इनके भतीजे से श्री गुरु अंगद देव जी की पुत्री अमरो का विवाह हुआ था । एक बार इनको अमरो से श्री गुरु नानक देव जी की वाणी श्रवण करने का अवसर मिला । उससे ये इतने प्रभावित हुए कि श्री गुरु अंगद देव जी की शरण में जाकर रहने लग गए । लगभग ईसवीय सन् १५४० से १५५२ तक ये वहां अनन्य मन से श्री गुरुदेव की सेवा, तथा भगवद्-भक्ति, में लीन रहे । ईसवीय सन् १५५२ में, जब इनकी आयु प्रायः ७२ वर्ष की थी, श्री गुरु अंगद देव जी ने, इनको श्रेष्ठ सेवक शिष्य (सिक्ख) समझ कर गुरु-गद्दी पर आसीन कर दिया ।

इन्होंने श्री गुरु नानक देव जी के सिद्धान्तों के प्रचार में गुरु सेवा और नाम-साधना पर सबसे अधिक बल दिया । इन्होंने बतलाया कि नाम-साधना से 'सहज' की प्राप्ति होती है, 'सहसा' (भ्रम) का नाश होता है, और 'आनन्द' मिलता है । 'आनन्द' भक्ति की वह अवस्था है जिसमें आत्मा परमात्मा में लीन हो जाती है । 'नाम', 'सहज' और 'आनन्द' इन तीनों की उपलब्धि गुरु-कृपा से ही होती है ।

ये बाईस वर्ष गुरु गद्दी पर विराजमान रहे, और इस कालावधि में इन्होंने सिक्ख सम्प्रदाय की वृद्धि के लिए निम्नलिखित कार्य किए :–

(क) अपना प्रचार-केन्द्र गोइन्दवाल नामक ग्राम को बनाया । यहां इन्होंने एक बड़ी बावड़ी बनवाई । यह सिक्ख सम्प्रदाय का प्रथम तीर्थ-स्थान है । इसी बावड़ी पर इन्होंने दीपावली और वैशाखी के दिन मेला लगाना प्रारंभ किया इन मेलों पर यहां दूर-दूर से सिक्ख आने लगे । इससे सिक्ख संगठन को बल प्राप्त होता गया ।

(ख) सिक्ख धर्म के प्रचार को विशेष प्रगति देने के लिए इन्होंने समग्र भारत, में, भिन्न-भिन्न स्थानों पर २२ धर्म-प्रचार-केन्द्रों की स्थापना की । इन केन्द्रों को 'मंजी' ('मंच' पीठ) का नाम दिया गया । प्रत्येक 'मंजी' का अध्यक्ष ऐसा सिक्ख नियुक्त किया गया जिसका चरित्र उज्ज्वल हो और जिसमें धर्म के प्रचार की गहरी लगन हो ।

(ग) इन्होंने 'लंगर' की परम्परा को पुष्ट करने के लिए आदेश किया कि गुरु-दर्शन के अभिलाषी प्रत्येक नरनारी को गुरु दर्शन के पूर्व 'लंगर' में 'संगत' के साथ भोजन करना होगा । इसका परिणाम यह हुआ कि गुरु-भक्तों में उच्च-नीच, अथवा अमीर-गरीब का भेद-भाव लुप्त होता गया, और समस्त भक्त-मंडलों में जत्थेबन्दी की भावना दृढ़ होती गई ।

(घ) इन्होंने समाज के हित के कार्यों में अभिरुचि दिखलाई; अतः सती प्रथा तथा मदिरा-सेवन का निषेध किया।

(ङ) इन्होंने सिक्खों के लिए जन्म, मरण एवं विवाह के संस्कारों की विशेष विधियां निश्चित कीं। इससे भारतीय जनता में सिक्खों का एक पृथक् सम्प्रदाय दिखाई देने लगा।

(च) इन्होंने अकबर से कह कर शासन की ओर से तीर्थों पर लगने वाले कर को बन्द करवा दिया। इनके सिद्धान्तों से, विशेषतः 'लंगर' के प्रबन्ध से, अकवर अत्यंत प्रभावित हुआ। उसने 'लंगर' की सहायता के लिए कुछ भूमि जागीर के रूप में देने की इच्छा प्रकट की। परन्तु श्री गुरु देव ने कहा कि 'लंगर' सर्व साधारण जनता की वस्तु है और वही इसे चलाएगी। यह तर्क उपस्थित करके इन्होंने जागीर स्वीकार नहीं की।

(छ) इन्होंने श्री गुरु नानक देव जी की वाणी का प्रचार किया, स्वयं वाणी की रचना की, तथा गुरुवाणी को सुरक्षित तथा प्रचलित रखने के लिए उसकी अनेक प्रतिलिपियां करवाई। इनके पौत्र सहंसर राम ने, भक्तों की वाणी के साथ, प्रथम तीन गुरुओं की वाणी का संग्रह किया। वह संग्रह दो खंडों में है, और उनको 'मोहन जी की पोथियां' कहते हैं।

(ज) इन्होंने गुरु गद्दी का अधिकार श्री गुरु रामदास जी को प्रदान किया।

RAG RAMKALI

Through mere deeds, poise cometh not to the mind,
And without poise one's doubt is stilled not.
Yea, through no other discipline is the Doubt dispelled.
Howsoever many one doeth the deeds
With Doubt is the mind stained:
Through what discipline is it to be cleansed?
Pray, attune thyself to the Word and so cleanse thy mind
And in it cherish thou thy Lord.
Sayeth Nanak "Thus, By the Guru's Grace,
Doth poise come to the mind and one's
Doubt is dispelled"

(Anand)

GURU AMAR DAS
(1479–1574)

Guru Amar Das, the seventy-three years old disciple who had distinguished himself for his humility and simplicity in Guru Angad's holy company was nominated Guru in 1552

Born of orthodox Hindu parents in Baserke, a Punjab village, in 1479, Guru Amar Das was a great pilgrim Once he happened to listen to a rapturous chanting of Guru Nanak s *Japji* by Bibi Amro, Guru Angad's daughter and his nephew's wife. He was so much enthralled by its supernal note that he repaired instantly to Guru Angad, the Second Master He spent about 12 years, from 1540 to 1552 in selfless service and deep meditation, amidst an aura of holiness and splendour radiating from his beloved Guru.

While expounding the gospel of Guru Nanak, the Third Master laid special stress on the service of the Guru and contemplation of the Lord's Name. He asserted that man could attain *Sahaj* (tranquility) through the path of the holy name. All doubts disappear and he attains *Ananda* (bliss) a stage achieved by the Bhakts through God-realisation. He also held that these values could be acquired only through the Guru's grace

During the 22 years of his ministry, Guru Amar Das took quite a few significant measures to consolidate the Sikh religion, as also to endear it to the masses of men. To widen the scope of the movement, he made Goindwal his missionary centre. Here he caused a big *bavali* (a sort of well) dug and organised festivals on the occasion of *Deepavali* and *Baisakhi* A large number of Sikhs from far-flung places flocked to Goindwal Indeed it became the first place of pilgrimage.

Besides, the Guru set up twenty-two *manjis*, or dioceses in different parts of the country where Sikhism had taken roots. Each *Manji* was placed under the charge of a pious Sikh with whose effort the Sikh *Sangats* (congregations) met daily and chanted the Guru's hymns.

The Third Master invested the institution of *langar* with a kind of inviolable sanctity. Thus, no one could, have *darshan* of the Guru without first partaking of food in the *langar*. This had the desired effect of proclaiming and establishing the essential equality of all mankind. In the Guru's Temple of Bread, the rich and the poor, the high-born and the untouchable, ate together as members of an integrated human family. The Guru also fought other rampant social evils like *Sati*, drink and *Purdah*. With a view to marking out the Sikhs as a distinct people, Guru Amar Das prescribed a set of rites to be followed on occasions such as birth and death. The Guru also visited Hindu cities of pilgrimage and there, too, he propagated the gospel of Guru Nanak.

Nor did the Guru ignore the socio-economic problems of the people. He persuaded Emperor Akbar to abolish the pilgrim tax, an oppressive measure that hurt the sentiments of the non-Muslims. Akbar, who visited the Guru was so deeply impressed with his ideology, particularly his Temple of Bread, that he offered a gift of land for the *langar*. The Guru politely declined the offer, saying that the *langar* belonged to the common man who alone must manage it.

Guru Amar Das not only preached Guru Nanak's word but also composed his own hymns. He had quite a few copies of the hymns of the Gurus prepared in order to preserve and propagate the holy word. Under his directions, his grandson, Sahsar Ram compiled the compositions of the first three Gurus along with those of the Bhaktas in two volumes, known as Baba Mohan's volumes. There are 907 hymns by Guru Amar Das in the *Adi Granth*.

In short, under the aegis of the Third Master, the great movement of Sikhism, besides ministering to man's moral needs also addressed itself to his creature problems.

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਹਰਿ ਕੇ ਜਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਤਪੁਰਖਾ ਬਿਨਉ ਕਰਉ ਗੁਰ ਪਾਸਿ ।
ਹਮ ਕੀਰੇ ਕਿਰਮ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ ਕਰਿ ਦਇਆ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ । ੧ ।
ਮੇਰੇ ਮੀਤ ਗੁਰਦੇਵ ਮੋਕਉ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ ।
ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਾਨ ਸਖਾਈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਹਮਰੀ ਰਹਰਾਸਿ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਹਰਿਜਨ ਕੇ ਵਡਭਾਗ ਵਡੇਰੇ ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਧਾ ਹਰਿ ਪਿਆਸ ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸਹਿ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਗੁਣ ਪਰਗਾਸਿ । ੨ ।
ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿਰਸੁ ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਭਾਗਹੀਣ ਜਮ ਪਾਸਿ ।
ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਿ ਸੰਗਤਿ ਨਹੀਂ ਆਏ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵੇ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਾਸਿ । ੩ ।
ਜਿਨ ਹਰਿਜਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਪਾਈ ਤਿਨ ਧੁਰਿ ਮਸਤਕਿ ਲਿਖਿਆ ਲਿਖਾਸਿ ।
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਸਤਸੰਗਤਿ ਜਿਤੁ ਹਰਿਰਸੁ ਪਾਇਆ ਮਿਲਿ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ । ੪ । ੧ ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ

ਆਪ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜੋ ਸੰਨ 1574 ਤੋਂ 1581 ਈਸਵੀ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪਤੀ ਸਨ । ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹੇ । ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਜੇਠਾ ਜੀ ਸੀ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੋਢੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1534 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਠ ਗਇਆ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਜੇਠਾ ਜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆ ਗਏ ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਲਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਆਪ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਸਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਰਹੇ, ਸਦਾ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਤਪਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ 1574 ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵੀ ਉਚਾਰੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਏ। ਆਪ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਸਖਸੀਅਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਦਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਵਿਸੇਸ ਕਰਤੱਵ ਕੀਤੇ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਵਲੋਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਜਮੀਨ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚੱਕ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ' ਰਖਿਆ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਬਣਿਆ । ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤੀਰਥ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ।
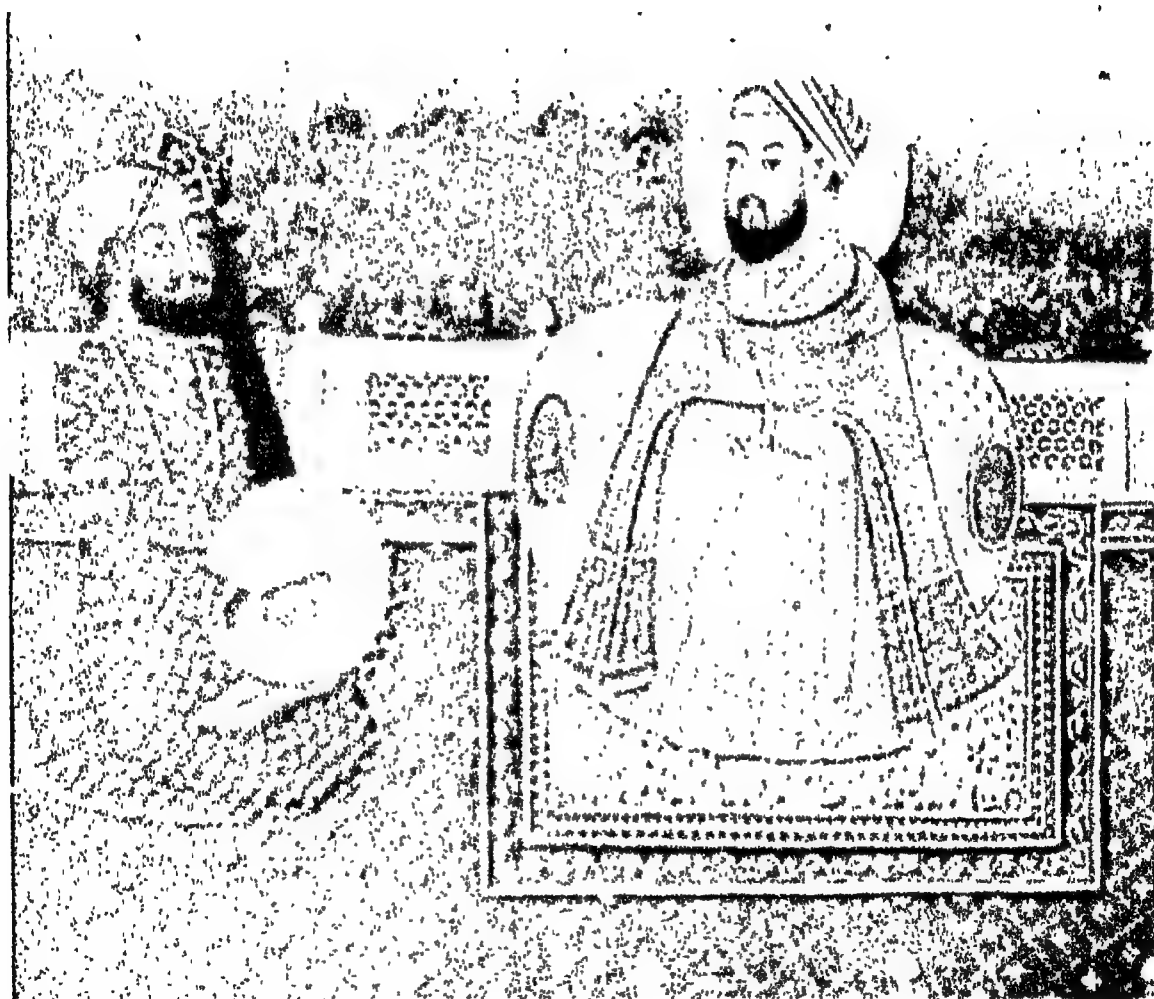
ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ गुरु रामदास GURU RAM DAS

(ੳ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖਰਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਵਿਚ ਰਖਦੇ, ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਸੰਦ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਲਈ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਲਿਆਉਂਦੇ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਹਿੰਦਾਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਡਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਆਂਦਾ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਗੁਟਕੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਪ ਤੋਰੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ–ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ (ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ 1581 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ।

राग गूजरी

'हरि के जन सतिगुर सतपुरखा हउ बिनउ करउ गुर पासि।
हम कीरे किरम सतिगुर सरणाई करि दइआ नामु परगासि।१।
मेरे मीत गुरदेवा मोकउ रामु नामु प्रगासि।
गुरमति नामु मेरा प्रान सखाई हरि कीरति हमरी रहरासि।१। रहाउ।
हरिजन के वड भाग वडेरे जिन हरि हरि सरधा हरि पिआस।
हरि हरि नामु मिलै त्रिपतासहि मिलि संगति गुण परगासि।२।
जिन हरि हरि हरि रसु नामु न पाइआ ते भाग हीण जम पासि।
जो सतिगुर सरणि संगति नही आए धृगु जीवे धृगु जीवासि।३।
जिन हरिजन सतिगुर संगति पाई तिन धुरि मसतकि लिखिआ लिखासि।
धंनु धंनु सतसंगति जितु हरि रसु पाइआ मिलि नानक नामु परगासि।४।।१।'

गुरु रामदास

श्री गुरु रामदास जी सिक्ख सम्प्रदाय के चतुर्थ गुरु थे। इन्होंने ईसवीय सन् १५७४ से १५८१ तक गुरुगद्दी को सुशोभित किया। गुरुगद्दी पर आसीन होने से पूर्व इनका नाम जेठा जी था। इन्होंने ईसवीय सन् १५३४ में, लाहौर में, सोढी वश में, जन्म ग्रहण किया। माता और पिता दोनों की छत्र छाया से विहीन बालक जेठा का पालन-पोषण उनकी ननसाल में हुआ। सिक्ख 'संगत' के साथ इनका आगमन गोइन्दवाल में हुआ। उस समय वहां श्री गुरु अमरदास जी द्वारा एक बावड़ी की 'सेवा' हो रही थी। उसकी 'सेवा' में इन्होंने इस तत्परता से कार्य किया कि श्री गुरु अमरदास जी ने इन्हें अपने प्रशंसा पात्रों और कृपाभाजनों में प्रथम स्थान प्रदान किया। कुछ काल के अनन्तर श्री गुरु देव ने अपनी पुत्री बीबी भानी का विवाह इनके साथ कर दिया। विवाह के पश्चात् अर्थात् जमाता होते हुए, भी ये श्री गुरु अमरदास जी को अपना गुरु मानते रहे, उनके अनन्य भक्त रहे, सदा उनकी सेवा में तत्पर रहे। प्रभु-भक्ति और गुरु सेवा को ही इन्होंने अपने जीवन का एक मात्र लक्ष्य रखा। नाम साधना और गुरु सेवा में इनकी दृढता से प्रसन्न होकर श्री गुरु अमरदास जी ने अपने पुत्रों की उपेक्षा करके इनको अपना उत्तराधिकारी निर्वाचित किया। इस प्रकार प्रभु-कृपा और गुरु प्रसाद से ये ईसवीय सन् १५७४ में, श्री गुरु रामदास जी के नाम से, गुरुगद्दी पर आसीन होकर सिक्ख पंथ के अग्रणी बने।

श्री गुरु रामदास जी ने अपनी रचनाओं द्वारा गुरुवाणी को विशेषरूप से संवर्धित किया। इनकी वाणी भगवत्-प्रेम की विह्वलता से ओत-प्रोत है और उसमें भाव-तरंगों का ज्वार दर्शनीय है; उसका लक्ष्य है प्रभु-प्रेम एवं गुरु-भक्ति के सिद्धान्तों को दृढ़ करना। जिसके नेत्र प्रभु-प्रेम से सजल हैं उस आदर्श व्यक्ति के जीवन को ये 'अमृतमय' विशेषण से आदर प्रदान किया करते थे। इनका सिद्धांत था कि मानवीय व्यक्तित्व के समस्त पक्ष प्रभु-प्रेम के बल से विकसित किए जाएं।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में भिन्न-भिन्न महानुभावों द्वारा रचित जितनी 'वार' संगृहीत हैं उनमें श्री गुरु रामदास जी रचित 'वारों' की संख्या सबसे बड़ी है। श्री गुरु नानक देव जी और श्री गुरु अमरदास जी के पश्चात् इन्होंने ग्यारह नवीन रागों में कविता लिख कर श्री गुरु ग्रन्थ साहिब की वाणी के रागों की संख्या में वृद्धि की।

गुरु रामदास

श्री गुरु रामदास जी ने सिक्ख सम्प्रदाय और उसके आन्दोलन को पुष्ट करने के लिए निम्नलिखित कार्य किए :—

(क) सम्राट् अकबर ने श्री गुरु अमरदास जी की पुत्री, अर्थात् श्री गुरु रामदास जी की धर्मपत्नी, बीबी भानी जी को कुछ भूमि भेंट में दी थी। श्री गुरु रामदास जी ने उस भूमि पर एक ग्राम बसाया, और उसका नाम 'गुरु का चक्क' (गुरु का गांव) रखा। यही ग्राम वृद्धि पाता-पाता नगर बन गया, और कुछ काल के अनन्तर अमृतसर नाम से प्रसिद्ध हो गया। इन्होंने 'गुरु के चक्क' में दो सरोवरों का खुदवाना प्रारंभ किया। इन दोनों के निर्माण का कार्य श्री गुरु अर्जनदेव जी के समय में पूर्ण हुआ। इन सरोवरों के नाम है सन्तोखसर और अमृतसर। श्री गुरु रामदास जी के समय से ही गुरु का चक्क (अमृतसर) सिक्ख सम्प्रदाय का नवीन तीर्थ माना जाने लगा।

(ख) श्री गुरु रामदास जी ने सिक्ख धर्म के निर्माण-सम्बन्धी कार्यक्रमों तथा योजनाओं के ऊपर होने वाले व्ययों को ध्यान में रखकर 'मसद' परम्परा प्रचलित की। 'मसद' एक प्रकार के गुरु-गद्दी के प्रतिनिधि थे। ये लोग गुरुगद्दी के लिए दूर-दूर से धन-संग्रह करके लाते थे।

(ग) श्री गुरु रामदास जी से पूर्व श्री गुरु अमरदास जी सिक्ख धर्म के विस्तृत प्रचार के लिए समग्र भारत में बाईस 'मंजी' (पीठ) स्थापित कर ही चुके थे। श्री गुरु रामदास जी ने सिक्ख धर्म के विस्तृत प्रचार के प्रयोजन से सब सिक्ख 'सगतों' के साथ सम्पर्क स्थापित करने के लिए विद्वान् प्रचारक पंजाब से बाहर भेजे। श्री गुरु देव जी की आज्ञा से भाई हिन्दाल ने जंडिआले में सिक्ख धर्म के प्रचार का कार्य प्रारंभ किया, भाई गुरदास जी ने आगरे को प्रचार का केन्द्र बनाया, स्वय श्री गुरुदेव ने अपने प्रचार का केन्द्र गोइन्दवाल के स्थान पर अमृतसर को बनाया।

(घ) श्री गुरु रामदास जी ने गुरुवाणी के प्रचार की गति को तीव्रतर करने के लिए गुरुवाणी के हस्तलिखित गुटके प्रस्तुत करने की रीति स्वयं प्रचलित की।

श्री गुरु रामदास जी के तीन पुत्र थे—पृथी चन्द, महादेव और अर्जन देव। इन्होने इनमें से अर्जन देव को योग्यतम समझा और ईसवीय सन् १५८१ में उसे गुरु गद्दी प्रदान की।

RAG GUJARI

I beseech thee. O true Guru, the true being. God's own.
We, the humble and the lowly, have sought Thy Refuge
Take pity and awaken the Name in us.(1)
O my friend, my Guru, illumine my heart with the
Lord's Name.
The Name revealed to me by the Guru is the Friend
of my life:
To meditate upon Thee, O Lord, is my daily
routine. (1—Pause)
They are Thy Own and their Destiny is high, who trust
in Thee and are athirst for Thee.
They are satiated only with Thy Name
In the Society of the Holy, their virtues shine
forth. (2)
They who tasted not the Name of the Lord, they, the
unfortunate ones,
Are handed over to the *Yama*
They who sought not the Shelter of the Guru in the
Society of the holy, fie on Them! O, fie is on their life to come! (3)
They who were received in the sanctuary of the Guru
they were the ones so destined by God.
Blessed, Blessed is the Society of the Holy where
I taste
The Essence of the lord, and the Name is
revealed to me. (4—1)

GURU RAM DAS
(1534–1581)

Guru Ram Das, the Fourth Master, ascended the holy *gaddi* (throne) of Guru Nanak in 1574 and continued to adorn the exalted office till 1581. Though he was the son-in-law of Guru Amar Das, being married to his daughter Bibi Bhani, yet he revered the Third Master as a Guru with an unwavering fervour. Inebriated with the nectar of the divine *Nam*, he spurned delights, and spent all his time in an ecstatic communion with the Lord through moments of deep meditation.

Originally called Jetha Ji, Guru Ram Das was born in a Sodhi family at Lahore in 1534. His parents died when he was just a child. He was, therefore, brought up by his maternal grandparents. He had an opportunity to visit Goindwal, the seat of the Third Master, at a time when the *bavali* was being dug through voluntary labour. He immersed himself in this labour of love with such a rare verve and dedication that he won the Guru's appreciation and recognition. The Third Master was so highly pleased with the disciple that he gave his daughter Bibi Bhani to him in marriage. Nevertheless, he served Guru Amar Das with as much love and devotion as ever before. It was in 1574 that he was invested with Guruship and named Guru Ram Das.

GURU RAM DAS

Guru Ram Das's contribution to *Bani* is considerable. His compositions throb with an emotion born of love for fellowmen and yearning for God. They inculcate in the people the adoration of God and the Guru. Rightly does the Master image an ideal man as one who had drunk deep at the fount of *Nam* and whose eyes are aglow with the love of the Lord. He sought a consummation of the human personality through God-realisation.

The *Vars* (ballads) of the Fourth Master, enshrined in the Guru Granth Sahib, outnumber those of other contributors. After Guru Nanak and Guru Amar Das, it was he who expanded the range of the *Ragas* in the *Adi Granth* adding as many as eleven to the existing system. Notable among the Fourth Master's contribution to Sikhism is the establishment of a new *Chak* called *Guru Ka Chak* on the land gifted by Emperor Akbar to Bibi Bhani, the Guru's wife Later, it grew into the city of Amritsar. Here the Guru started the digging of two *sarovars* (pools) which when completed during Guru Arjan's time, came to be known as *Santokhsar* and *Amritsar* So great was the Guru's magnetism that during his pontificate Amritsar emerged as a famous place of pilgrimage for the Sikhs

With a view to transmitting the gospel of Sikhism as also to meeting the expenditure incurred on the ever expanding altruistic plans and programmes, the Guru founded the institution of *masands* The offerings of the Sikhs were collected by the *masands* who rendered these to the Guru

Guru Ram Das also deputed learned missionaries to establish contact with the Sikhs outside the Punjab. Guru Amar Das had already set up 22 *Manjis* (dioceses) Accordingly, the Fourth Master bade Bhai Hindal and Bhai Gurdas begin their missionary work and preach Sikhism at Jandiala and Agra, respectively. The Guru also shifted his head-quarters from Goindwal to Amritsar Besides, he got prepared handwritten *Gutkas* (booklets of holy hymns) The *Adi Granth* contains 679 hymns by Guru Ram Das.

Guru Ram Das had three sons—Prithi Chand, Mahan Dev and Arjan Dev. He considered the youngest son, Arjan Dev, the ablest and saintliest and, therefore, installed him as Guru in 1581

ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ।
ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।੧। ਰਹਾਉ।
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।੧।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ।੨।
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।੩।੮।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ 1581 ਤੋਂ 1606 ਤਕ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1563 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਹਾ ਦੇਵ ਦੋਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮਾਨਵ-ਸਨੇਹੀ, ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਤਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਾਂ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਵਟ ਲਈ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕੰਮ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਹੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਚੱਕ ਵਿਖੇ ਖੁਦਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਖੁਦਵਾ ਦਿਤੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੋਂ ਰਖਵਾਈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਵਚਿੱਤਰ ਸ਼ੋਭਾ ਵਾਲਾ ਸੀ,ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜੇ ਰਖ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਰਹੱਸ ਵੀ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜੇ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਪ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਏ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ।

(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਨਿਯਮ ਇਹ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਹਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਨਮਿਤ ਸਾਂਝੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਰੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸਵੰਧ ਕਹਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਮਸੰਦ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਦਸਵੰਧ ਲਿਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਇਆ, ਵਰਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਉਸ ਸਾਲ ਲਈ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਾ ਦਿਤਾ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਸੰਨ 1601 ਤੋਂ 1604 ਈ. ਤਕ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਿਆ, ਹਰ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਪੂਰਵ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ　　गुरु अर्जन देव　　GURU ARJAN DEV

ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜਮੂਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਣਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਸੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕ) ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਰਸ਼ੀ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹਿਜਾ ਇਕੱਲੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 35 ਯੋਗ ਦਾਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੈ।

ਖ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ' ਕਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਹ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਰਦੋਖ ਰਹਿਣਾ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਰਹਿਣਾ, ਧੀਰਜ ਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ, ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਭਾਵ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਆਪ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਲਹਿਰ ਵਧੇਰੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲ ਗਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਏ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕੌਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ।

ਗ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿਤਾ। ਅਕਬਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਵਿਚ 'ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਧਰੋਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਆਦਿ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਨ 1606 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਕੈਦ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਤੇ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਰ ਪਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਫੌਜੀ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸੰਨ 1606 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ।

राग कानडा

'बिसरि गई सभ ताति पराई।
जब ते साध संगति मोहि पाई।१। रहाउ।
ना को बैरी नही बिगाना
सगल संगि हम कउ बनि आई।१।
जो प्रभ कीनो सो भल मानिओ
एह सुमति साधु ते पाई।२।
सभ महि रवि रहिआ प्रभ एकै
पेखि पेखि नानक बिगसाई।३।।८।।'

गुरु अर्जन देव

श्री गुरु अर्जनदेव जी सिक्ख धर्म के पंचम गुरु थे, और ईसवीय सन् १५८१ से १६०६ तक गुरुगद्दी पर विराजमान रहे।

श्री गुरु अर्जनदेव जी श्री गुरु रामदास जी के तीन पुत्रों में सबसे छोटे थे। इनका जन्म गोइन्दवाल में ईसवीय सन् १५६३ में हुआ था। बाबा पृथीचंद और महादेव इनके बड़े भाई थे, परन्तु अपने भाइयों में ये सबसे अधिक ईश्वरभक्त, गुरु-सेवक तथा मानवता-प्रेमी थे। कवित्व शक्ति के विचार से भी ये अपने दोनो बड़े भाइयों से विशेष-गुणशाली थे। इनके अन्दर विद्यमान कवित्व शक्ति के लक्षण इनके बाल्यकाल में ही प्रकट होने लगे थे, और इन्होंने लाहौर से अपने पूज्यपिता को जो पत्र लिखे थे उन्होंने उनसे ही इस शक्ति का अनुमान कर लिया था। इनके इन्हीं सद् गुणो के कारण श्री गुरु रामदास जी ने अपने तीनो पुत्रों में से इनको ही गुरु पद के लिए मनोनीत किया। 'ज्येष्ठ पुत्र होने के कारण गुरुगद्दी का अधिकारी मैं हूँ' इस तर्क के आधार पर बाबा पृथीचंद ने गद्दी पर अपना अधिकार प्रकट किया और अपने पूज्य पिता के निर्णय का विरोध किया। परन्तु श्री गुरु देव का निर्णय अविचलित रहा।

श्री गुरु अर्जनदेव जी के गुरुगद्दी पर विराजमान रहने के समय में निम्नलिखित कार्य हुए, जिनसे सिक्ख सम्प्रदाय के स्वरूप में एक अप्रत्याशित परिवर्तन हुआ और सिक्ख आन्दोलन को अदम्य शक्ति प्राप्त हुई :–

(क) श्री गुरु अर्जनदेव जी ने श्री गुरु रामदास जी के प्रारंभ किए कार्यों को पूर्ण किया। इन्होंने 'गुरु के चक्क' में दो सरोवरों के निर्माण के उस कार्य को पूर्ण किया जिसका प्रारंभ इनके पूज्य पिता जी ने किया था, और दो नए सरोवर भी निर्मित करवा दिए। इन्होंने 'अमृतसर' नामक सरोवर के मध्य में 'हरि मन्दर' निर्मित करवाया। इस सम्बन्ध में स्मरणीय तथ्य यह है कि इस 'हरि मन्दर' की आधारशिला का न्यास इन्होने प्रसिद्ध मुसलमान फ़कीर साईं मिआं मीर के करकमलों से रखवाया था। यह 'हरिमन्दर' सरोवर के मध्य में स्थित है, अतः इसकी अभिरामता ही विलक्षण है। चारों दिशाओं में इसका एक-एक द्वार है। यह परियोजना इस भाव को व्यक्त करती है कि चारों वर्ण इस मन्दिर में समान रूप से प्रवेश के अधिकारी है। इसके अतिरिक्त, इन्होंने तरनतारन तथा करतारपुर ये दो नगर बसाए, तरनतारन में एक विशाल सरोवर का निर्माण करवाया, और लाहौर में बावड़ी का।

(ख) इन्होंने स्वयं भ्रमण करके पंजाब के विभिन्न नगरों और ग्रामों में धर्म के पिपासुओं को सिक्ख धर्म के संचालकों का सन्देश सुनाया।

(ग) सिक्ख सम्प्रदाय के निर्माण एवं प्रचार के निरन्तर वृद्धि पाते हुए कार्यों की सिद्धि के लिए आवश्यक धन की प्राप्ति के हेतु श्री गुरु रामदास जी ने 'मसन्दों' की नियुक्ति कर दी थी, श्री गुरु अर्जनदेव ने यह नियम बना दिया कि प्रत्येक सिक्ख अपने 'दसों नखों की कमाई' का दशम अंश सिक्ख सम्प्रदाय के सर्वसाधारण-हित के लिए गुरु को भेजा करे। यह दशम अंश सिक्ख-समाज में 'दसवंध' कहा जाता है। 'मसन्द' इसका संग्रह करके इसे गुरु के कोष-गृह में भेजते थे।

(घ) श्री गुरु अर्जनदेव जी के समय में एक वर्ष वर्षा न होने से पंजाब में अकाल पड़ गया। श्री गुरुदेव ने सम्राट् अकबर से मिल कर उस वर्ष का कुछ हद तक राजकीय भूमि कर छुड़वा दिया।

(ङ) श्री गुरु अर्जनदेव जी के कार्यों में सबसे अधिक महत्व का कार्य गुरु वाणी का संकलन है। इस कार्य के लिए उन्होंने अपने पूर्ववर्ती सब गुरुओं की वाणियों का संचय किया, और उसकी तथा पूर्ववर्ती सब गुरुओं की वाणियों द्वारा संगृहीत भक्तवाणियों की पड़ताल की। तब, इन्होंने एक विशाल संग्रह के रूप में सम्मुख उपस्थित वाणी को रागों के अनुसार विभक्त किया। इस विभाग की व्यवस्था का विवरण इस पुस्तक के प्रथम प्रसंग में दिया जा चुका है। इनकी सम्पादकीय प्रतिभा का परिचय श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संगृहीत उन 'वारों' से प्राप्त होता है जिनमें इन्होंने गुरु देओं की वाणियों के साथ 'श्लोक' जोड़ कर उन (वारों) के प्रतिपाद्य अर्थ को स्पष्ट किया है। संगीतशास्त्र के सूक्ष्म तथा व्यापक ज्ञान के बिना गुरुओं एवं भक्तों की वाणियों को रागों में विभक्त करना असंभव था। यह महत् तथा गौरवपूर्ण कार्य घोर तपस्या तथा परिश्रम के साथ ईसवीय सन् १६०१ से १६०४ तक प्रायः तीन वर्षों में सम्पन्न किया गया। इस कार्य ने सिक्ख आन्दोलन को नवीन दिशा में प्रवर्तित किया।

(च) यदि एक ओर श्री गुरु अर्जनदेव जी कुशल सम्पादक थे तो दूसरी ओर असाधारण प्रतिभा-सम्पन्न कवि भी थे। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संगृहीत समस्त वाणी के अर्ध भाग से कुछ अधिक वाणी इनकी रचना है। इसका तात्पर्य यह हुआ कि श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में जिन छत्तीस महानुभावों—गुरुओं एवं भक्तों—की रचनाएं संकलित हैं उनमें से अठारह की वाणियां एक पलड़े में और इन अकेले की वाणी दूसरे पलड़े में।

(छ) श्री गुरु अर्जनदेव जी की वाणी में सबसे तीव्र स्वर प्रभु-भक्ति, नाम-साधना का है; परन्तु इन्होंने विशेष रूप से उस व्यक्तित्व की व्याख्या की है जिसे इन्होंने 'ब्रह्म ज्ञानी' की संज्ञा दी है। इनका उपदेश है कि यह व्यक्तित्व गुरु कृपा से, प्रभुभक्ति करने पर ही, प्राप्त होता है। 'ब्रह्म ज्ञानी' के स्वरूप की व्याख्या करते हुए इन्होंने कहा है कि 'ब्रह्म ज्ञानी' होने का अर्थ है जल में कमल के तुल्य लोक में निर्लेप रहना, निर्दोष रहना, समदृष्टा होना, धैर्यधारी होना, और 'सहज'-सम्पन्न जीवन व्यतीत करना। इन्होंने अपने जीवन को 'ब्रह्म ज्ञानी' जीवन का उदाहरण बना कर लोगों के सम्मुख रखा था। इनकी समस्त वाणी विनय, औदार्य एवं मानवता-प्रेम के सरस भावों से सिक्त है। 'सुखमनी साहिब' इनकी प्रमुख कृति है।

श्री गुरु अर्जनदेव जी की तपस्या के बल से श्री गुरु ग्रन्थ साहिब का प्रथम संकलन अस्तित्व में आ जाने पर सिक्ख सम्प्रदाय में विशेष संघटन-बल आ गया, सिक्खों को अपना पृथक् धर्म ग्रन्थ मिल गया। जब श्री गुरु अर्जनदेव जी ने 'अमृतसर' के 'हरि मन्दर' में श्री गुरु ग्रन्थ साहिब को प्रतिष्ठित कर दिया तब अमृतसर नगर सिक्ख धर्म का विशेष केन्द्र बन गया। इस प्रकार एक नवीन संघटन एक विशेष जाति का रूप धारण करने लग गया।

(ज) श्री गुरु नानक देव जी से प्रारंभ करके श्री गुरु अर्जनदेव जी तक सिक्ख गुरुओं की मुग़ल शासकों के साथ कोई तनातनी नहीं हुई। सम्राट् अकबर का हृदय विशाल था। उसने इस नवीन धर्म का आदर भी किया। अकबर के पश्चात् उसके पुत्र सम्राट् जहांगीर ने मुगलों की धार्मिक सहिष्णुता की शासन-नीति में परिवर्तन कर दिया। श्री गुरु अर्जनदेव जी द्वारा जो धर्म प्रचार किया जा रहा था, जहांगीर उसे न सह सका। उसने (जहांगीर ने) इसे इस्लाम के हितों का विरोधी समझा। इस तथ्य का समर्थन स्वयं जहांगीर के एक लेख से होता है। उसने अपने 'तोज़क' में सिक्ख धर्म को 'झूठ की दूकान' कहा है, और स्पष्ट लिखा है कि मैं झूठ की इस दूकान को सदा के लिए उठा देना चाहता हूं। अपनी इस इच्छा को पूर्ण करने के लिए उसने श्री गुरु देव पर नाना प्रकार से राज-द्रोह का दोषारोपण करना प्रारंभ कर दिया। अन्त में, सन् १६०६ में उसके आदेश से राजपुरुषों ने श्री गुरुदेव को बन्दी बनाकर लाहौर में रख दिया। वहीं और उसी वर्ष श्री गुरु देव ने नृशंस मुग़ल शासनाधिकारियों के हाथों, लोकोत्तर धैर्य के साथ, अपूर्व धर्मवीर गति प्राप्त की। उनकी धर्मवीरगति प्राप्ति का सिक्ख सम्प्रदाय पर विशेष प्रभाव पड़ा और इस सम्प्रदाय के मन्तव्यों तथा आचार-विचारों में एक बड़ा परिवर्तन होने लगा। इसी का परिणाम यह हुआ कि श्री गुरु गोबिन्दसिंह जी के काल में सिक्खों की मुग़ल शासन से सीधी टक्कर हो गई, सिक्ख सम्प्रदाय सैनिक संघटन के रूप में सामने आने लगा और 'मीरी-पीरी' अर्थात् शक्ति-भक्ति के सिद्धान्त का विकास होने लगा। श्री गुरु अर्जनदेव जी धर्मवीरगति को प्राप्त करने वाले प्रथम सिक्ख गुरु थे।

श्री गुरु अर्जनदेव जी के आदेश के अनुसार उनके सुपुत्र श्री हरिगोविन्द जी ईसवीय सन् १६०६ में गुरु-गद्दी पर आसीन हुए और १६४५ तक सिक्खों का नेतृत्व करते रहे।

RAG KANRA

Now, I'm jealous of no one;
Now that I have attained unto the Society of the Saints. (I-Pause)
Yea, I am estranged with no one; nor is any one a stranger unto me.
Indeed I am the friend of all (I)
All that the God Doeth, with that I am pleased, this is the Wisdom I've received from the Saints. (2)
Yea, the One God pervadeth all, and, Seeing Him, I am wholly in Bloom. (3-8)

GURU ARJAN DEV
(1563–1606)

Guru Arjan, the 'Prince of Martyrs' and the 'Prophet of Peace', proffered his precious life to nurture the glory that was to be the Sikh Panth. The Fifth Master's life was marked by divine bliss and sublime sacrifices, born of a sweet acceptance of God's Will. Gifted with a quintessential poetic afflatus, and immeasurable imaginative sympathies, the Guru gave the movement of Sikhism a definite direction, perspective and programme He made the new faith coeval or coextensive with the whole gamut of existence and raised its exquisite edifice on values for which there is neither death nor change

Guru Arjan Dev adorned the sacred throne of Guru Nanak from 1581 to 1606. Born at Goindwal in 1563, he was the youngest and noblest son of Guru Ram Das. He had an innate poetic sensibility which was exquisitely displayed in the epistles that he sent to his father from Lahore They are deeply expressive of the pangs of separation and the exuberance of Love The Fourth Master's decision to make Guru Arjan his spiritual heir was bitterly opposed by Prithvi Chand who contended that being the eldest son, he alone was entitled to the Guruship. Thus, he could never reconcile himself to his younger brother's installation as Guru.

Under Guru Arjan Dev the Sikh movement registered great progress The Guru not only completed the construction of the *Sarovars* started at 'Guru Ka Chak' by his predecessor but also constructed two more *Sarovars* He had the *Harimandar* built in the middle of Amritsar *Sarovar* and invited a celebrated Muslim divine, Mian Mir, to lay its foundation stone. Remarkable for its architectural and aesthetic beauty and unique in its conception, the temple with its four doors symbolises the inborn equality of all mankind Indeed, it is open to all the four castes without any discrimination. Thus, the Guru sought a dissolution of all castes and creed distinctions. Unlike the Hindu shrines that are built on a high plinth, the *Harimandar* (the Temple of God) was built on a level lower than that of the surrounding areas, thereby making it imperative for the devotees to go down the steps in a spirit of true humility. In addition, the towns of Tarn Taran and Kartarpur flourished under the Guru's tutelage He had a magnificent tank built at Tarn Taran (pool of salvation) and a *Bavali* constructed at Lahore

Guru Arjan undertook a tour of the Punjab to preach Sikhism. He rationalised the institution of the *masands* and ordained that every Sikh should voluntarily donate a tithe of his income raised by the sweat of his brow for religious purposes. The *masands* collected the offerings thus made and deposited them in the Guru's treasury. Again, when the Punjab was in the grip of drought and famine, Guru Arjan persuaded the Emperor Akbar to remit the land revenue for that year.

The most epochal achievement, however, of Guru Arjan was the compilation of the *Adi Granth*. The Guru devoted three years from 1601 to 1604 to the completion of the sublime project. He studied thoroughly the entire treasure of *Gurbani*, collected the hymns and psalms of the previous Gurus and screened the utterances of the *bhaktas* collected by the previous Gurus. He not only put the entire *Bani* together but also compiled it systematically under different *ragas*. Guru Arjan's genius for compilation is eminently projected by the *vars* included in the *Adi Granth*. He has added *shlokas* to the *Bani* of all the earlier Gurus in order to elucidate the deeper meanings. To compile the out-pourings of his predecessors and the *Bhaktas* under various *ragas* (musical measures) obviously demanded an unfaltering grasp of the musical measures. Besides being a notable compiler, Guru Arjan was also a gifted poet. More than half of the holy *Granth* consists of his own utterances. They comprise 2218 verses. Thus his work exceeds that of the other 35 inspired poets whose compositions are enshrined in the *Guru Granth*.

The essential message of Guru Arjan's hymns is meditation on *Nam*. The Guru has lucidly excatiated on the concept of *brahmgiani* (the enlightened soul). According to him, this enlightenment can be attained only through meditation on the Lord and the Guru's grace. In depicting the attributes of the *brahmgiani*, he has compared him to a lotus flower which immersed in mud and water is yet pure and beautiful. Without ill-will or enmity he is forever courageous and calm.

Guru Arjan set a fine personal example by living up to his own concept of a *brahmgiani*. All his holy compositions are characterised by humility and tenderness. He seeks the grace of God for the fulfilment of all kinds of human needs. With the compilation of the first volume of the *Adi Granth*, the Sikh religion registered greater unity and identity. The Sikhs now owned a unique *Book* or *Granth* of their own, and thus acquired a distinct and separate entity. Guru Arjan installed the holy *Granth* at the *Harimandar*. Thus, Amritsar became the most significant centre of the Sikh faith and the Sikhs emerged as a new and powerful community.

During the period between Guru Nanak and Guru Arjan, there was no conflict between the Sikhs and the Mughal Kings. Emperor Akbar was in particular a man of liberal views and he respected the ideals of the Sikh movement. But with his death and the following enthronement of Jehangir, there was a total reversal of policy and change of attitude.

Jehangir's own writings reveal that he considered the spread of Sikhism as a positive threat to Islam. In a moment of fanatic frenzy, he characterised Sikhism as a 'shop of falsehood' and declared that he would extirpate it at the earliest opportunity. Thus he set about with a fanatical zeal to carry out his threat and he trumped up the charge of treason against the Guru. With the complicity of the officials, Jehanghir had the Guru soon imprisoned and tortured to death at Lahore in 1606. The martyrdom of Guru Arjan engendered a wave of shock and indignation among the Sikhs. No single event till then had so profoundly brought home to them the necessity of the sword. It is therefore not surprising that under the Sixth Master, Guru Hargobind they were militarised and prepared to face the Mugal might squarely. Thus emerged a new epoch in the history of Sikhism which led to a synthesis between *Bhakti* and *Shakti* (wordly power). Guru Arjan was the first Sikh Guru, who by his martyrdom lent to Sikhism a strength and solidarity that it had never known before. As desired by the Fifth Master, Guru Hargobind was ordained Guru in 1606, and, he guided and shaped the destiny of the Sikh community until 1645.

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ।
ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਨਹਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹਿ ਉਸਤਤਿ ਜਾਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ।
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ, ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ । ੧ ।
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ।
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ । ੧ ।
ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ।
ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ । ੩ । ੧੧ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਨ 1664 ਤੋਂ 1675 ਤੀਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1621 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਆਪ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸੇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ । ਆਪ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਲਗਪਗ ਦੋ ਸਾਲ ਉਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹੇ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਪਟਨੇ ਤਕ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਇਆ ਪਰ ਆਪ ਆਸਾਮ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ । ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਲੜਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾ ਹੀ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਜੋ ਕਿ ਆਪਨੇ ਹੀ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਕੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਥੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਈ ਪਾਸੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ।

ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਦਾ ਵਿਸੇਸ ਮਜਮੂਨ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸੇਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿਆਨੀ' ਕੌਣ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ 'ਗਿਆਨੀ' ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਚਿਆਰ', ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਭਗਤ' ਕਿਹਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ 'ਗਿਆਨੀ' ਪਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਤਾ ਸਮੇਂ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਸਮੀਰ ਉਤੇ ਵੀ ਪਇਆ ਅਤੇ ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਨ ਆਏ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜੇਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖੁਸੀ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੇ । ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ ਦਿਤਾ ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ　　गुरु तेग बहादुर　　GURU TEGH BAHADUR

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀਆ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਮੌਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗਇਆ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਿਰ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀਸ ਗੰਜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ।

ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਲ-ਚਲ ਮਚ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

राग सोरठी

'जो नरु दुख में दुख नहीं मानै ।
सुख सनेहु अरु भै नही जा कै कंचन माटी मानै । रहाउ ।
नह निंदिआ नहि उसतति जा कै लोभु मोहु अभिमाना ।
हरख सोग ते रहै निआरउ नाहि मान अपमाना ।१।
आसा मनसा सगल तिआगै जग ते रहै निरासा ।
कामु क्रोधु जिह परसै नाहिन तिह घटि ब्रह्मु निवासा ।२।
गुर किरपा जिह नर कउ कीनी तिह इह जुगति पछानी ।
नानक लीन भइओ गोबिंद सिउं जिउं पानी संगि पानी ।३।।१।'

गुरु तेगबहादर

श्री गुरु तेग बहादर जी सिक्ख सम्प्रदाय के नवम गुरु थे। ये ईसवीय सन् १६६४ से १६७५ तक श्री गुरु नानक देव जी की गद्दी को सुशोभित करते रहे।

श्री गुरु तेग़बहादर जी छठे गुरु श्री हरिगोबिन्द जी के सुपुत्र थे, और इन्होंने ईसवीय सन् १६२१ में अमृतसर में जन्म ग्रहण किया था। श्री गुरु हरिगोविन्द जी के पश्चात् श्री गुरु हरि राइ जी, और उनके पश्चात् श्री गुरु हरिक्रिशन जी हुए। श्री गुरु हरिक्रिशन जी के अनन्तर श्री गुरु तेग़बहादर जी गद्दी पर आरूढ़ हुए। गद्दी संभालते ही इनको 'मसन्दों' एवं धीरमल्ल जी के विरोध का सामना करना पड़ा।

श्री गुरु तेग़बहादर जी ने सिक्ख धर्म का सन्देश लोगों को सुनाने के लिए पंजाब भर में, विशेषतः पंजाब के दक्षिणी पूर्वी प्रदेश मालवे में, और पंजाब से बाहर पूर्वी भारत में पर्याप्त पर्यटन किया। ये राजा रामसिंह के साथ आसाम भी गए और प्रायः दो वर्ष तक उधर ही रहे। पूर्वी भारत की यात्रा के समय इनका परिवार भी साथ था, परन्तु आसाम जाते समय इन्होंने उसे पटना में छोड़ दिया। यहीं पर इनके इकलौते पुत्र श्री गुरु गोविन्दसिंह जी का जन्म हुआ।

आसाम तक की, पूर्वी भारत की, यात्रा के पश्चात् श्री गुरु तेग़बहादर सीधे पंजाब लौट आए। यहां इन्होंने कहिलूर के राजा से माखोवाल नामक ग्राम मोल लेकर वहां एक नगर बसाया और उसका नाम रखा आनन्दपुर। यह स्थान श्री गुरु देव को बड़ा प्रिय था, वे स्थायी रूप से यहीं निवास करने लगे। यहां पर अपने निवास काल में ये धर्मप्रचार के लिए भिन्न-भिन्न दिशाओं में स्थित भिन्न-भिन्न स्थानों पर जाते रहे। इस काल में इनके उपदेशों एवं आचार-व्यवहार से प्रभावित होकर कई मुसल्मानों ने इनके हाथों से सिक्ख धर्म ग्रहण किया।

इन्होंने अपनी कृतियों से गुरुवाणी के कलेवर को भी पुष्ट किया। इनकी वाणी के प्रतिपाद्य विषयों में प्रमुख हैं नाम-स्मरण तथा गुरु भक्ति। इनकी रचना में 'ज्ञानी' के स्वरूप की व्याख्या पर विशेष ध्यान दिया गया है। इनके मत से 'ज्ञानी' वह है जिसे श्री गुरु नानकदेव जी ने 'सचिआर' (सत्य-आचारशाली), श्री गुरु अमरदास जी ने 'भगत', और श्री गुरु अर्जनदेव

जी ने 'सन्त', 'साध', 'ब्रह्म ज्ञानी' आदि के नाम से अभिहित किया है। श्री गुरु तेग़बहादर जी उस व्यक्ति को 'ज्ञानी' कहते हैं जो न किसी अन्य के लिए भयदायी है, और न किसी अन्य से भय खाता है, जो सुख दुःख दोनों को एक समान मानता है, जो सांसारिक पदार्थों के आकर्षण में नहीं आता है, तथा जो मानव शरीर की नश्वरता को कभी दृष्टि से परे नहीं करता है। इन्होंने अपनी वाणी में उच्च आदर्शों को प्राप्त करने, तथा 'ज्ञानी' के पद तक पहुंचने, के लिए वैराग्य को उत्तम मार्ग कहा है।

श्री गुरु तेग़बहादुर जी को गुरुता के काल में सम्राट् औरंगज़ेब ने हिन्दुओं को मुसलमान बनाने की अपनी नीति को बड़े वेग और बल के साथ क्रियात्मक रूप देना प्रारंभ कर दिया। सम्राट् की इस नीति के अनुसार चलने वाले शासनाधिकारियों के कार्यों से प्रपीडित कश्मीर के हिन्दुओं की ओर से कुछ विद्वान कश्मीरी ब्राह्मण श्री गुरु तेग़बहादर जी की सेवा में उपस्थित हुए। उनकी करुण कथा सुनने के पश्चात् श्री गुरु देव जी ने उन्हें परामर्श दिया कि आप लोग औरंगज़ेब के समीप जाकर उससे निवेदन करें कि यदि गुरु तेग़बहादर मुसलमान हो जाएं तो हम सब भी मुसलमान हो जाएंगे। श्री गुरु तेग़बहादर जी पहिले से ही औरंगज़ेब की आंखों में खटक रहे थे। उनका धर्म प्रचार और आचार, जिससे प्रभावित होकर कई मुसलमान सिक्ख धर्म ग्रहण कर चुके थे, सम्राट् के हृदय को कचोट रहा था। वह श्री गुरु देव, और उनके प्रचार कार्य, का पूर्ण विनाश करने की योजना पहिले से ही बनाए बैठा था। कश्मीर के हिन्दुओं के प्रतिनिधि मंडल के श्री गुरु देव की सेवा में उपस्थित होने की घटना की भनक उसके कानों में पड़ी तो वह अधीर हो उठा। उसने अविलम्ब श्री गुरु तेग़बहादर को बन्दी करने का हुक्म जारी कर दिया।

सम्राट् के आदेश के अनुसार श्री गुरु तेग़बहादुर जी और उनके कुछ घनिष्ठ सहचर तथा सहयोगी बन्दी बना लिए गए। इस प्रकार जब वे दिल्ली में बन्दी थे तब औरंगज़ेब के आदेश से उनसे कहा गया कि या तो मुसलमानी धर्म ग्रहण कर लो, या मरने को तैय्यार हो जाओ। श्री गुरु तेग़बहादुर जी ने धार्मिक स्वतन्त्रता के सिद्धान्तों की रक्षा के हेतु सिर देना स्वीकार किया। परिणामतः सन् १६७५ में, औरंगज़ेब की आज्ञा से, दिल्ली में उस स्थान पर जो अब 'सीसगंज' के नाम से प्रसिद्ध है, श्री गुरुदेव का सीस तलवार से काट दिया गया। इस प्रकार श्री गुरुदेव ने धर्मवीरगति प्राप्त की।

श्री गुरु तेग़बहादर जी के धर्मवीरगति को प्राप्त हो जाने पर पंजाब ही नहीं समस्त भारत में क्षोभ फैल गया। समग्र देश के हिन्दू अपने धर्म की रक्षा के लिए सावधान होने लगे। 'केवल हिन्दू धर्म के परित्राण के लिए श्री गुरु तेग़बहादर जी ने अपने सिर की बलि दी।' इस सत्य को स्वीकार न करने का साहस किस में है। इसी लिए लोग श्री गुरु तेग़बहादर जी का स्मरण 'हिन्द की चादर' नाम से करते हैं।

RAG SORATH

That man who in the midst of grief is free from grieving,
And free from fear, and free from the snare of delight.
Nor is covetous of gold that he knows to be dust.
Who is neither a backbiter nor a flatterer,
Nor has greed in his heart, nor vanity, nor any worldly attachment.
Who remains at his centre unmoved by good and ill fortune,
Who indifferent to the world's praise and blame
And discards every wishful fantasy
Accepting his lot in the disinterested fashion,
Not worked upon by lust or by wrath,
In such a man God dwelleth.
The man on whom the Grace of the Guru alights
Understands the way of conduct:
His soul, O Nanak, is mingled with the Lord
As water mingles with water!

GURU TEGH BAHADUR
(1621–1675)

In the galaxy of *immortal* martyrs who laid down their precious lives to keep ablaze the flame of faith and freedom, the name of the Ninth Master, Guru Tegh Bahadur stands out radiantly prominent. Doubtless, there have been prophets who sacrificed themselves at the altar of their own religion, but the uniqueness of the Ninth Master's martyrdom lies in the fact that he courted death in defending the religion of the persecuted Hindus who had sought his shelter when they were forced to choose between death and Islam. Guru Tegh Bahadur, the second martyr Guru, who was born at Amritsar in 1621, was the youngest son of Guru Hargobind Sahib, the Sixth Master (1595-1645). Guru Har Rai, the Seventh Master (1630-61), and Guru Hari Krishna, the Eight Master (1656-1964); however, preceded him as Gurus He adorned the sacred throne of Guru Nanak from 1664 to 1675. His installation as Guru enraged Dhirmal and the *masands*', who were the most contentious claimants to the Guruship.

Guru Tegh Bahadur toured the Punjab, particularly the Malwa region, and Eastern India, to preach Sikhism. He also went to Assam with Raja Ram Singh and stayed with him for nearly two years. The Guru's family accompanied him on this trip, but, while proceeding to Assam, he left his familly at Patna. It was here that his only son Guru Gobind Singh (1666-1708) was born. While leaving Assam for the Punjab, Guru Tegh Bahadur broke his journey at Patna for a short time and then returned to the Punjab. He purchased land from the Raja of Kahloor at Makhowal (Anandpur) and settled down there. From here he set out on extensive missionary tours and attracted amongst others, several Muslims to his faith

The main theme of Guru Tegh Bahadur's sacred hymns is *Nam Simran* (concentration on the Divine Name) and *Guru Bhakti* (adoration of the Guru). One hundred and fifteen hymns of Guru Tegh Bahadur are incorporated in the *Adi Granth*.

He has clearly set forth his own definition of *Giani* (or the enlightened one) In these compositions he has laid special stress on *vairag* or detachment for the realisation of the lofty ideals that distinguish the life of a *BrahmGiani*

During Guru Tegh Bahadur's ministry, Emperor Aurangzeb intensified his fanatical plans for forcibly converting the Hindus to Islam This move had serious repercussions in Kashmir, and, the learned Pandits of Kashmir came to Guru Tegh Bahadur to seek refuge The Guru advised them to go and tell Aurangzeb that if he could persuade Guru Tegh Bahadur to embrace Islam, they would all willingly become Muslims This proposal appealed to Aurangzeb, who had already hatched plans to bring to an end Guru Tegh Bahadur's missionary activities, so, he at once issued orders for his arrest

The Guru, along with some of his companions was finally brought to Delhi and asked to convert to Islam or else face the penalty of death. The Master averred that he would sacrifice his life rather than give up his faith and his freedom of belief Thus, under Aurangzeb's orders, he was beheaded at the place now called Sis Ganj in Delhi His martyrdom was yet another challenge to the Sikh conscience It was realized then that there could be no understanding between an insensate power imbrued with blood and a proud people wedded to a life of peace with honour The sacrifice roused the devitalized Hindus from their supine somnolence and gave them a hint of the power that comes from self-respect and sacrifice Guru Tegh Bahadur thus earned the enduring sobriquet title of *Hind-di-Chadar* or the *Shield of India*

PART - II

SHEIKH FARID
JAIDEV
TRILOCHAN
NAMDEV
SADHNA
BENI
RAMANAND
KABIR
RAVIDAS
PIPA
SAIN
DHANNA
BHIKHAN
PARMANANDA
SURDAS

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ੍ਹ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ।
ਜਿਨ੍ਹ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ।੧।
ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ।
ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜਿ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ।
ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਦੀ ਮਾਉ ਆਏ ਸਫਲ ਸੇ । ੨ ।
ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੂ ।
ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ । ੩ ।
ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੰਦਗੀ ।
ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੈ ਖੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ । ੪ । ੧ ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ

(1175-1265 ਈ.)

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਵਲ ਲਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਜਾਬਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਕੋਠੀਵਾਲ (ਚਾਵਲ ਮੁਸ਼ੈਖਾਂ) ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ; ਸ਼ੇਖ਼ ਜਮਾਲੁ-ਦੀਨ ਦੇ ਘਰ, ਬੀਬੀ ਕੁਰਸਮ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ 1173 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਨੇ ਖ਼ੁਆਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰ ਕੇ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ । ਆਪ 15-20 ਸਾਲ ਹਾਂਸੀ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਅਜੋਧਨ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਨਾਮ ਪਾਕਪਟਨ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਾਲ ਘਾਲਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ।

ਆਪ ਦੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਆਜਾ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਆਗੂ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਬੜਾ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਸਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ, ਜੁਆਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਕਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਸੀ। ਜੋ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਘਰੇਲੂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਕਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ।

ਆਪ ਵੱਡ-ਪਰਵਾਰੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਆਪ ਦੇ ਅੱਠ ਬੱਚੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੜਕੇ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਪੁਤਰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਸੀ । ਕੁਝ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਮੁਸੱਲਾ ਤੇ ਤਸਬੀ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸ਼ੇਖ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿਤੇ । 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਕਰਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮਧੁਰ ਸਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਮਿੱਠਤ ਦੇ ਦਰਸਨ ਹੁਦੇ ਹਨ।

राग आसा

'दिलहु मुहबति जिन्ह सेई सचिआ।
जिन्ह मनि होरू मुखि होरू सि कांढ़े कच्चिआ।१।
रते इसक खुदाइ रंगि दीदार के।
विसरिआ जिन्ह नामु ते भुइ भारु थीए।१। रहाउ।
आपि लीए लाड़ि लाइ दरि दरवेस से।
तिन धन्हं जणेदी माउ आए सफलु से।२।
परवदगार अपार अगम बेअन्त तू।
जिन्हा पछाता सचु चुंमा पैर मूं।३।
तेरी पनह खुदाइ तू बखसंदगी।
शेख फ़रीदै खैरू दीजै बंदगी।४।१।'

शेख फरीद (११७५-१२६५ ई०)

बाबा फ़रीद उन सूफ़ी सन्तों में से एक थे जिन्होंने अपने आध्यात्मिक प्रभाव से अनेक लोगों को ईश्वर-भक्ति के मार्ग पर लगाया। जब आततायी मुसलमान आक्रमणकारियों के कुकर्मो ने इसलाम को लोगों की निन्दा का पात्र बना दिया तब बाबा फ़रीद के मधुर व्यक्तित्व ने पुनः उसकी प्रतिष्ठा बढ़ाई।

शेख फ़रीदुद्दीन मसऊद शक्करगंज का जन्म ईसवीय सन् ११७५ में मुलतान जिले के अन्तर्गत कोठीवाल (चावल मुशैखां) नामक ग्राम में हुआ था। इनके पिता का नाम शेख जमालुद्दीन और माता का नाम बीबी कुरसम था। इन्होंने ख्वाजा कुतबदीन बख़तिआर काकी को गुरु रूप में वरण कर कठिन तपस्या की : १५--२० वर्ष हांसी रहे, और फिर अजोधन में निवास करते रहे। अजोधन को वर्तमान काल में पाकपटन कहते हैं और यहा फ़रीद जी की गद्दी का डेरा है।

फ़रीद जी की तपस्या के सम्बन्ध में अनेक कथाएं प्रचलित हैं। इनसे अनुमान होता है कि वह महातपस्वी फ़क़ीर थे।

इनकी तपोनिष्ठा और आध्यात्मिक पविता को दृष्टि में रख कर ख्वाजा बख्तिआर काकी ने इनको चिश्ती गद्दी का नेता नियत किया। ये धन द्रव्य नहीं रखते थे और सन्तोष को परम धन समझते थे, कच्चे कोठे में रहते थे, जवार की रोटी खाते थे और साधारण वस्त्र पहनते थे। तात्पर्य, जैसे-तैसे शरीर-यात्रा के दिन पूर्ण करते थे। गद्दी पर जो चढ़ावा चढ़ता था इन्होंने उसमें से कभी एक पैसा भी अपनी घरेलू आवश्यकताओं की पूर्ति पर खर्च नहीं किया।

ये एक अच्छे बड़े परिवार वाले गृहस्थ थे। इनके आठ पुत्र थे। उनमें से कुछ खेती करते थे, और एक सेना में भी नौकर था। कुछ पुत्रों को चिश्ती-गद्दी के मिल जाने की भी आशा थी। परन्तु फ़रीद जी ने अन्त-समय में अपना मुसल्ला (नमाज पढ़ते समय नीचे बिछाने की चादर) तथा तस्वीह (जप-माला) सय्यद मुहम्मद किरमानी के हाथ निज़ामुद्दीन औलिया के समीप भेज दी, और १५ अक्तूबर, १२६५ को, पाकपटन में नश्वर शरीर का त्याग कर दिया।

बाबा फ़रीद जी का व्यक्तित्व परम मधुर था, और उससे प्रेम एवं समवेदना की हलकी-हलकी फ़ुहार बरसती रहती थीं। इसी हेतु ये 'शक्कर गंज' (शर्करा के निधि) के नाम से प्रसिद्ध थे। इनकी कृतियों में भी वही मधुरता है जो इनके जीवन में थी।

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਪਰਮਾਦਿ ਪੁਰਖ ਮਨੋਪਿਮੰ ਸਤਿ ਆਦਿ ਭਾਵ ਰਤੰ ।
ਪਰਮਦਭੁਤੰ ਪਰਕ੍ਰਿਤਿਪਰੰ ਜਦਿ ਚਿੰਤਿ ਸਰਬ ਗਤੰ ।੧।
ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਮਨੋਰਮੰ ।
ਬਦਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਤ ਮਇਅੰ ।
ਨ ਦਨੋਤਿ ਜ ਸਮਰਣੇਨ ਜਨਮ ਜਰਾਧਿ ਮਰਣ ਭਇਅੰ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਇਛਸਿ ਜਮਾਦਿ ਪਰਾਭਯੰ ਜਸੁ ਸ੍ਵਸਤਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤੰ ।
ਭਵ ਭੂਤ ਭਾਵ ਸਮਬ੍ਹਿਅੰ ਪਰਮੰ ਪ੍ਰਸੰਨਮਿਦੰ ।੨।
ਲੋਭਾਦਿ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਪਰਗ੍ਰਿਹੰ ਜਦਿ ਬਿਧਿ ਆਚਰਣੰ ।
ਤਜਿ ਸਕਲ ਦੁਹਕ੍ਰਿਤ ਦੁਰਮਤੀ ਭਜੁ ਚਕ੍ਰਧਰ ਸਰਣੰ ।੩।
ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਨਿਜ ਨਿਹਕੇਵਲਾ ਰਿਦ ਕਰਮਣਾ ਬਚਸਾ ।
ਜੋਗੇਨ ਕਿੰ ਜਗੇਨ ਕਿੰ ਦਾਨੇਨ ਕਿੰ ਤਪਸਾ ।੪।
ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦੇਤਿ ਜਪਿ ਨਰ ਸਕਲ ਸਿਧਿ ਪਦੰ ।
ਜੈ ਦੇਵ ਆਇਉ ਤਸ ਸਫੁਟੰ ਭਵਭੂਤ ਸਰਬ ਗਤੰ ।੫।੧।

ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ

(1201-1245)

ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਦੇਵ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਭਗਤ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਗਾਈ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜਿਲਾ ਬੀਰ ਭੂਮਿ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੇਂਦਲੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਭੋਜ ਦੇਵ ਤੇ ਮਾਤਾ ਬਾਮ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ । ਕੇਂਦਲੀ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਦ ਨੂੰ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕੀਤਾ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤੀ ਨੇ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਗੀਤ ਉਚਾਰਨ ਲਗੇ । ਇਹੋ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੀਤ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਗੀਤ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ : ਐਸੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿ ਛੰਦ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਇਕ ਤੁਕ ਰਚਣੀ ਬਾਕੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ, ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਤੁਕ ਪਾ ਕੇ ਛੰਦ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤੁਕ ਕੌਣ ਲਿਖ ਗਇਆ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, 'ਸੁਆਮੀ ਜੀ ! ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਸੀ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਜੈਦੇਵ ਦਾ ਰੂਪਧਾਰ ਕੇ ਇਸ ਛੰਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਮਸਤ ਹੋਏ ਜੰਗਲ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਅਗੇ ਕੀ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਇਕ ਅਜੀਬ ਅਨੋਖਾ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਸਾਰਾ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਝਾਕੀ ਨੇ ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ ਤੇ ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹੇ ।

ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਜਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਬੀਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜੈ ਦੇਉ ਨਾਮਾ ਬਿਪੁ ਸੁਦਾਮਾ ਤਿਨ ਕਉ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਈ ਹੈ ਅਪਾਰ । (ਬਿਲਾਵਲ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜੈ ਦੇਵ ਤਿਆਗਿਓ ਅਹੰਮੇਵ । (ਬਸੰਤ ਮ. ੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਗੂਜਰੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ । ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮਤ ਦੀ ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ।

राग गूजरी

'परमादि पुरख मनोपिमं सति आदि भाव रतं।
परमदभुतं परक्रिति परं जदि चिंति सरब गतं।
केवल राम नाम मनोरमं।
बदि अमृत तत मइअं।
न दनोति जस्मरणे न जनम जराधि मरण भयं।१। रहाउ।
इच्छसि जमादि पराभय जसु स्वसति सुक्रित क्रितं।
भवभूत भाव समबिअं परमं प्रसन्नमिदं।२।
लोभादि दृष्टि परगृहं जदि बिधि आचरणं।
तजि सकल दुहक्रित दुरमती भजु चक्रधर सरणं।३।
हरि भगत निज निहकेवला रिद करमणा बचसा।
जोगेन किं, जगेन किं, दानेन किं तपसा।४।
गोबिन्द गोबिन्देति जपि नर सकल सिधि पदं।
जै देव आइउ तस सफुटं भवभूत सरब गतं।५।१।'

भक्त जयदेव

श्री जयदेव बंगाल के एक प्रसिद्ध भक्त कवि थे। इनका जन्म वीरभूमि जिले में, केंदली नामक ग्राम में, ईसवीय सन् १२०१ में, हुआ था। इनके पिता का नाम भोज देव और माता का नाम वामदेवी था। इनकी स्मृति में केंदली ग्राम में एक मंदिर बना हुआ है, और वहां प्रति वर्ष माघ-संक्रान्ति के दिन उत्सव होता तथा मेला लगता है। जयदेव संस्कृत का अध्ययन करके छोटी अवस्था में उस भाषा के अच्छे पंडित हो गए थे। इनकी कृष्ण-उपासना कृष्ण-भक्ति का रंग लेती गई, और शनैः-शनैः गहरी होते-होते इतनी गहरी हो गई कि प्रायः वह मस्ती में रहने लगे।

एक अनुश्रुति है : एक बार जयदेव एक गीत की रचना कर रहे थे। गीत के अन्तिम 'चरण' की रचना में सहसा प्रतिभा की गति क्षीण हो गई। प्रयास करने पर भी गीत पूर्ण न हो सका। उसे अपूर्ण ही छोड़कर उन्माद की सी दशा में ये उठ कर बाहर चले गए। लौट कर आए तो यह देख कर बड़े विस्मित हुए कि गीत का अन्तिम 'चरण' लिखा हुआ है, और गीत पूर्ण है। इन्होंने अपनी धर्मपत्नी पद्मावती से पूछा कि यह कौन लिख गया है। उसने उत्तर दिया कि यहां कोई व्यक्ति नहीं आया, न मैंने आपके अतिरिक्त किसी अन्य को यहां कुछ लिखते देखा है। विश्वास किया जाता है कि भगवान् ही जयदेव का रूप धारण करके उस गीत को लिख गए थे। इसी विश्वास से जयदेव की भक्ति-भावना में ऐसा उछाल आया कि आत्म-विस्मृति की अवस्था में वे वन की ओर निकल गए। वहां उन्हें एक अद्भुत वृक्ष दिखाई दिया, उसके एक-एक पत्ते पर गीत-गोविन्द की पंक्तियां लिखी थीं,—वृक्ष क्या था, सम्पूर्ण गीत-गोविन्द का ग्रन्थ था। इस दृश्य ने जयदेव के अन्तर के कपाट खोल दिए, और वे शेष समस्त जीवन उसी भक्ति रस में निमग्न रहे।

जयदेव की प्रशंसा का सूचक प्राचीनतम उल्लेख कबीरदास जी की वाणी में उपलब्ध होता है :—

"जै देउ नामा बिपु सुदामा तिन कउ क्रिपा भई है अपार।" । बिलावलु।

श्री गुरु अर्जन देव जी ने लिखा है :—

"जै देव तिआगिओ अहंमेव" ॥ बसन्त, महला ५।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में जयदेव के दो 'सब्द' संकलित हैं। ये राग गूजरी और मारू में हैं। एक छंद संस्कृत पदावली से पूर्ण है।

RAG GUJRI

Primal Being, sublimely beautiful,
Pirmal Truth, all-pervading,
Supremely wonderful, transcending nature
Why then not contemplate Him, the Redeemer.
Devote thy mind only to the Holy Name
Which is the ambrosia and essence of life
For those who remember the Lord,
There is no fear of birth, of old age, and of death
If thou desirest to defeat the angel of death
And all his ministers,
Praise and bless thy Lord,
And no virtuous deeds.
The bliss of the Lord is unchanging.
Now, and in the past, and in the future
Man, if thou seekst to do virtuous deeds
Renounce thy greed, renounce thy coveting
Of thy neighbour's wife, all sins, all sinful desires,
And make the Lord thy refuge!
In heart and in words and in deeds
Devote thyself solely to thy Beloved Lord
Without such devotion, what profit is there
In yoga, temple rituals, alms, and austerities?
O man, repeat the Sweet Name of the Beloved
Who is the bestower of all power upon men!
Jaidev openly seeketh his refuge in Thee!
Who art now, hast been, and who pervadest all!

JAIDEV
(1201–1245)

Shri Jaidev was renowned Bhakt of Bengal. His *Gita Govinda* is renowned for its poetic beauty and musical richness, and, it is sung in the Vaishnava temples The son of Bhaj Dev and Bam Devi he was born in the village Kandli belonging to the district Bir Bhoom There is a temple at Kandli to commemorate his memory.

It is said that once while he was composing a song he found it difficult to find the final line to complete the *chhand* (couplet) Lost in his *Bhakti Rasa* he went out, and, when he returned, he saw to his utter surprise that the verse had been completed. To solve this riddle he asked his wife, Padmavati, who had added the final line to the *chhand* She said, "Swami ji, just now, you were yourself writing it, no one else came here." It is said that God Himself had come in the guise of Jaidev to complete that *chhand*. This mystical happening further deepened Jaidev's *bhakti*. He was overwhelmed by it to the extent that he went into the jungle where he saw a strange tree, every leaf of which bore hymns of the *Gita Govinda*. This enkindled in his soul a divine light and he continued to enjoy spiritual ecstasy all his life

The earliest reference to Jaidev's greatness is found in Kabir's verse.

> Thou have crowned with thy boundless Grace, O Lord!
> Jaidev, Namdeva and Sudama, the Brahaman.

Guru Arjan Dev also writes:

> Jaideva has risen above his egoism.

(Basant Mahala 5)

Two of Jaidev's hymns, one in *Gujri* and the other in *Maru rag*, have been incorporated into the *Guru Granth Sahib*.

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਅੰਤਰੁ ਮਲਿ ਨਿਰਮਲੁ ਨਹੀ ਕੀਨਾ ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਉਦਾਸੀ ।
ਹਿਰਦੈ ਕਮਲੁ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨ ਚੀਨ੍ਹਾ ਕਾਹੇ ਭਇਆ ਸੰਨਿਆਸੀ ।੧।
ਭਰਮੇ ਭੂਲੀ ਰੇ ਜੈ ਚੰਦਾ ।
ਨਹੀ ਨਹੀ ਚੀਨ੍ਹਿਆ ਪਰਮਾਨੰਦਾ ।੧।ਰਹਾਉ ।
ਘਰਿ ਘਰਿ ਖਾਇਆ ਪਿੰਡੁ ਬਧਾਇਆ ਖਿੰਥਾ ਮੁੰਦਾ ਮਾਇਆ ।
ਭੂਮਿ ਮਸਾਣ ਕੀ ਭਸਮ ਲਗਾਈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ।੨।
ਕਾਇ ਜਪਹੁ ਰੇ ਕਾਇ ਤਪਹੁ ਰੇ ਕਾਇ ਬਿਲੋਵਹੁ ਪਾਣੀ ।
ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਸੋ ਸਿਮਰਹੁ ਨਿਰਬਾਣੀ ।੩।
ਕਾਇ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਰੇ ਅਠਸਠਿ ਕਾਇ ਫਿਰਾਹੀ ।
ਬਦਤਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਸੁਨੁ ਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਣ ਬਿਨੁ ਗਾਹੁ ਕਿ ਪਾਹੀ ।੪।੧।

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ

(1267–1335)

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (ਜਨਮ 1267 ਈ.) ਵੈਸ਼ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਵਿਚ ਸੋਲਾਪੁਰ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਸੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਵਲ ਰੱਖੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਗਤ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ।

ਨਾਮਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨੁ ਮੀਤ ।
ਕਾਹੇ ਛੀਪਹੁ ਛਾਇਲੈ ਰਾਮ ਨ ਲਾਵਹੁ ਚੀਤੁ ।੨੧੨।
ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮ੍ਹਾਲਿ ।
ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ ।੨੧੩।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਝੂਠੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ।

राग गूजरी

'अन्तर मलि निरमलु नही कीना बाहरि भेख उदासी।
हिरदै कमलु घटि ब्रहमु न चीना काहे भइआ संनिआसी।।१।।
भरमे भूली रे जै चंदा।
नही नही चीनिआ परमानंदा।।१।। रहाउ।
घरि घरि खाइआ पिंडु बधाइआ खिथा मुंदा माइआ।
भूमि मसाण की भसम लगाई गुर बिनु ततु न पाइआ।।२।।
काइ जपहु रे काइ तपहु रे काइ बिलोवहु पाणी।
लख चउरासीह जिन्हि उपाई सो सिमरहु निरबाणी।।३।।
काइ कमंडलु कापड़ीआ रे अठसठि काइ फिराही।
बदति त्रिलोचनु सुनु रे प्राणी, कण बिनु गाहु कि पाही।।४।।१।।'

भक्त त्रिलोचन (१२६७–१३३५ ई०)

भक्त त्रिलोचन का जन्म सन् १२६७ में वैश्य कुल में हुआ था। कुछ विद्वानों का मत है कि इनका जन्म महाराष्ट्र में शोलापुर के निकट बारसी नामक ग्राम में हुआ था। एक अन्य मत यह है कि इनका जन्म तो उत्तर प्रदेश में हुआ था, किन्तु ये अधिकतर महाराष्ट्र में रहा करते थे। कबीरदास जी के निम्नलिखित दो 'सलोकों' में नामदेव और त्रिलोचन का संवाद आता है, इससे यह प्रमाणित होता है कि ये दोनों भक्त समकालीन थे।

'नामा' माइआ मोहिआ, कहै 'तिलोचन' मीत।
काहे छीपहु छाइलै, राम न लावहु चीतु।।२१२।।
'नामा' कहै 'तिलोचना', मुख ते रामु संभालि।
हाथ पाउ करि कामु सभु, चीत निरंजन नालि।।२१३।।

भक्त रविदास जी ने भक्त त्रिलोचन का उल्लेख इस प्रकार किया है :—

"नामदेव कबीर,त्रिलोचनु,सधना सैन तरै।"

कबीरदास जी तथा रविदास जी की वाणियों में त्रिलोचन एवं नामदेव के नामों का उल्लेख होने से यह निर्विवाद है कि त्रिलोचन और नामदेव, कबीरदास और रविदास के पूर्ववर्ती हैं। यदि नामदेव और त्रिलोचन का संवाद ऐतिहासिक तथ्य है तो दोनों के एक-कालवर्ती होने में क्या संदेह हो सकता है।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में भक्त त्रिलोचन के ४ सब्द संगृहीत हैं। इन 'सब्दों' में बाह्य कर्मकाण्ड, विशेषतः दिखावे के त्याग, का खंडन किया गया है, और प्रभु को पहिचानने पर बल दिया गया है।

RAJ GUJRI

Thou who hast not cleansed the dirt from thy heart.
Why wearest thou the outer garb of hermit?
And thou who in the unfolding lotus of thy heart
Hast not enclosed thy Lord.
Why hast thou adopted complete renunciation?
And thou, learned Brahmin, Jai Chand,
Thou hast gone astray in error and illusion,
For all thy learning, thou knowest not
God as the Primal Joy
Thou, yogi, eating in every house
Hast fattened only thy body.
For gain thou wearest thy patched coat
For gain thy beggar's ear-rings
Thou hast rubbed thyself with the ashes
Of the dead from the cremation ground,
But since thou hast no Guru
Thou hast not found the One Reality!
All of ye, why these holy mutterings?
Why practise all these outward penances?
Ye might as well churn water!
Remember the Lord in His Peace
Who hath made millions of worlds!
Why, O holy beggar, carrying the water-pot
Trudgest thou to the sixty-eight holy places?
Trilochan says Listen, O foolish mortals!
What does it avail to thrash husks instead of corn

TRILOCHAN
(1267–1335)

Bhakt Trilochan came of a Vaish family There is no unanimity regarding the place of his birth Some historians give the honour to the village Barsi near Sholapur (Maharashtra State) Others hold that, though born and brought up in the Utter Pradesh, he spent most of his time in Maharashtra The fact that two *slokas* of Kabir constitute a dialogue between Namdev and Trilochan shows that these two saints were contemporaries

Bewitched by Maya, Nam Deva asketh Trilochana, his friend,
"Wherefore printest thou these sheets unmindful of thy Lord?
Sayeth Trilochana," O Namdeva! The Lord's sweet name is ever on my lips
And while I work with my hands and feet
My heart dwelleth on the Divine Being

The Bhakt speaks of himself thus

With thy Grace, O Lord! were redeemed Namdev, Kabir and Trilochana
As were Sadna and Sain

It is clear from the quotations of Kabir and Ravidas that Trilochan and Namdev belonged to a fairly earlier period. If we accept the fact that Namdev had discussions with Trilochan, then we can easily regard the two saints as contemporaries

We find four hymns of Bhakt Trilochan in the *Guru Granth Sahib*. In these he has condemned superficial rituals and pretentious renunciation and stressed the holiness of the heart

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਪਾੜ ਪੜੋਸਣਿ ਪੂਛਿਲੇ ਨਾਮਾ, ਕਾ ਪਹਿ ਛਾਨਿ ਛਵਾਈ ਹੋ ।
ਤੋ ਪਹਿ ਦੁਗਣੀ ਮਜੂਰੀ ਦੈਹਉ ਮੋਕਉ ਬੇਢੀ ਦੇਹੁ ਬਤਾਈ ਹੋ ।੧।
ਰੀ ਬਾਈ ਬੇਢੀ ਦੇਨੁ ਨ ਜਾਈ ।
ਦੇਖੁ ਬੇਢੀ ਰਹਿਓ ਸਮਾਈ ।
ਹਮਾਰੈ ਬੇਢੀ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਬੇਢੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮਜੂਰੀ ਮਾਂਗੈ ਜਉ ਕੋਊ ਛਾਨਿ ਛਵਾਵੈ ਹੋ ।
ਲੋਗ ਕੁਟੰਬ ਸਭਹੁ ਤੇ ਤੋਰੈ ਤਉ ਆਪਨ ਬੇਢੀ ਆਵੈ ਹੋ ।੨।
ਐਸੋ ਬੇਢੀ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਸਭ ਅੰਤਰਿ ਸਭ ਠਾਂਈ ਹੋ ।
ਗੂੰਗੈ ਮਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਚਾਖਿਆ ਪੂਛੇ ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਹੋ । ੩ ।
ਬੇਢੀ ਕੇ ਗੁਣ ਸੁਨਿ ਰੀ ਬਾਈ, ਜਲਧਿ ਬਾਂਧਿ ਧ੍ਰੂ ਥਾਪਿਓ ਹੋ ।
ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਸੀਅ ਬਹੋਰੀ, ਲੰਕ ਭਭੀਖਣ ਆਪਿਓ ਹੋ ।੪।੨।

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ

(1270–1350 ਈ.)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ (1270–1350 ਈ:) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਾਨਿਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਥੇ ਘਰ ਘਰ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਸਤਾਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਰਸੀ ਬਾਮਨੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਮ ਸੇਠੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੋਨਾ ਬਾਈ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ । ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸ਼ੋਭਾ ਖੇਚਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕਰ ਗਏ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਨੂੰ ਦੁਧ ਜਰੂਰ ਪਿਲਾਉਣਾ । ਇਸੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਧ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ਆਪਣੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭਗਤ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਐਸੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਿਵਲੀਨ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਧੱਕੇਜੋਰੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ । ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਸੂਦਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹੇ । ਅਖੀਰ ਇਸ ਭਾਉ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾਮਦੇਵ ਵਲ ਘੁਮਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਆਣ ਲਗੇ । ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਖੁਦ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹਸਤ ਖੇਲਤ ਤੇਰੇ ਦੇਹੁਰੇ ਆਇਆ । ਭਗਤਿ ਕਰਤ ਨਾਮਾ ਪਕਰਿ ਉਠਾਇਆ ।੧।
ਹੀਨੜੀ ਜਾਤਿ ਮੇਰੀ ਜਾਦਿਮ ਰਾਇਆ । ਛੀਪੇ ਕੇ ਜਨਮਿ ਕਾਹੇ ਕਉ ਆਇਆ ।੧।ਰਹਾਉ।
ਲੈ ਕਮਲੀ ਚਲਿਓ ਪਲਟਾਇ । ਦੇਹੁਰੈ ਪਾਛੈ ਬੈਠਾ ਜਾਇ ।੨।
ਜਿਉ ਜਿਉ ਨਾਮਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਉਚਰੈ । ਭਗਤ ਜਨਾ ਕਉ ਦੇਹੁਰਾ ਫਿਰੈ ।੩।੬। (ਭੈਰਉ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਜਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਇਆ

ਗਇਆ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਝੱਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਸਾ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਕਹਿਆ ਗਇਆ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹੋ ਤੇ ਰਿਧੀ ਸਿਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਮੁਰਦਾ ਗਊ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਦਖਲੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇਹੇ ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਖੀਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗਊ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਇਸ ਪਰਤਾਵੇ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਤੇ ਨਿਆਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਪਤੀਆ ਕਾ ਇਹੈ ਪਰਵਾਨੁ। ਸਾਚਿ ਸੀਲਿ ਚਾਲਹੁ ਸੁਲਿਤਾਨ।੨੪। (ਭੈਰਉ)

ਇਹ ਨਿਰਭੈ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਮੁਲਾਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਸਭ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਗਿਆਨਦੇਵ ਨਾਲ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਏ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੰਡ ਘੁਮਾਣ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਤ੍ਰੋਦਸੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਸੇਹਰਾ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਸਜਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਰਾਠੀ ਅਭੰਗ 'ਨਾਮਦੇਵ ਗਾਥਾ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਮ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਭਜਨ। ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਅਠਾਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪ ਦੇ 61 ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਬਾਣੀ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

राग सोरठि

'पाड़ पड़ोसणि पूछिले नामा का पहि छानि छवाई हो।
तो पहि दुगणी मजूरी दैहउ मोकउ बेढी देहु बताई हो।१।
री बाई बेढी देनु न जाई।
देखु बेढी रहिओ समाई।
हमारै बेढी प्रान अधारा।१। रहाउ।
बेढी प्रीति मजूरी मांगै जउ कोउ छानि छवावै हो।
लोग कुटंब समहु ते तोरै तउ आपन बेढी आवै हो।२।
ऐसो बेढी बरनि न साकउ सभ अन्तर सभ ठाई हो।
गूगै महा अमृत रसु चाखिआ पूछे कहनु न जाई हो।३।
बेढी के गुण सुनि री बाई जलधि बांधि ध्रू थापिओ हो।
नामे के सुआमी सीअ बहोरी लंक भभीखण आपिओ हो।४।।२।

भक्त नामदेव (१२७०–१३५० ई०)

भक्त नामदेव महाराष्ट्र के सर्वमान्य महापुरुष थे। इनकी गणना महाराष्ट्र के परम लोक-प्रिय सन्तों में की जाती है, और वहां आज भी इनकी वाणी घर-घर गाई जाती है।

इनका जन्म सतारा ज़िले के अन्तर्गत नरसी बामनी नामक ग्राम में ईसवीय सन् १२७० में हुआ था। इनके पिता का नाम दमसेती और माता का नाम गोनाबाई था। भगवद्-भक्ति इनको पैतृक सम्पत्ति के रूप में प्राप्त हुई थी, और इनके धर्मगुरु विशोभा खेचर थे। कथा है कि एक बार इनके नाना कार्य-वश घर से बाहर जाते हुए बालक नामदेव को विशेष प्रेरणा करते गए कि ठाकुर जी को दूध अवश्य पिला देना। नाना जी की आज्ञा का पालन करने के लिए ये दूध का बरतन ठाकुर जी के सम्मुख रख कर बैठ गए। इन्होंने मन में दृढ़ निश्चय कर लिया कि जब तक ठाकुर जी दुग्ध-पान नहीं कर लेंगे मैं यहां से नही उठूंगा। इनकी सच्ची श्रद्धा-भक्ति की शक्ति के वशीभूत होकर भगवान् को इनका समर्पित दूध पीना ही पड़ा। एक और कथा है: 'शूद्रों को भगवान् के मन्दिर में प्रवेश का अधिकार नही है।' इस सिद्धान्त के समर्थक ब्राह्मणों ने एक बार ध्यान मग्न नामदेव को बलात् मन्दिर से बाहर कर दिया। नामदेव जी मन्दिर के बाहर एक दीवार से लग कर बैठ गए और भगवान् के ध्यान में लीन हो गए। इनके अपार अनुराग से प्रसन्न होकर भगवान् ने मन्दिर का द्वार उधर घुमा दिया जिधर नामदेव ध्यान में निमग्न बैठे थे। इस आश्चर्यजनक घटना को देखकर अपनी भूल पर पश्चाताप करते हुए ब्राह्मण इनके चरणों में आ गिरे। नामदेव जी ने इस घटना का वर्णन स्वयं किया है। वे कहते हैं:—

'हसत खेलत तेरे देहुरे आइआ। भगति करत नामा पकरि उठाइआ।१।
हीनड़ी जाति मेरी जादिम राइआ। छीपे के जनमि काहे कउ आइआ।१। रहाउ।
लै कमली चलिओ पलटाइ। देहुरै पाछै बैठा जाइ।२।
जिउ जिउ नामा हरि गुण उचरै। भगत जनां कउ देहुरा फिरै।३।६। भैरउ।'

इस प्रकार की कई 'साखियां' हैं। उनसे अनुमान होता है कि नामदेव जी सच्चे भक्त थे। कहा जाता है एक बार मुसलमान बादशाह (मुहम्मद तुग़लक या फ़ीरोज़शाह तुग़लक) के आदेश से ये बन्दी बना लिए गए और इनको इसलाम ग्रहण करने के लिए कहा गया। इन्होंने अनेक कष्ट सहन किए, परन्तु धर्म-परिवर्तन स्वीकार नहीं किया। फिर इनसे कहा गया कि यदि तुम सच्चे भक्त हो और अनेक सिद्धियां प्राप्त कर चुके हो तो इस मृत गौ को जीवित कर दो, ऐसा नहीं करोगे तो यमलोक

पहुंचा दिए जाओगे। नामदेव जी ने उत्तर दिया कि मृतक को जीवित करना मेरी शक्ति से बाहर है। यह भगवान् की लीला है। भक्त को भगवान् की लीला में हस्तक्षेप करने का अधिकार नहीं है। बादशाह के अधिकारी नामदेव जी के ऐसे उत्तरों से शान्त नही हुए। वे इन्हें कष्ट देते ही गए। तब भगवान् ने अपने भक्त की रक्षा के हेतु उस मृतक गौ को जीवित कर दिया। इस पर अत्यन्त प्रसन्न होकर बादशाह ने नामदेव जी को छोड़ देने का आदेश दे दिया। नामदेव जी ने कहा कि इस परीक्षा का तात्पर्य यह है कि बादशाहों का धर्म है सत्य एवं न्याय के अनुसार व्यवहार करना, और अत्याचार से दूर रहना :—

'इस पतीआ का इहै परवानु। साचि सीलि चालहु सुलतान।२।४॥ भैरउ।'

यह निर्णय सुन कर क़ाज़ी मुल्लां विस्मय-विमुग्ध रह गए, और उन्होंने नामदेव जी को आदर के साथ विदा किया।

इतिहास में इस बात का उल्लेख भी उपलब्ध होता है कि नामदेव जी अपने साथी ज्ञानदेव जी के साथ तीर्थ यात्रा करते करते पंजाब में आए। यहां की कथा के अनुसार ये पंजाब में आकर गुरदासपुर ज़िले के घुमाण नामक ग्राम में रहने लगे और वही आश्विन कृष्ण त्रयोदशी को इनका देहांत हुआ। वहां इनकी समाधि है, और वहां प्रति वर्ष मेला लगता है।

एक बात स्पष्ट है। वह यह कि स्वामी रामानन्द जी तथा कबीरदास जी से पूर्व महाराष्ट्र से लेकर पंजाब तक भगवद्-भक्ति के उपदेश देने का श्लाघ्य कार्य नामदेव जी ने ही किया।

नामदेव जी की वाणी दो भाषाओं में है, मराठी तथा सन्त भाषा में। मराठी भाषा में इनके रचित पद जो 'अभंग' कहलाते हैं 'नामदेव गाथा' में संकलित हैं। ये पद महाराष्ट्र में उतने ही लोकप्रिय हैं जितने उत्तर प्रदेश में सूरदास और मीराबाई के भजन। इनके ६१ शब्द, भिन्न-भिन्न अठारह रागों में, आदि श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संगृहीत हैं। इन 'शब्दों' में नामदेव जी की नाना प्रकार की आध्यात्मिक अनुभूतियां साकार हुई हैं, ये अनुभूतियां भक्ति भाव से अनुप्राणित हैं। इनकी रचना में कहीं-कही मराठी भाषा का रंग भी है, परन्तु प्रायः यह भाषा सरल सुबोध सन्त-भाषा है।

RAG SORATH

The neighbouring woman asketh Nam Deva:
Pray, who hath built thy tenement?
I will pay him double the wages if thou tellest me of that mason.
Sayeth Nam Dev: O woman I can tell not of the mason.
For, Seeest thou not that He Pervadeth all?
That Mason is the mainstay of my vital breath.
The Mason demands the wages of Love if one wants
Him to put up one's tenement.
Yea, if one breaks with the people,
even one's kindred, then the Mason cometh of His own.
I can describe Him not for He abideth in the hearts of all, all over.
And, pray, how can the dumb one describe the Taste of Nectar?
Hear thou the merits of the Mason who hath bounded
the seas and made Dhruva eternal,
And rescued Sita from the cluthes of Ravana, and
handed over Lanka to Bibhikshan,
Yea, such is my Lord, the God"

NAMDEV
(1270–1350)

Nam Dev was a celebrated saint whose name was a household word for the people of Maharashtra. They chanted his hymns amidst their families.

He was born in the village of Narsi Bamni in the Satara District of Maharashtra. His father was Dam Seti and mother Gona Bai. He was inspired to *bhakti* by his father and later became a disciple of Vishoba Khechar. They say, that once, when his maternal grandfather was to go out somewhere, He instructed Nam Dev to offer milk to God. Following the instructions literally, he placed a cup of milk before the image of the Lord. With a child's unquestioning faith and unfaltering devotion he created such an atmosphere that God drank the proffered milk. Another time, when Nam Dev was absorbed in meditation, the proud Brahmans, jealous of his spiritual attainments, threw him out of the temple, saying that being a Shudra, he had no business to be in a holy place. Nam Dev bore the humiliation calmly and sat outside the back wall of the temple and plunged into deep meditation. Moved by his love and devotion, God performed a miracle and the temple gate moved to where Nam Dev was sitting. Seeing this, the Brahmans recognised his greatness and besought him for forgiveness. Nam Dev himself described the event thus:

Cheerfully I entered Thy Temple
But while I was worshipping Thee the Priests
drove me out, saying that I was a low-caste.
O King of Yadvas, Why didst Thou give me birth in a low-caste family?
Holding my blanket I rushed out
And sat at the back of the Temple.
As I dwelt on Thy Praises, O Lord!

The facade of the Temple turned around to me.

There are numerous other parables of this kind which would convince anyone that Nam Dev was an enlightened soul. Once under the orders of the Muslim king Mohammad Tughlak or Feroz Shah Tughlak, Nam Dev was arrested and asked to embrace Islam. Though subjected to coercion and cruelty, he did not give up his faith. He was then ordered to prove that he was as a real *bhakt* of God possessing spiritual powers. He was asked to revive a dead cow failing which he would be done to death. Nam Dev said that it was for God and not for him to bestow life on a dead creature, and, that he had no business to thwart the will of God. The king was adamant and inflicted cruelties on Nam Dev. Ultimately, God came to the rescue of his devotee and breathed life into the dead cow. The king was pleased with the *bhakt* and set him free. Nam Dev, however, made it clear that the miracle simply showed that man should follow truth and justice, and, that it did not become a king to be unjust to any one. The *Kaazi* and the *Mullah* were humbled, and, they requested the *bhakt* to forgive them. The *bhakt* bade the king abide by the principles of truth and justice

It is a historical fact that during his pilgrimage, Nam Dev came to the Punjab also. Local tradition has it that he spent a number of years in the village of Ghuman in Gurdaspur and died here at Traudsi, in the month of Asso. Every year a fair is held at his shrine as a mark of homage to his spirit.

It is common knowledge that prior to Swami Rama Nand and *bhakt* Kabir, the credit for spreading the gospel of *bhakti* from Maharashtra to Punjab goes to Nam Dev. He wrote in Marathi as well as in Sant Bhasha Marathi Abhangas included in the *Nam Dev Gatha* are sung throughout Maharashtra. For the Maharashtrians they are evocative of the same spiritual ecstasy that the people of Uttar Pradesh find in the hymns of Surdas and Mira Bai Sixty-one of Nam Dev's verses have been incorporated in the *Adi Guru Granth Sahib* under different *ragas*. The themes of these hymns are the varied spiritual experiences of Nam Dev

ਸਦਨਾ

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲਿ

ਨ੍ਰਿਪ ਕੰਨਿਆ ਕੇ ਕਾਰਨੈ ਇਕੁ ਭਇਆ ਭੇਖਧਾਰੀ ।
ਕਾਮਾਰਥੀ ਸੁਆਰਥੀ ਵਾ ਕੀ ਪੈਜ ਸਵਾਰੀ ।੧।
ਤਵ ਗੁਨ ਕਹਾ ਜਗਤ ਗੁਰਾ ਜਉ ਕਰਮੁ ਨ ਨਾਸੈ
ਸਿੰਘ ਸਰਨ ਕਤ ਜਾਈਐ ਜਉ ਜੰਬੁਕੁ ਗ੍ਰਾਸੈ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਏਕ ਬੂੰਦ ਜਲ ਕਾਰਨੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ ।
ਪ੍ਰਾਨ ਗਏ ਸਾਗਰੁ ਮਿਲੈ ਫੁਨਿ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵੈ ।੨।
ਪ੍ਰਾਨ ਜੁ ਥਾਕੇ ਥਿਰੁ ਨਹੀ ਕੈਸੇ ਬਿਰਮਾਵਉ ।
ਬੂਡਿ ਮੂਏ ਨਉਕਾ ਮਿਲੈ ਕਹੁ ਕਾਹਿ ਚਢਾਵਉ ।੩।
ਮੈ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਹਉ ਨਹੀ ਕਿਛੁ ਆਹਿ ਨ ਮੋਰਾ
ਅਉਸਰ ਲਜਾ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਸਧਨਾ ਜਨੁ ਤੋਰਾ ।੪।੧।

ਭਗਤ ਸਧਨਾ

ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੇਹਵਾਨ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਧਨੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਲਟ ਦਿਤਾ। ਅਖੀਰ ਇਹ ਪੂਰਾ ਭਗਤ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਮਾਸ ਤੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਤੋਲਣ ਲਈ ਵੱਟਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਧੂ ਬੜਾ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਹ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਵਾਲਾ ਪੱਥਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਅੰਤ ਸਾਧੂ ਨੇ ਜਾਣ ਲਇਆ ਕਿ ਸਧਨਾ ਤਾਂ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਪੱਥਰ ਮੋੜ ਗਇਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਧਨਾ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਤੁਰ ਪਇਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜਾਲ ਪਾਉਣ ਲਗੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਫੰਧੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਫਿਰ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀ ਮੰਨਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਧਨਾ ਜੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੰਦਵਾਸਨਾ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਚਲਿੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਧਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਕੈਦ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਸਧਨੇ ਦੀ ਸਚਾਈ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮੁੜ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕੋ ਸਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸਰ ਅਗੇ ਪੈਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

राग बिलावल

"नृप कंनिआ के कारनै इकु भइआ भेखधारी।
कामारथी सुआरथी वां की पैज सवारी।१।
तव गुन कहा जगत गुरा जउ करमु न नासै।
सिंघ सरन कत जाईऐ जउ जंबुकु ग्रासै।१।। रहाउ।
एक बूंद जल कारने चा तृ क दुखु पावै।
प्रान गए सागरु मिलै फुनि कामि न आवै।२।
प्रान जु थाके थिरु नहीं कैसे बिरमावउ।
बूडि मुए नउका मिले कहु कांहि चढ़ावउ।३।
मैं नाही कछु हउ नहीं किछु आहि न मोरा।
अउसर लज्जा राखि लेहु, सधना जन तोरा।४।१।"

भक्त सधना

भक्त सधना का निवास स्थान सिन्ध प्रदेश में सेहवान नामक ग्राम था। कई विद्वान् इनको भक्त नामदेव जी का समकाली मानते हैं; परन्तु यह मत अभी तक ऐतिहासिक साक्ष्यों से पुष्ट नही हो पाया है। सधना का काम धन्धा क़साई का था, परन्तु भक्ति की भावना ने इनके जीवन में ऐसा परिवर्तन किया कि ये पूर्ण सिद्ध भक्त माने जाने लगे।

इनके सम्बन्ध में कई कथाएं प्रचलित हैं। एक कथा यह है कि एक बार मांस तौलते हुए ये बाटों के स्थान पर शालिग्राम पलड़े में डाले बैठे थे। यह किसी साधु ने देखा तो उसने कुपित हो कर इन्हें कई खरी खोटी सुनाई। उसका मन शान्त करने के लिए इन्होंने उस शालिग्राम को उठा कर उस साधु को दे दिया। अन्त में जब उस साधु को इस बात का निश्चय हो गया कि सधना तो सर्वव्यापक ब्रह्म का भक्त है तब वह लज्जित होकर वह शालिग्राम सधना को लौटा गया। उसके कुछ काल के अनन्तर घर-बार का त्याग करके सधना तीर्थ यात्रा के लिए चल पड़े। तीर्थ यात्रा के मार्ग में एक स्थान पर एक सुन्दरी इन पर मोहित हो गई। उसने इनको अपने जाल में फंसाने का बड़ा यत्न किया, परन्तु वह सफल नही हुई। तब उसने सोचा कि कदाचित् मेरे पति से डर कर यह मेरी बात नहीं सुनता है। उसने अपने पति की हत्या करवा दी। सधना ने फिर भी उसके प्रेम को स्वीकार नहीं किया। अन्त में 'तृया चरित्तर' करके उस स्त्री ने शोर मचा दिया कि इस पुरुष ने मेरे पति को मार डाला है और यह मेरा सतीत्व नष्ट करना चाहता है। उसका शोर सुनकर लोगों की भीड़ इकट्ठी हो गई, सधना वन्दी बना कर हवालात में रख दिए गए और दंड में उनके हाथ काट दिए गए। परन्तु अन्त में सधना के सत्य ने विजय पाई : उसके हाथ फिर वास्तविक अवस्था को प्राप्त हो गए।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में इनका एक ही 'सब्द' है। यह 'सब्द' बिलावल राग में है, और इसमें भगवान् से भक्त की लज्जा रखने की प्रार्थना की गई है।

RAG BILAWAL

For the love of a king's daughter,
A man disguised himself as Vishnu,
For the love of her and for his own ambitions:
Yet, Lord, Thou didst protect him from his shame!
Of what avail are Thy Powers,
O Lord of all the world,
If my sins cannot, like his, be forgiven?
What does it profit me
To seek for the Lion's help,
If the Lion still letteth the jackal devour me?
The *chatrik*, that bird
That can drink only raindrops,
Thirsteth in agony
For a single drop of water
If when the bird dieth
He is given an ocean,
of what avail is it to him?
Now that my life is foundering
And will not last much longer,
How can I still be patient?
Will it help if a boat arrives
When I am already drowned?
I am nothing in myself,
I have nothing to offer,
There is nothing that by right
I can claim from Thee!
At this moment of desperation,
Sadhna, Thy servant, prayeth:
Protect me, Lord, from shame!

SADHNA

Bhakt Sadhna was a resident of Sehwan in Sindh. According to some he was a contemporary of Nam Dev, but, there is no definite evidence to this effect. Though a butcher by calling, his piety and meditation on God elevated him to the rank of a great saint.

There are several myths about his mystic character. It is said that once while he was using *Saligram* (sacred stone) for weighing meat, a *Sadhu* lost his temper with him and abused him for this sacrilege. Sadhna gave that *Saligram* to the Sadhu who ultimately discovered that Sadhna was a great *bhakt*. He was so smitten with remorse and he felt so small that he returned the stone to Sadhna. After some time, Sadhna renounced his home and set out on a pilgrimage. On the way he encountered a beautiful woman who tried to entice him, but, Sadhna did not yield to the temptation. She thought that he was afraid of her husband, and had the latter killed. But even then, Sadhna did not fall a victim to her evil ways. Utterly exasperated by his integrity, she raised a hue and cry to blackmail Sadhna by saying that he had killed her husband with a view to molesting her. Soon after big crowd gathered there. Sadhna was arrested and his hands were chopped off. But to vindicate his honour and uphold truth, God restored his hands.

There is only one *shabad* of Bhakat Sadhna in the holy *Granth*. Written in the Bilawal *rag*, it is a prayer to God to protect the honour of His devotees.

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ ।
ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ ਤਹ ਪਿਰਾਗੁ ਮਨੁ ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ । ੧ ।
ਸੰਤਹੁ ਤਹਾ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਮੁ ਹੈ ।
ਗੁਰ ਗਮਿ ਚੀਨੈ ਬਿਰਲਾ ਕੋਇ । ਤਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਮਈਆ ਹੋਇ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਦੇਵ ਸਥਾਨੈ ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀ । ਤਹ ਬਾਜੇ ਸਬਦ ਅਨਾਹਦ ਬਾਣੀ ।
ਤਹ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਪਉਣੁ ਨ ਪਾਣੀ । ਸਾਖੀ ਜਾਗੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀ । ੨ ।
ਉਪਜੈ ਗਿਆਨੁ ਦੁਰਮਤਿ ਛੀਜੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਿ ਗਗਨੰਤਰਿ ਭੀਜੈ ।
ਏਸੁ ਕਲਾ ਜੋ ਜਾਣੈ ਭੇਉ ।ਭੇਟੈ ਤਾਸੁ ਪਰਮ ਗੁਰਦੇਉ । ੩ ।
ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਕੀ ਘਾਟੀ ।
ਊਪਰਿ ਹਾਟੁ ਹਾਟ ਪਰਿ ਆਲਾ ਆਲੇ ਭੀਤਰਿ ਥਾਤੀ । ੪ ।
ਜਾਗਤੁ ਰਹੈ ਸੁ ਕਬਹੁ ਨ ਸੋਵੈ । ਤੀਨ ਤਿਲੋਕ ਸਮਾਧਿ ਪਲੋਵੈ ।
ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰੁ ਲੈ ਹਿਰਦੈ ਰਹੈ । ਮਨੂਆ ਉਲਟਿ ਸੁੰਨ ਮਹਿ ਗਹੈ । ੫ ।
ਜਾਗਤੁ ਰਹੈ ਨ ਅਲੀਆ ਭਾਖੈ । ਪਾਚਉ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ ਰਾਖੈ ਚੀਤਿ । ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰੀਤਿ । ੬ ।
ਕਰ ਪਲਵ ਸਾਖਾ ਬੀਚਾਰੇ । ਅਪਨਾ ਜਨਮੁ ਨ ਜੂਐ ਹਾਰੇ ।
ਅਸੁਰ ਨਦੀ ਕਾ ਬੰਧੈ ਮੂਲੁ । ਪਛਿਮ ਫੇਰਿ ਚੜਾਵੈ ਸੂਰੁ ।
ਅਜਰੁ ਜ਼ਰੈ ਸੁ ਨਿਝਰੁ ਝਰੈ । ਜਗਨਾਥ ਸਿਉ ਗੋਸਟਿ ਕਰੈ । ੭ ।
ਚਉਮੁਖ ਦੀਵਾ ਜੋਤਿ ਦੁਆਰ । ਪਲੂ ਅਨਤ ਮੂਲੁ ਬਿਚਕਾਰ ।
ਸਰਬ ਕਲਾ ਲੇ ਆਪੇ ਰਹੈ । ਮਨੁ ਮਾਣਕੁ ਰਤਨਾ ਮਹਿ ਗੁਹੈ । ੮ ।
ਮਸਤਕਿ ਪਦਮੁ ਦੁਆਲੈ ਮਣੀ । ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਣੀ ।
ਪੰਚ ਸਬਦ ਨਿਰਮਾਇਲ ਬਾਜੇ । ਢੁਲਕੇ ਚਵਰ ਸੰਖ ਘਨ ਗਾਜੇ ।
ਦਲਿ ਮਲਿ ਦੈਤਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੁ । ਬੇਣੀ ਜਾਚੈ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ । ੯ । ੧ ।

ਭਗਤ ਬੇਣੀ

ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ । ਆਮ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਦ੍ਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ । ਘਰੋਗੀ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪ ਇਕ ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਟੇਕ ਰਖਦੇ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਦਿਨ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹਮੇਸਾ ਏਕਾਂਤ ਵਾਸ ਲੈ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਵਿਚ, ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਘਰ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਰਧਾ ਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਦਾ ਗਇਆ ।

ਬੇਣੀ ਜੀ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੱਤ ਮਤਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਤੇ ਯੋਗ ਮਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਸਿਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ।

राग रामकली

इडा पिंगुला अउर सुखमना तीनि वसहि इक ठाई ।
वेणी संगमु तह पिरागु मनु मजनु करै तिथाई ।१।
संतहु तहा निरंजन रामु है।
गुर गमि चीनै बिरला कोइ । तहां निरंजनु रमइआ होइ ।१। रहाउ ।
तह चंदु न सूरज पउणु न पाणी । साखी जागी गुरमुखि जाणी ।२।
उपजै गिआनु दुरमति छीजै । अंमृत रसि गगनंतरि भीजै ।
एसु कला जो जाणै भेउ । भेटै तासु परम गुरदेउ ।३।
दसम दुआरा अगम अपारा परम पुरख की घाटी ।
ऊपरि हाटु हाट परि आला आले भीतरि थाती ।४।
जागत रहै सु कबहु न सोवै । तीन तिलोक समाधि पलोवै ।
बीज मंत्र लै हिरदै रहै । मनूआ उलट सुंन महि गहै ।५।
जागत रहै न अलीआ भाखै । पांचउ इंद्री बसि करि राखै ।
गुर की साखी राखै चीति । मनु तनु अरपै क्रसन परीति ।६।
कर पल्लव साखा बीचारे । अपना जनमु न जूए हारे ।
असुर नदी का बंधै मूलु । पछिम फेरि चड़ावै सूरु ।
अजरु जरै सु निझरु झरै । जगन्नाथ सिउ गोसटि करै ।७।
चउमुख दीवा जोति दुआर । पलू अनत मूलु बिचकारि ।
सरब कला ले आपै रहै । मनु माणकु रतना महि गुहै ।८।
मसतकि पदमु दुआलै मणी । माहि निरंजनु त्रिभवण धणी ।
पंच सबद निरमाइल वाजे । ढुलके चवर संख घन गाजे ।
दलिमलि दैंतहु गुरमुखि गिआनु । बेणी जाचै तेरा नामु ।९।१।।

भक्त बेणी

भक्त वेणी के जन्म स्थान और आविर्भाव कालके विषय में असन्दिग्ध ज्ञान नहीं है । प्रायः यह अनुमान किया जाता है कि ये ईसवीय १५वीं शताब्दी में वर्तमान थे । यद्यपि घर में निर्धनता थी, तथापि इनके जीवन में पूर्ण सन्तोष था, और भगवान् की कृपा पर इनकी दृढ़ आस्था थी । भाई गुरदास जी ने लिखा है कि ये एकान्त में बैठ कर आध्यात्मिक क्रिया में लीन रहते थे, और घर लौटने पर जब घर का कोई व्यक्ति इनसे पूछता 'कहां से आए हो ?' तो ये उत्तर देते, 'राज द्वार पर सेवा करके'। किंवदन्ती है कि बेणी जी की ऐसी दृढ़ तपस्या और नाम-साधना देखकर भगवान् राजा को प्रेरणा करते और राजा की ओर से गृहस्थ के प्रतिदिन की आवश्यकता की, तथा अन्य, वस्तुएं इनके घर पहुँचा दी जातीं, और इनके परिवार के प्राणी परितुष्ट रहते । इस प्रकार इनके जीवन के दिन शान्ति से व्यतीत होते गए ।

वेणी जी विद्वान पुरुष थे, और अपने समय के धार्मिक मत-मतान्तरों के सिद्धान्तों का इनका ज्ञान भी गंभीर था । अतएव इन्होंने अपने काल में प्रचलित कर्म काण्ड, पौराणिक धर्म और योगमत की अच्छी आलोचना की है ।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सिरी राग, रामकली और प्रभाती रागों में इनके तीन 'पदें' संगृहीत हैं ।

RAG RAMKALI

Where the Ida, Pingala and Sushumana converge.
There is the confluence for me of Ganga, Yamuna and Saraswati, and there my mind bathes.
O Saints, there one see-eth the immaculate God,
But rare is the one who mounteth to the Guru and knoweth,
That there abideth the all-pervading and detached God
O, what is the symbol of God's abode?
Yea, there ringeth the unstruck melody of the Word,
There, one findeth not the sun nor the moon, neither air nor water,
And the (God's) word becometh manifest, though known it is through the Guru.
Then Wisdom wells up within one and one sheddeth one's evil nature;
And one drinketh the (Lord's) Nectar, Imbued (with God) in the core of (the mind's) sky.
He, who knoweth the mystery of this Experience,
Him meeteth the Supreme Being, Our Lord the God.
Infinite and boundless is the tenth Door, yea, 'tis the abode of the Supreme Being,
For, lo, above all is man, and in the man his head, and in the head the window (of the Self).
He who's ever awake (to God), sleepeth never·
And in his trance is merged the trinity of the three modes
He, who enshrineth in his heart the seed of the God's Mantram,
His mind turneth away (from the world), and abideth in the void (of the Absolute Lord).
Yea, one should be ever awake (to God) and utter not untruth,
And discipline the five sense-organs,
And enshrine in the mind the Guru's Word,
And offer his body and mind to Krishna, the God.
The hands one should look upon as the leaves and branches (of the human tree).
And so one should gamble not away one's precious birth,
And plug the source of the Stream of evil,
And blaze the sun (of Wisdom), turning it back from the West.
If he beareth the unbearable (Truth), then constant within him is the flow of Bliss,
And he converseth with God, as man to man
At the (tenth) Door, burneth the four-faced lamp (of Wisdom).
On the forehead is the Lotus all around it are the jewels
Within it abideth the detached God, the master of the three worlds
Here ringeth the white still Melody of the five sounds,
And wave the fly-brushes, and the conches blare with a mighty roar.
He who becometh wise through the Guru smothers under foot the demons (of sin)
So Beni craveth only for the name of God

BENI

Little is known about Beni's date or place of birth What emerges from his writings is the portrait of a great saint who dedicated himself, heart and soul, to the spiritual pursuits of life Unperturbed by poverty, he enjoyed a life of calm contemplation and sweet serenity Bhai Gurdas says that Beni always lived in solitude enriched by moments of spiritual edification Whenever anyone asked him about his home, he would say that he was a servant of the Royal Court It is believed that God was so pleased with Beni's devotion that by His Grace the king supplied the *bhakt* with all the material necessities of life.

Beni was a great scholar who had made a deep study of the contemporary schools of thought That is why he criticised not only the ritualistic Brahmanical religion of his time but also the *Yog mat*.

Three verses of Bhakt Beni have been incorporated in the *Guru Granth Sahib* under *Sri rag, Ramkali*, and *Prabhati*.

राग बसंत

'रत जाईऐ रे घर लागो रंगु ।
मेरा चितु न चलै मनु भइओ पंगु ।१। रहाउ ।
एक दिवस मन भई उमंग
घसि चन्दन चोआ बहु सुगन्ध ।
पूजन चाली ब्रहम ठाइ ।
सो ब्रहमु बताइओ गुर मन ही माहि ।१।
जहा जाईऐ तह जल पखान ।
तू पूरि रहिओ है सभ समान ।
बेद पुरान सभ देखे जोइ ।
ऊहा तउ जाइए ईहां न होइ ।२।
सतिगुर मैं बलिहारी तोर ।
जिनि सकल बिकल भ्रम काटे मोर ।
रामानन्द सुआमी रमत ब्रहम ।
गुर का सबदु काटै कोटि कर्म ।३।१।'

स्वामी रामानन्द (१३६६-१४६७ ई०)

स्वामी रामानन्द उत्तरी भारत में भक्ति आन्दोलन के आदि प्रवर्तक कहलाते हैं। वैष्णव सम्प्रदाय तो इनको अपना एक मुख्य आचार्य मानता है। ये श्री रामानुजाचार्य (१०१७–११३७ ई.) की शिष्य-परम्परा में श्री राघवाचार्य के शिष्य थे; परन्तु इन्होने राम-भक्ति के आचार्य के नाम से, अपने गुरु से अधिक प्रतिष्ठा और कीर्ति प्राप्त की।

इन्होने प्रयाग मे, कान्यकुब्ज ब्राह्मण वंश मे, ईसवीय सन् १३६६ में, जन्म ग्रहण किया। इनके पिता का नाम भूरिकर्मा तथा माता का नाम सुशीला था। ये बाल अवस्था से ही धर्मानुरागी थे। प्रथम इन्होंने एक संन्यासी महात्मा से कुछ शिक्षा ग्रहण की, तदनन्तर इन्हे श्री आचार्य राघवानन्द जी के शिष्य होने का सौभाग्य प्राप्त हुआ। आचार्य जी ने इनको शास्त्रीय योग-प्रणाली में प्रवीण करके क्रियात्मक रूप में योग-साधन का मार्ग दिखलाया। स्वामी राघवानन्द ने इन्हें भक्ति-भावित योग मार्ग मे दीक्षित किया। रामानन्द जी कुछ काल तक योग-साधना में लीन रहे और कभी-कभी तीर्थ यात्रा भी करते रहे। तीर्थ यात्रा प्रसंग से ये काशी भी पहुँचे। वहां पंचगंगा घाट पर इनका स्मारक विद्यमान है। इस काल में इनके विचारों में क्रान्ति होने लगी : वैष्णव साधु प्रायः वर्ण-आश्रम-व्यवस्था के समर्थक होते हैं, और मनुष्य मात्र को भगवान् की पूजा और भक्ति का अधिकारी नही मानते है। रामानन्द जी के हृदय ने इस धारणा को भ्रान्त कहा। उनके अन्तरात्मा में से ध्वनि निकली कि भगवान् की पूजा और भक्ति में वर्ण, जाति और धर्म का कोई विचार नहीं होना चाहिए। इस प्रकार, जब ये तीर्थ यात्रा से लौट कर अपने गुरु आचार्य श्री राघवानन्द जी के समीप पहुँचे तब इनके विचारों में, भक्ति के अधिकार के सम्बन्ध में, आमूलभूत परिवर्तन हो चुका था।

इन क्रान्ति-कक्षीय विचारों को लेकर ये पुनः काशी आए और वहां इन विचारों के अनुसार उपदेश देने लगे। इनके उदार विचारों से आकृष्ट हो कर भक्ति के प्यासे अनेक नर-नारी इनके अनुयायी एवं शिष्य हो गए। इनके काशी के शिष्यों में सबसे अधिक प्रसिद्धि भक्त कबीरदास जी ने प्राप्त की। रविदास, सैण, धन्ना और पीपा को भी इनकी शिष्य मंडली में परिगणित किया जाता है, परन्तु इन सब भक्त प्रवरों का एक कालवर्ती होना इतिहास से सिद्ध नही होता है। 'भगतमाल' में नाभादास जी ने इनके शिष्यों की संख्या बारह बतलाई है। कई लेखक इस संख्या को पांच सौ तक ले जाते हैं। इन विविध-उल्लेखों से इतना अनुमान अवश्य होता है कि स्वामी रामानन्द जी के अनेक भक्त थे।

श्री रामानन्द जी उच्च कोटि के विद्वान तथा श्री वैष्णवमताम्बुज भास्कर, श्री रामार्चन पद्धति इत्यादि अनेक ग्रन्थों के रचयिता थे। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में इनका केवल एक 'सब्द' बसन्त राग में, है।

RAG BASANT

Whither need I go to seek holiness?
I am happy here within myself at home
My heart is no longer a pilgrim
It has become tied down to itself
Restlessly one day I did want to go
I prepared sandal-wood paste,
Distilled aloe wood, and many perfumes;
I set out towards a temple to worship
Then my Guru showed me God in my own heart
Whatever holy place I seek as a pilgrim
All I find is worship of water or stones,
But Thou, Lord, equally pervadest all things!
I have studied all the *Vedas* and the *Puranas*
There or elsewhere thou mayest seek God
If God is not here in thy heart!
O gracious Guru, I am beholden unto thee
Who hast cut away my doubts and my vacillations!
Ramanand's Lord is the all-pervasive God
The Guru's word removeth countless delusions

RAMANAND
(1366–1467)

Swami Ramanand is rightly regarded as an eminent pioneer of the Bhakti Movement in Northern India and as a distinguished leader of the Vairagi Cult He was a follower of Swami Ragavacharya of the cult of Ramanuj (1017-1137) In the later part of his life, the Acharya commanded more respect than even his own Guru, and, came to be known as an exponent of *Rama Bhakti*

Born in 1366, Ramanand was the son of Bhoor Karma and Sushila He was mystically inclined from his early childhood Educated by an anchorite, he had the proud privilege of meeting Acharya Ragavanand, who showed him the practical path of *Yog Sadhna* Ramanand remained engaged in *Yog Sadhna* for a long period and spent some time in going to places of pilgrimage He visited Kanshi where, as a mark of respect to him, people built a memorial that stands there to this day When he returned to Acharya Raghvananda, his Vaishnava thoughts had suffered a sea change The Vaishnava Sadhu believed in *Sadhu Varna Ashrama* and did not consider everyone to be entitled to perform *Puja Bhakti* But Ramanand realised this to be wrong for God is the All Merciful Father and can be worshipped by everyone

He started preaching his gospel in Kanshi and imbued many devotees with the spirit of *bhakti* Kabir was the most renowned amongst his disciples Ravidas, Sain, Dhanna and Pipa are believed to have been his followers even though all of them were not his contemporaries Nabha Das in his *Bhaktmala* has listed twelve followers, but, there are others who reckon the strength of the disciples to have been five hundred That indicates the nature and the extent of his impact

Shri Ramanand was a learned Pandit Many of his books such as *Shri Vaishnava Matanbuj Bhaskar, Shri Ramarachan Padhti,* etc are still available One of his hymns has been inserted in the holy *Granth* under *Rag Basant.*

ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ।
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ।੧।
ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ।
ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ ।
ਨ ਕਛੁ ਪੋਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨ ਕਛੁ ਪੋਚ ਕੁੰਭਾਰੈ ।੨।
ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ
ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ।੩।
ਅਲਹੁ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਗੁਰਿ ਗੁੜੁ ਦੀਨਾ ਮੀਠਾ ।
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਸੰਕਾ ਨਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨੁ ਡੀਠਾ ।੪।੩।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ

(1398–1495)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਗਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਕਹਾਣੀ ਇਉਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂਮੰਤ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤੜਕਸਾਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੰਘਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਿਸਮ ਛੋਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਰਾਮ ਰਾਮ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਠਾਲ ਲਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੇਵਕ ਬਣਾ ਲਇਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇੰਨੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮੇਸਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ ।

ਰਾਮ ਕਬੀਰਾ ਏਕ ਭਏ ਹੈ
ਕੋਇ ਨ ਸਕੈ ਪਛਾਨੀ ।੬।੩। (ਰਾਮਕਲੀ)

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਧੀ-ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਮਜ਼ਬ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਕਬੀਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਭੈ ਦੇ ਸਭ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ । ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੰਬੋੜਿਆ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੁਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਘਾੜੀ । ਮੁਸਲਮ ਮੌਲਾਣੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਪਾਸ ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਇਆ, ਇਕ ਵਾਰ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਨੂੰ ਮਦ-ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਟਿਆ ਗਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਮਧੋਲ ਸੁਟੇ । ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸੇ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਫ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਹਾਰੀ ਹਾਂ ਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣਾ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਹੈ :

ਸੰਤਾ ਮਾਨਉ ਦੂਤਾ ਡਾਨਉ ਇਹੁ ਕੁਟਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ।
ਦਿਵਸ ਰੈਨਿ ਤੇਰੇ ਪਾਉ ਪਲੋਸਉ ਕੇਸ ਚਵਰ ਕਰਿ ਫੇਰੀ ।੯। (ਰਾਮਕਲੀ)

'ਕਬੀਰ ਪੰਥ' ਨਾਂ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਬੀਰ ਬੀਜਕ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ੧੭ ਰਾਗਾ ਵਿਚ ਆਏ ਆਪ ਦੇ ੫੪੧ ਸ਼ਬਦ, ਸਲੋਕ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ।

राग प्रभाती

'अवलि अलह नूर उपाइआ कुदरति के सभ बन्दे।
एक नूर ते सभु जगु उपजिआ कउन भले को मन्दे।१।
लोगा ! भरमि न भूलहु भाई।
खालिकु खलक खलक महि खालिकु पूरि रहिओ सर ठाई।१। रहाउ।
माटी एक अनेक भांति कर साजी साजनहारै।
न कछु पोच माटी के भांडे न कछु पोच कुंभारै।२।
सभ महि सच्चा एको सोई तिस का कीआ सभु कछु होई।
हुकमु पछानै सु एको जानै वदा कहीए सोई।३।
अलहु अलखु न जाई लखिआ गुरि गुड़ दीना मीठा।
कहि कबीर मेरी शका नासी सर्व निरंजनु डीठा।४।३।'

भक्त कबीर (१३९८–१४९५ ई०)

भक्ति आन्दोलन मे जिन सन्तो ने अन्ध विश्वासो एव धार्मिक रूढियो की कटु आलोचना की, भक्ति मे मानव मात्र के एक समान अधिकार का प्रबल शब्दो मे समर्थन किया, उनमे भक्त कबीरदास जी अग्रगण्य तथा सबसे अधिक प्रसिद्ध है। ये सचमुच एक बड़ी धार्मिक क्रान्ति के जन्मदाता थे। जैसा प्रसिद्ध है, इनका जन्म काशी मे हुआ था, और ये एक जुलाहे के पुत्र थे। कहा जाता है ये स्वामी रामानन्द जी के शिष्य बनना चाहते थे, परन्तु इन्हे यह आशका थी कि कदाचित् हीन जाति मे पैदा हुए मुझे वे अपना शिष्य बनाना स्वीकार न करे। यह सोच कर ये एक दिन सूर्योदय से पर्याप्त समय पूर्व उस मार्ग मे जा लेटे जिससे स्वामी रामानन्द जी प्रतिदिन गगा स्नान करने जाया करते थे। अँधेरे में रामानन्द जी के पैर को कबीरदास के शरीर की ठोकर लगी। 'राम ! राम !!' कहते हुए स्वामी जी ने कबीरदास को उठाया। इस प्रकार कबीरदास स्वामी रामानन्द जी के शिष्य हो गए। इसके पश्चात् कबीरदास भक्ति मे इतने लीन हुए कि उन्होने परमात्मा के साथ अभिन्नता प्राप्त कर ली :

'राम कबीरा एक भए है
कोइ न सकै पछानी।६।३।[रामकली।'

कबीरदास जी को न अकर्मण्यता प्रिय थी, न किसी गुफा मे बैठ कर समाधि-जनित आनन्द की अनुभूति। उनका ध्यान मार्ग-भ्रष्ट जनता को नवीन विचारो का प्रकाश दिखा कर सत्य मार्ग पर लगाने की ओर था। उस काल मे कर्मकाण्ड-प्रधान सम्प्रदाय, हिन्दू-मुस्लिम वैमनस्य, और पुरोहित वर्ग के मनमाने व्यवहार ने भारतीय लोक-समाज मे अनेक घोर सकट उत्पन्न कर रखे थे। निर्भय और निःशंक कबीर ने सब का खडन किया। उनके खडन का खड्ग पडित, काजी, मुल्ला, योगी, साधु, सब पर एकसमान निर्मम-भाव से गिरा। उस समय मुस्लिम शासन था। मौलवियो से कबीरदास की सत्यवादिता न सही गई। उन्होंने बादशाह सिकन्दर लोधी के सम्मुख शिकायत करते हुए निवेदन किया कि यह आदमी मुसलमानी धर्म-ग्रन्थों की शिक्षाओ के विपरीत उपदेश दे दे कर लोगों को ईश्वरीय धर्म के मार्ग से भ्रष्ट करता है। बादशाह के आदेश से ये बन्दी बना लिए गए, और एक बार इन्हें गंगा नदी की बाढ़ में डुबाने का यत्न किया गया, तथा दूसरी बार मस्त हाथी के आगे फेंक कर मरवाने का। इन्होंने किसी अवस्था में अपना सत्य एवं धैर्य नही छोड़ा। सब परीक्षाओ में प्राप्त उत्तीर्णता ने इनको भक्ति लहर का नेता बना दिया।

अपने जीवन के लक्ष्य को प्रकट करते हुए इन्होंने स्पष्ट कहा है कि मैं पाखंडी सन्तों महन्तों पर चोट करने वाला हूँ, और दिन रात प्रभु का स्मरण मेरा कार्य है :—

'सन्ता मानउ दूता डानउ इहु कुटवारी मेरी।
दिवस रैन तेरे पाउ पलोसउ केस चवर करि फेरी।१॥[रामकली।'

कबीरदास जी की रचनाओं का संग्रह 'कबीर बीजक' के नाम से प्रसिद्ध है, उनकी गद्दी काशी में वर्तमान है, और इनका सम्प्रदाय 'कबीर पन्थ', भारत में दूर-दूर तक फैला हुआ है।

भक्ति लहर के पोषक भक्त कवियों में से किसी की वाणी परिमाण में कबीरदास जी की वाणी की समता को नहीं पहुंचती है। कबीरदास जी द्वारा रचित १७ रागों में विभक्त, ५४१ 'सब्द' तथा सलोक श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संगृहीत हैं। इनकी यही रचना सबसे अधिक प्रभावशाली मानी जाती है। कारण, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब से अधिक प्राचीन, इनकी रचना का कोई हस्तलिखित ग्रन्थ आज तक प्रकाश में नही आया है।

RAG PARBHATI

The Lord first created Light:
From the Lord's play all living creatures came,
And from the Divine Light the whole creation sprang.
Why then should we divide human creatures
Into the high and the low?
Brother, be not in error
Out of the Creator the Creation comes
Everywhere in the creation the Creator is
The Lord's Spirit is all-pervading!
The Lord, the Maker, hath moulded one mass of clay
Into vessels of diverse shapes.
Free from taint are all the vessels of clay
Since free from taint is the Divine Potter
The True One pervadeth all things
All things come to pass as the Lord ordaineth
He who hath understood the Divine Will
Recognizeth only the One Reality
And he alone is what man ought to be
The Lord, being Unknowable, cannot be comprehended.
But the Guru hath given me
A sweet joy of His Presence.
Kabir Sayeth: My doubts have departed from me
In all things I have recognized the Taintless One

KABIR

(1398–1495)

Kabir was the most celebrated revolutionary saint of the *Bhakti* movement. He condemned social and religious abuses and emphasized the fundamental equality and fraternity of all mankind. Born in a weaver's family of Banaras, he joined the Bhakti fold under Swami Ramanand's influence. Thinking that being a low-caste he might not be considered fit to receive initiation, he lay prostrate one day, early in the morning, in the path which Ramanand used to follow while going to his bath. When the Swami's feet touched Kabir's body, he uttered the words 'Ram, Ram'. The saint affectionately lifted him and made him his disciple. Thereafter, Kabir got so deeply absorbed in meditation that he began to dwell habitually in the realms of the spirit

Kabír has so blended with God
That none can distinguish him from his Lord

A staunch believer in the worth of constructive human endeavour, Kabir was opposed alike to ritualism and asceticism. He sought to enlighten the benighted humanity. In those days the Indian society was rife with communal dissensions. Undaunted by opposition, Kabir fought against all the vicious influences. He pulled up the *Pundits*, the *Kazis* and the *Mullas* and inveighed against the *Jogis* and *Sadhus*. This act enraged the Muslim *Mullanas* who had him arrested by complaining to the King Sikandar Lodi that Kabir had been preaching what ran counter to the Islamic canon. Once an attempt was made to drown him in the Ganges; and, on another occasion, he was thrown before a drunken elephant to

be crushed to death, nevertheless, Kabir remained unperturbed even in the face of this great calamity. Eventually, he became the leader of the Bhakti Movement. While expounding his life's aim, he declared that he was a worshipper of the godly and an enemy of the wicked and that it was his desire to spend all his time in communion with God:

The passion of his life was to enjoy a spell of unbroken intercourse with the Lord.

'Kabir Panthis.' or the followers of Kabir, with their headquarters at Kanshi, constitute an important sect. Their holy book *Kabir Bijak* is well known.

Kabir's contribution to the *Adi Granth*, comprising 541 different verses arranged under 17 different *ragas*, exceeds that of any other *bhakt*. And in the absence of any other reliable manuscript, it remains the most authentic and precious part of his work.

ਰਵਿਦਾਸ

ਗਉੜੀ ਰਾਗ

ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ । ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ ।
ਨ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ । ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ । ੧ ।
ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ ।
ਊਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ । ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ ।
ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ । ਊਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ । ੨ ।
ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ । ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ । ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ । ੩ । ੨ ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਚਮਾਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਪਾਈ। ਇਹ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਜਾਤ ਦੇ ਛੋਟੇਪਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਪੰਡਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਇਹੋ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੈ।

ਨਾਗਰ ਜਨਾ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ ।
ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ । ੧ । ਰਹਾਉ । (ਮਲਾਰ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ।
ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮ ਕੁਭਾਂਤੀ । ੧ ।
ਰਾਮ ਗੁਸਈਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ
ਮੋਹਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ । ੧ । ਰਹਾਉ ।

ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਹਰਿਦਵਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਦਮੜੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਹ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਣਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਧੂਆਂ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭੇਟਾ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਿਤੀ ਜਦ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦਮੜੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਇਹ ਭੇਟ ਹੱਥ ਕੱਢ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਪਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਭਗਤੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਹੋਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸ਼ਕਾਰਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਮੇਵਾੜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਝਾਲਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਤਨੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਸ ਭੇਟਾ ਕਰ ਗਇਆ ਤੇ ਕਹਿ ਗਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਦਰਿੱਦਰ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਪਰ ਰੱਖ ਦਿਓ। ਉਹ ਪਾਰਸ ਉਥੇ ਟਿਕਾ ਗਇਆ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਉਹੋ ਹਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਪਾਰਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ? ਆਪ ਨੇ ਕਹਿਆ, 'ਉਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਪਇਆ ਹੈ : ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਪਾਰਸ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਮਧੇਨ ਤੇ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਹੈ।'

ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਸੁਰਤਰ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਬਸਿ ਜਾਕੇ ।
ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ, ਨਵ ਨਿਧਿ ਕਰਤਲ ਤਾਕੇ । ੧ । (ਸੋਰਠਿ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੱਬੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਗੁਨਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਬਖਸ਼ਿੰਦ' ਕਿਸ ਨੇ ਆਖਣਾ ਸੀ :

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ।
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ।੧।
ਜਉਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ !
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ।੧। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ)

ਇਸ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨੂੰ, ਇਸ ਮਾਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ :

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨ ਕਰੈ ।
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰੁ ਧਰੈ ।੧। ਰਹਾਉ ।
ਜਾਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤਾ ਪਰ ਤੁਹੀ ਢਰੈ ।
ਨੀਚਹੁ ਊਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ ।੧। (ਮਾਰੂ)

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੂੰ 'ਰੈਦਾਸ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। 'ਰੈਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਣੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਛਪੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ੪੦ ਸਬਦ ਹਨ।

राग गउड़ी

"बेगमपुरा सहर को नाउ। दूखु अंदोहु, नही तिहि ठाउ।
नां तसवीस खिराजु न मालु। खउफु न खता न तरसु जवालु।१।
अब मोहि खूब वतन गह पाई।
ऊहां खैरि सदा मेरे भाई।१। रहाउ।
काइमु दाइमु सदा पातिसाही। दोम न सेम एक सो आही।
आबादानु सदा मसहूर। ऊहां गनी बसहि मामूर।२।
तिउ तिउ सैल करहि जिउ भावै। महरम महल न को अटकावै।
कहि रविदास खलास चमारा। जो हम सहरी सु मीतु हमारा" ।३।२।

भक्त रविदास

कबीरदास जी के समान रविदास जी भी काशी के वासी थे। एक अनुश्रुति के अनुसार ये स्वामी रामानन्द जी के शिष्य थे, परन्तु इतिहास से इसका साक्ष्य प्राप्त नही होता है। भक्त रविदास जी ने तथा-कथित हीन जाति में जन्म लेकर भी नाम-साधना के बल से महद् यश प्राप्त किया। इनके चरित्र की यह भी एक विशेषता है कि इन्होंने अपनी हीन जाति को कभी नहीं छुपाया, प्रत्युत निर्भय होकर आत्माभिमानी पंडितों के समक्ष यही कहा कि मैने प्रभु-प्रेम के बल से उच्चता प्राप्त की है, और इसमें मुख्य हेतु प्रभु का अनुग्रह है :

'नागर जना मेरी जाति बिखिआत चंमारं।
रिदै राम गोबिंद गुन सारं।१। रहाउ।

इसी स्वर में अन्यत्र कहते है :—

'मेरी संगति पोच सोच दिन,राती।
मेरा करमु कुटिलता जनमु कुभांती।१।
राम गुसईआ जीअ के जीवना।
मोहि न बिसारहु मै जनु तेरा।१। रहाउ।'

इनकी निश्छल और प्रगाढ़ श्रद्धा एवं भक्ति का कुछ अनुमान एक घटना से किया जा सकता है। कहा जाता है कि एक बार हरिद्वार को जाने वाले कुछ साधुओं को इन्होंने एक दमड़ी दे कर कहा कि मेरी ओर से यह गंगा माता को भेंट चढा देना। हरिद्वार में उन साधुओं और ब्राह्मणों ने अपनी ओर से गंगा को जो भेंट चढ़ाई वह तो जल-धारा मे बह गई, परन्तु रविदास जी की ओर से भेंट चढ़ाई हुई दमडी को गंगा माता ने हाथ निकाल कर पकड लिया। अपनी ऐसी ही सत्य और अत्यन्त गहरी श्रद्धा भक्ति के कारण रविदास जी अपने जीवनकाल में ही परम लोकमान्य हो गए थे, यहा तक कि काशी के धुरन्धर पंडित भी इनको प्रणाम किया करते थे। एक अनुश्रुति के अनुसार मेवाड़ की झाला रानी के मन में भी इनके प्रति बड़ी श्रद्धा थी। इतनी प्रतिष्ठा प्राप्त करके भी इन्होंने अपने जीवन की अकिंचनता एवं सरलता में कोई अन्तर नही आने दिया। इनके जीवन से सम्बद्ध एक यह कथा प्रसिद्ध है कि एक बार किसी भक्त ने इन्हें पारस पत्थर भेंट देकर निवेदन किया कि आप इससे अपना दारिद्र्य मिटा लें। इन्होंने, उस भक्त को एक कोने की ओर संकेत करते हुए, कहा कि इस पत्थर को वहां रख दो। उसने उसे वहां रख दिया और चला गया। कुछ मास के पश्चात् जब वह भक्त फिर रविदास जी की सेवा में उपस्थित हुआ और उसने उनकी वही दरिद्रावस्था देखी तो नम्रता से प्रश्न किया कि आपने क्या पारस पत्थर का प्रयोग नही किया? रविदास जी ने सहज शान्ति से उत्तर दिया वह तो वहीं पड़ा है। मेरे लिए तो भगवान् का नाम ही पारस, काम धेनु और चिन्तामणि है :—

'सुख सागर सुरतरु चिन्तामनि कामधेनु बसि जाके।
चारि पदारथ असट दसा सिधि, नव निधि करतल ताके।'(सोरठि।')

इस प्रकार, रविदास जी ने सरल और सादा जीवन ही व्यतीत किया, परन्तु इनकी परमेश्वर के साथ अभिन्नता की अनुभूति इतनी गहरी थी कि ये भगवान् और अपने मध्य भेद स्वीकार नहीं करते थे, और स्वाभिमान पूर्वक कहते थे कि यदि मैं पाप-कर्म न करता तो प्रभो! आपको पतित-पावन कौन कहता :—

'तोही मोही मोही तोही अंतरु कैसा।
कनक कटिक जल तरंग जैसा।१।
जउपै हम न पाप करंता अहे अनंता!
पतित-पावनु नामु कैसे हुंता।१।।(सिरी राग।)

रविदास जी की इस प्रकार की उक्तियां अनेक हैं :—

'ऐसी लाल तुझ बिनु कउनु करै।
गरीब निवाजु गुसईआ मेरा माथै छत्र धरै।१। रहाउ।
जाकी छोति जगत् कउ लागै ता पर तुं हीं ढरै।
नीचह ऊच करै मेरा गोबिंद काहू ते न डरै।१।' मारू।

हिन्दी साहित्य में रविदास जी का उल्लेख प्रायः 'रैदास' नाम से किया जाता है। इनकी रचना 'रैदास की बाणी' के नाम से मुद्रित रूप में प्राप्य है। श्री आदिगुरु ग्रन्थ साहिब में सोलह रागों में इनके चालीस 'सब्द' संकलित हैं।

RAG GAURI

'Griefless' is the name of my town,
Where abide not either pain or care.
No anguish there of tax on goods.
Neither fear, nor error, nor dread, nor decline.
Oh! how wondrous is my fatherland,
where there is always Peace, and Calm, O Friend!
And there is not a second nor a third there, by my only Lord.
Populous as ever, its repute is eternal,
Yea, there abide only the Rich and the Content
And there men go about as and where they wish.
They know the Mansion of their Lord, so no one preventeth (them).
Ravidas, a mere tanner, hath been emancipated in this land, and, he who's his fellow
citizen is also his friend.

RAVI DAS

Like Kabir, Ravidas was also a resident of Kanshi and came from a cobbler's family According to general belief, he was a follower of Swami Ramanand, but, there is no historical proof about it In spite of his low caste, Ravidas rose to a position of great honour through a life of simplicity and piety. He never felt ashamed of his pedigree and faced fearlessly the *pandits*, who were proud of their high caste. He told them that spiritual greatness is achieved through a loving devotion to the Lord and the attainment of his grace He boldly proclaims

O people of the city, everyone knows
I am a cobbler by trade and tanner by caste.
One of the low-caste, and yet within my heart
I meditate upon God

Again, he says.

I am haunted day and night by the thought
Of my low birth, society and deeds
O God! the Lord of the Universe!
O Life of my life! Forget me not
I am ever Thy Slave.

He was such a faithful *bhakt* that once he gave a farthing (*damri*) to some Sadhus, who were going to Hardwar, requesting them to offer it to *Ganga Mai* on his behalf. They say that when the Sadhus, after making their own offerings presented the *damri* sent by Ravidas to the holy Ganges, she stretched out her hands to receive it. That shows that Ravidas had realized the consummation of his spiritual life. He was greatly respected during his life-time, to the extent that even the veteran *pandits* of Kanshi bowed before him. Tradition has it that Queen Jhalan of Mewar became a follower of Ravidas. But despite close contacts with an affluent section of society, he chose to live austerely. They say that once some one offered him a *paras* (the philosopher's stone that turns cheaper metal into gold) and assured him that he could get any amount of wealth by making use of it Ravidas asked him to place it in a corner. When he came to Ravidas again after some months, he found the saint still lurking in poverty. He asked the *bhakt* why he had not utilized the *paras*. Ravidas remarked that for him, 'God's Name alone was the *paras*, that was the 'Kamdhen' and 'Chintamani'.

He who is the Ocean of Peace, the Tree which yields all Fruits, the wish fulfilling Jewel, the Master of kamadhenu,

In whose hands are the four life-objects, the eighteen extra-psychic powers and the nine treasures That Lord thou tellest not with thy tongue.

Because of his undying devotion he attained a state of unison with his Maker. He recognized no difference between himself and the Supreme Being. He proudly said:

Between Thee and me, between me and Thee,
How can there be likeness or difference?
Likeness or difference as between gold
And a bracelet made of it as between water
And the waves that move on its surface!
Were I not a sinner, O Eternal Lord!
How couldst Thou have the title of Redeemer of Sinners?

This idea finds recurrent expression in his hymns as the following passage would reveal:

O Love, who is it that can do this but Thou?
Yea, the poor are embellished only through Thee, O my Lord and Master, over whose Head waves the canopy (of His Grace)
He, whose touch 'defileth' others, on him too is Thy Mercy, O God: .
Yea, Thou Makest the low great and mighty, and Fearest naught.

In Hindi literature, Ravidas is known as Raidas and his work is found under the title: *Raidas Ji Ki Bani*. Forty of his verses have been included in the *Guru Granth Sahib* under sixteen different *ragas*.

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਕਾਯਉ ਦੇਵਾ ਕਾਇਅਉ ਦੇਵਲ ਕਾਇਅਉ ਜੰਗਮ ਜਾਤੀ।
ਕਾਇਅਉ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈਬੇਦਾ ਕਾਇਅਉ ਪੂਜਉ ਪਾਤੀ।੧।
ਕਾਇਆ ਬਹੁ ਖੰਡ ਖੋਜਤੇ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਈ।
ਨਾ ਕਛੁ ਆਇਬੋ ਨ ਕਛੁ ਜਾਇਬੋ ਰਾਮ ਕੀ ਦੁਹਾਈ।੧।ਰਹਾਉ।
ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ।
ਪੀਪਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ।੨।੩।

ਭਗਤ ਪੀਪਾ

ਪੀਪਾ ਭਗਤ (ਜਨਮ 1426 ਈ:) ਨੂੰ ਰਵਾਇਤ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੀ ਹੈ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਣਾ ਕੁੰਭਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗਗਰੌਨ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੋਹਾਨ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਗਗਰੌਨ ਗੜ੍ਹ, ਕੋਟੇ ਤੋਂ 40-50 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੈ। ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤਪਾਲ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਕ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਾਧੂ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ ਇਹ ਵੈਸਣਵ ਭਗਤ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਮੋਹ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਦੁਆਰਕਾ ਵਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 'ਪੀਪਾ ਵਟ' ਪ੍ਰਸਿੱਧਅਮੱਠ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਵੀ ਗਏ। ਪੀਪਾ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦਾ ਇਕੋ ਸਬਦ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸਟੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਖੋਜਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

राग धनासरी

'कायउ देवा काइअउ देवल काइअउ जंगम जाती।
काइअउ धूप दीप नईबेदा काइअउ पूजउ पाती।१।
काइआ बहु खंड खोजते नवनिधि पाई।
ना कछु आइबो ना कछु जाइबो राम की दुहाई।१। रहाउ।
जो ब्रह्मंडे सोई पिंडे जो खोजै सो पावै।
पीपा प्रणवै परमु ततु है सतिगुरु होइ लखावै।२।३।'

भक्त पीपा

भक्त पीपा का जन्म ईसवीय सन् १४२६ में हुआ था। एक जनश्रुति के अनुसार ये स्वामी रामानन्द जी के शिष्य थे। मेवाड़ के इतिहास से ज्ञात होता है कि पीपा मेवाड़-पति महाराणा कुंभा के समकालवर्ती, गगरोनगढ़ के चौहान राजा थे। गगरोनगढ कोटे से चालीस मील पूर्व दिशा में स्थित है। जनरल कनिंघम् के अनुसार पीपा जी जैतपाल की चौथी पीढ़ी में हुए।

एक दन्तकथा है कि पीपा जी दुर्गा देवी के परम भक्त थे। एक बार एक वैष्णव साधु इनके समीप आया। उसकी संगति से यह वैष्णव हो गए। कुछ काल के अनन्तर राज-पाट के मोह का त्याग करके ये द्वारका जी की यात्रा के लिए चले गए। उस यात्रा का स्मारक, 'पीपा वट' के नाम से प्रसिद्ध एक मठ विद्यमान है। इसी प्रकार, इन्होंने एक बार वृन्दावन की भी यात्रा की। इनके जीवन के विषय में अधिक पता नहीं लगता। इनका एक ही 'सब्द' धनसारी राग में, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संनिविष्ट है। इस 'सब्द' से 'जो ब्रह्मण्डे सोई पिंडे' सिद्धान्त की पुष्टि होती है, तथा आत्मा के अन्दर ही परमात्मा को खोजने की प्रेरणा प्राप्त होती है।

RAG DHANASARI

In the body, God is present.
The body is His temple
In the body is the place of pilgrimage
Of which I am the pilgrim
In the body are the incense and candles,
In the body is the holy offering,
In the body the oblation
After searching in many regions
It is only in the body
I have found the nine treasures
For me there is no going away,
For me there is no coming back,
Since I have appealed to God
He who pervades the universe
Also dwells in the body
He who seeks shall find Him there
Saith Pipa God is the primal Being.
The True Guru shall reveal Him

PIPA

Pipa *bhakt* (b 1426 A D) was one of the followers of Swami Ramanand According to the history of Mewar, he was a contemporary of Rana Kumbha, the Chauhan Raja of Gaghongarh, a city about 50 miles to the east of Kotah Cunningham says that be belonged to the fourth generation of Jaipal

It is said that Pipa was a devout worshipper of the Goddess Durga Under the impact of a veteran Sadhu, he became a Vaishnava *bhakt* Consequently, he abdicated and went on a pilgrimage to Dwarka The well-known *Pipa Math*, which is named after him, commemorates his visit to the holy city Pipa also went to Brindaban. There are serious gaps in his biography The only hymn by Pipa included in the holy *Granth* under *Dhanasari Rag* advocates the search of *Param tatva* (Supreme Being) within oneself

ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ

ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ ।
ਵਾਰਨੇ ਜਾਉ ਕਮਲਾਪਤੀ । ੧ ।
ਮੰਗਲਾ ਹਰਿ ਮੰਗਲਾ ।
ਨਿਤ ਮੰਗਲੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੋ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਊਤਮੁ ਦੀਅਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਾਤੀ ।
ਤੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਜਨੁ ਕਮਲਾਪਾਤੀ । ੨ ।
ਰਾਮਾ ਭਗਤਿ ਰਾਮਾਨੰਦੁ ਜਾਨੈ ।
ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦੁ ਬਖਾਨੈ । ੩ ।
ਮਦਨ ਮੂਰਤਿ ਭੈ ਤਾਰਿ ਗੋਬਿੰਦੇ ।
ਸੈਨੁ ਭਣੈ ਭਜੁ ਪਰਮਾਨੰਦੇ । ੪ । ੧ ।

ਭਗਤ ਸੈਣ

(1390-1440)

ਸੈਣ ਭਗਤ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਬਿਦਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਸਨ । ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੈਣ ਭਗਤ ਬਾਂਧਵਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਨਾਈ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੋਸਾਈਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

ਸੁਣਿ ਪਰਤਾਪੁ ਕਬੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੈਣ ਨਾਈ।
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਰਾਤੀਂ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰੇ ਜਾਈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸਚਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ :

ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ, ਤਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਸੈਨੁ ਤਰੈ ।
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਸੁਨਹੁ ਭਾਈ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ । ੨ । ੧ । (ਮਾਰੂ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਜੈ ਦੇਵ ਤਿਆਗਿਓ ਅਹੰਮੇਵ ।
ਨਾਈ ਉਧਰਿਓ ਸੈਨੁ ਸੇਵ। (ਬਸੰਤ)

ਸੋ ਸੈਣ ਜੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਲਿਵਲੀਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਫੀ ਸਾਧੂ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਗਏ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੈਣ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੈਣ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਤਨੀ ਉਚੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸੈਣ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋ ਗਇਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ।

राग धनासरी

'धूप दीप घृत साजि आरती
वारने जाउ कमलापती ।१।
मगला हरि मंगला ।
नित मगलु राजा राम राइ को ।१। रहाउ ।
ऊतमु दीअरा निरमल बाती
तुंही निरंजनु कमलापाती ।२।
राम भगति रामानंदु जानै ।
पूरन परमानंदु बखानै ।
मदन मूरति भै तारि गोबिंदे ।
सैणु भणै भजु परमानंदे ।३।२।

भक्त सैण (१३९०–१४४० ई०)

भक्त सैण जी के जीवन-वृत्त के विषय में दो अनुश्रुतियां हैं। एक के अनुसार ये विदर के राजा के चाकर थे, तथा साथ ही सन्त ज्ञानेश्वर के बड़े भक्त। अधिक प्रसिद्ध दूसरी अनुश्रुति है, कि ये जाति के नाई थे, और बान्धवगढ़ नरेश राजाराम के सेवक थे। महाराजा के चरण दबाना तथा ऐसी ही कोई अन्य सेवा करना इनका काम था। भाई गुरदास जी के संकेत से यह भी अनुमान होता है कि ये गोस्वामी रामानन्द जी के शिष्य थे :—

'सुणि प्रताप कबीर दा दूजा सिख होआ सैण नाई ।
प्रेम भगति रातीं करै भलके राजदुआरे जाई ।'

भक्त रविदास जी ने भक्त सैण जी का उल्लेख प्रसिद्ध भक्तों के किया है। अतः अनुमान है कि ये रविदास जी से पर्याप्त पूर्व वर्त्तमान रहे होंगे :—

'नामदेव, कबीर, तिलोचन, सधना, सैनु, तरै ।
कहि रविदासु सुनहु भाई संतहु, हरि जीउ ते सभै सरै ।२।।१।' (मारू)

श्री गुरु अर्जनदेव जी ने लिखा है :—

'जै देव तिआगिओ अहंमेव ।
नाई उधरिओ सैनु सेव ।' (बसंत ५) ।

सैण जी भक्ति-भाव में इतने लीन रहते थे कि सदा साधु-सन्तों की सेवा में लगे रहते थे। एक बार बहुत से साधु आ गए, और रात्रि-भर कीर्तन होता रहा। उस कीर्तन में तथा साधुओं की सेवा मे उपस्थित रहने के कारण सैण जी प्रतिदिन की राज-सेवा के लिए न जा सके। अगले दिन सैण जी राज-सेवा में उपस्थित हुए तो विगत दिन अनुपस्थित रहने के लिए क्षमा-याचना करने लगे। राजा ने कहा, 'नहीं; तुम तो कल आए थे और मेरे पैर दबा कर गए थे।' यह सुन कर सैण जी को आश्चर्य हुआ, और सैण जी के समान ही राजा राजाराम के मन में भी यही विचार उत्पन्न हुआ कि कल स्वयं भगवान् अपने भक्त के मान की रक्षा के हेतु सेवक का कार्य करते रहे। इस विश्वास ने राजाराम तथा उसके समस्त परिवार को सैण जी का श्रद्धालु बना दिया।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सैण जी का केवल एक 'सब्द', धनासरी राग में, दिया गया है। इस 'सब्द' में भगवान् की आरती की गई है।

RAG DHANASARI

He who is worshipped with offerings
Of incense, lamps, and clarified butter,
To Him I am a sacrifice!
Hail, unto the Lord, all Hail!
Hail ever to the all-pervading Lord!
The choicest lamp and the purest wick
Art thou alone, O Lord of Splendours!
It is Thy saints who know divine bliss,
They speak of Thee as the all-pervading Primal Joy.
O God, whose beauty fascinateth me,
Waft me safely over the sea of terror.
Sain sayeth: Worship the Supreme Joy!

SAIN
(1390–1440)

There are two varying accounts of Bhakt Sain's life. Some people hold that he was an employee of the ruler of Bidar and a faithful devotee of Saint Gyaneshwar. But according to the popular tradition, he was a barber by caste who served as a personal attendant under Raja Ram, the ruler of Bandhawgadh. Bhai Gurdas, who regards him as a follower of Gosai Ramanand, says that under Kabir's moral influence, sain, the barber, became a *bhakt*. His nights were consecrated to a loving adoration of the Lord while the days were devoted to the humdrum duties at the king's *durbar*. That he was a forerunner of Ravidas is amply borne out by the fact that the latter had classed him with the great *bhakts*:

With Thy Grace, O Lord! were redeemed
Namdeva, Kabir and Trilochan
As were Sadhna and Sain.

Guru Arjan writes

Jaidev has abandoned ego and Sain, the barber, has been redeemed by serving the Lord selflessly

Deeply interested in *bhakti*, as he was, Sain was always to be found in the company of holy men. Once a number of Sadhus gathered together and went on reciting divine *kirtan* throughout the night, thus, preventing Sain from attending to his work. Next morning when he went to the Raja, the first thing he did was to apologize for his absence from duty. The Raja, however, who visibly looked pleased with him, remarked that he had done his job exceedingly well, and, thus would not believe that he had absented himself from his duty. Sain was overwhelmed with gratitude. The Raja realized that he had reached such an elevated stage in his *bhakti* that God had sent someone else in place of his *bhakt* to attend to his duties. Thus the Raja and his entire family became the devotees of Sain.

Only one hymn of *bhakt* Sain is incorporated in the holy Granth under *Dhanasari Rag*.

ਰਾਗੁ ਆਸਾ

ਰੇ ਚਿਤ ਚੇਤਸਿ ਕੀ ਨ ਦਯਾਲ ਦਮੋਦਰ
ਬਿਬਹਿ ਨ ਜਾਨਸਿ ਕੋਈ।
ਜੇ ਧਾਵਹਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਕਉ
ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਹੋਈ। ੧। ਰਹਾਉ।
ਜਨਨੀ ਕੇਰੇ ਉਦਰ ਉਦਕ ਮਹਿ
ਪਿੰਡੁ ਕੀਆ ਦਸ ਦੁਆਰਾ।
ਦੇਇ ਅਹਾਰੁ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਰਾਖੈ
ਐਸਾ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ। ੧।
ਕੁੰਮੀ ਜਲ ਮਾਹਿ ਤਨ ਤਿਸੁ ਬਾਹਰਿ
ਪੰਖ ਖੀਰੁ ਤਿਨ ਨਾਹੀ।
ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਮਨੋਹਰ
ਸਮਝਿ ਦੇਖੁ ਮਨ ਨਾਹੀ। ੨।
ਪਾਖਣਿ ਕੀਟੁ ਗੁਪਤੁ ਹੋਇ ਰਹਤਾ
ਤਾਚੋ ਮਾਰਗੁ ਨਾਹੀ।
ਕਹੈ ਧੰਨਾ ਪੂਰਨ ਤਾਹੂ ਕੋ
ਮਤ ਰੇ ਜੀਅ ਡਰਾਹੀ। ੩। ੩।

ਭਗਤ ਧੰਨਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਧੰਨੇ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਦਕ ਸਦਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ।

ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਟਾਂਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਧੁਆਨ ਨਗਰ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ 1415 ਈ. ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਉਤੇ ਡੋਰੀ ਰਖਦੇ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬ੍ਰਹਮਣ ਨਿਤ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਧੰਨੇ ਦੇ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਠਾਕੁਰ ਲਇਆ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ,ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ,ਸਵੱਛ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਧੂਪ ਦੀਪ ਕਰਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਮਿਟੀ ਘੱਟੇ ਵਿਚ ਲਿਬੜੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ : ਇਹ ਜਵਾਬ ਧੰਨੇ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਠਾਕੁਰ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਆਵਾਂ। ਅਖੀਰ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਧੰਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਥਰ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹੋ ਤੇਰਾ ਠਾਕੁਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ। ਸਿਦਕੀ ਧੰਨੇ ਨੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਇਆ। ਅੰਤ ਉਸ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਸਵੱਛ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ, ਸਾਗ ਰੋਟੀ ਠਾਕੁਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿਤੀ। ਧੰਨਾ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ! ਮੇਰਾ ਭੋਜਨ ਪਰਵਾਨ ਕਰੋ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਖਾਵੋਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਅਜ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਵਾਂ ਪੀਵਾਂਗਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਧੰਨੇ ਦੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਰੀ ਜੋਦੜੀ ਪਰਵਾਨ

ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਗਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਧੰਨੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤਜ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ ਦਿਤਾ।

ਧੰਨੇ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਜਨਾਂ ਜਾਂ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਹਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਾਰੀ ਮੰਗਾਂ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ 'ਆਰਤੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਆਰਤਾ' ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ।

ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ।
ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੇ ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ। ੧। ਰਹਾਉ।
ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ। ਹਮਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ।
ਪਨੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ। ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀ ਕਾ।
ਗਊ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ। ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਤੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ।
ਘਰ ਕੀ ਗੀਹਨਿ ਚੰਗੀ। ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੈ ਮੰਗੀ। (ਧਨਾਸਰੀ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਦੇ ਆਸਾ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

राग आसा

'रे चित चेतसि की न दयाल दमोदर बिबहि न जानसि कोई।
जे धावहि ब्रहमंड खंड कउ करता करै सु होई।१। रहाउ।
जननी केरे उदर उदकु महि पिंडु कीआ दस दुआरा।
देइ अहारू अगनि महि राखै ऐसा खसमु हमारा।१।
कुंमी जल माहि तन तिसु बाहरि पंख खीर तिन नाही।
पूरन परमानन्द मनोहर समझि देखु मन माही।२।
पाखणि कीटु गुप्त होइ रहता ता चो मारग नाही।
कहै धन्ना पूरन ताहू को मत रे जीअ डरांही।३।३।'

भक्त धन्ना

भक्त धन्ना जाति के जाट थे, और राजस्थान में, टोंक के इलाके में, धुआन नगर के निवासी थे। मैकालिफ़ के अनुसार इनका जन्म ईसवीय सन् १४१५ में हुआ था। ये बाल अवस्था से ही सरल-स्वभाव पुरुष थे, दिन रात अपने धन्धे में जुटे रहते थे, और भगवान् के अनुग्रह में अटल विश्वास रखते थे।

एक अनुश्रुति है कि इनका पड़ोसी ब्राह्मण प्रतिदिन ठाकुरों की पूजा किया करता था। उसकी देखा-देखी धन्ना के मन में विचार उत्पन्न हुआ कि यदि मैं भी प्रतिदिन भगवान् की पूजा करूं तो अच्छा है। यह सोचकर धन्ना ने पड़ोसी ब्राह्मण से कहा कि यदि आप मुझे भी एक ठाकुर ला दें तो मैं भी प्रतिदिन उनकी पूजा किया करूंगा। ब्राह्मण ने धन्ना को समझाते हुए कहा कि यह महाकठिन कार्य है। इस कार्य के लिए प्रतिदिन स्नान करना पड़ता है, स्वच्छ वस्त्र धारण करने पड़ते हैं, तथा और भी ऐसे ही कई कार्य करने होते हैं। यह कार्य प्रतिदिन मिट्टी के काम में लगे रहने वाले तुम जैसे निरक्षर पुरुष के सामर्थ्य से बाहर है। परन्तु धन्ना ने अपना आग्रह नहीं छोड़ा। विवश हो पंडित जी ने एक पत्थर ला कर धन्ना को दे दिया। सरल-स्वभाव धन्ना ने उस पत्थर को ही शालिग्राम समझ कर ले लिया। ठाकुर जी की पूजा के लिए पंडित जी की बतलाई विधि को पूर्ण करने के लिए अब धन्ना ने स्नान किया, स्वच्छ वस्त्र धारण किए और 'साग' के साथ 'रोट' लेकर भगवान् को भोग लगाने लगा। उस भोग को ठाकुर जी के सम्मुख रख कर सविनय कहने लगा, 'महाराज ! मेरा रूखा-सूखा भोग स्वीकार करो।' भगवान् को अपना भोजन न खाते देख कर उसने कहा, 'यदि आप मेरा भोजन नहीं खाएंगे तो मैं भी अनशन रखूंगा।' अन्त में अपने सरल-स्वभाव सच्चे भक्त की भावना से प्रसन्न होकर, पत्थर में से निकल कर, भगवान् ने धन्ना का परोसा भोजन खा लिया। इस घटना की चर्चा चारों ओर फैल गई, सब लोग विस्मित हुए।

भक्त धन्ना के मन की सरलता, निष्कपटता, पवित्रता और धीरता उनके भजनों से व्यक्त होती है। इन भजनों में वे प्रभु से धार्मिक प्यास को शान्त करने वाली वस्तुओं के साथ-साथ लौकिक आवश्यकताओं को पूर्ण करने वाले पदार्थों की भी याचना करते हैं, और 'आरती' के स्थान पर 'आरता' करते हैं।

धन्ना

'गोपाल तेरा आरता।
जो जन तुमरी भगति करंते तिन के काज सवारता।१। रहाउ।
दालि सीधा मांगउ धीउ। हमारा खुसी करै नित जीउ।
पन्हीआ छादनु नीका। अनाजु मंगउ सत सी का।
गऊ भैस मंगउ लावेरी। एक ताजनि तुरी चगेगी।
घर की गीहनि चंगी। जनु धन्ना लेवै मंगी।' [धनासरी

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब मे, आसा और धनासरी राग में, भक्त धन्ना के तीन 'सब्द' सगृहीत है।

RAG ASA

O mind, why dost thou not Cherish thy Lord greater than whom there is none?
For even if thou roamest the whole world, the whole universe, that alone happens what the Lord Willeth
The Lord, who in the waters of the mother's womb built our body of ten doors
And Sustained us within its fire; such, yea, is He, our God and Master.
The she-tortoise is herself in waters, her young ones are on the bank: and they are neither protected by the mother's wings nor fed upon her milk.
But lo, the Beauteous, Perfect Lord, ever in Sublime Bliss, (Feedeth them too).
The worm liveth in stone, and findeth not a way of escape:
Him too, Sayeth Dhanna, the Lord Sustaineth: so fear not thou, O my mind.

DHANNA

Born and brought up at Dhuan Nagar in Taank area (Rajasthan), Dhanna was a Jat Zamindar. According to Macauliffe, he was born in 1415. From his very childhood, he was simple, diligent and straightforward with a deep-rooted faith in God.

It is said that Dhanna had a Brahmin neighbour who used to worship *Thakurs* (idols) daily. Once Dhanna thought that he should also worship like the Brahmin. So he requested the Brahmin to get him one Thakur. The pandit told him that it was a very difficult job because a daily bath, putting on neat clean clothes, burning incense, reciting holy hymns and prayers etc., were compulsions and that this would be impossible for an illiterate man like him. But Dhanna would not be satisfied with this answer. He pressed the Pandit again and again to get him a Thakur whom he might worship and to whom he could offer milk. Ultimately, the Pandit out of sheer disgust gave him a stone and bade him worship it as his God. The faithful Dhanna accepted it gratefully and devoutly followed the ritual that the Pandit had prescribed. Accordingly, the *bhakt* took a bath, put on clean clothes and placed food before the Thakur. Then with the deepest devotion he prayed to the Thakur again and again to accept the food. When nothing happened he told the Thakur that if he did not accept his food he too would not eat nor drink anything. They say God could not remain indifferent to this sincere prayer of the faithful Dhanna; and, lo! He appeared before his devotee and partook of the food so lovingly proffered by him.

The simplicity, selflessness, piety and courage of the Saint Dhanna are vividly reflected in his hymns. They show that the *bhakt* did not overlook the needs of the body while seeking the graces of the spirit. He has offered *Aarta* to God instead of *Arti*:

DHANNA

I adore Thee, O Gopal my Love.
(For) Thou Fulfillest all who Worship Thee,
I beg to Thee to Bless me with wheat flour,
That my heart keepeth ever pleased with Thee
And I beg also for silken wear and also footwear
And the foodgrains too, grown by tilling the land seven times over
And hark, I ask also for a milk cow and a buffalow too,
And a fine Arabian horse for me to ride through Thy Wondrous earth
And I ask for a dutiful wife to look after my household;
Yea, these are my needs which I seek, and ask of Thee, O my Beneficent God

Three verses of *Bhakt Dhanna* are included in the *Guru Granth* under *Asa* and *Dhanasari ragas*.

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਨੈਨਹੁ ਨੀਰੁ ਬਹੈ ਤਨੁ ਖੀਨਾ ਭਏ ਕੇਸ ਦੁਧਵਾਨੀ ।
ਰੂਧਾ ਕੰਠੁ ਸਬਦੁ ਨਹੀ ਉਚਰੈ ਅਬ ਕਿਆ ਕਰਹਿ ਪਰਾਨੀ । ੧ ।
ਰਾਮਰਾਇ ਹੋਹਿ ਬੈਦ ਬਨਵਾਰੀ ।
ਅਪਨੇ ਸੰਤਹ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੀ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਮਾਥੇ ਪੀਰ ਸਰੀਰਿ ਜਲਨ ਹੈ ਕਰਕ ਕਰੇਜੇ ਮਾਹੀ ।
ਐਸੀ ਬੇਦਨ ਉਪਜਿ ਖਰੀ ਭਈ ਵਾ ਕਾ ਅਉਖਧੁ ਨਾਹੀ । ੨ ।
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ ਇਹੁ ਅਉਖਧੁ ਜਗਿ ਸਾਰਾ ।
ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਹੈ ਜਨੁ ਭੀਖਨੁ ਪਾਵਉ ਮੋਖ ਦੁਆਰਾ । ੩ । ੧ ।

ਭਗਤ ਭੀਖਨ

(1480-1573)

ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਨ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸਨ ਤੇ ਲਖਨਊ ਲਾਗੇ ਨਗਰ ਕਾਕੋਰੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਨ ਪਰ ਬੜੇ ਹੀ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਵੀ ਮੰਨੀ-ਦੰਨੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਆਪ ਨੇ ਸੱਯਦ ਮੀਰ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਉਤੇ ਛਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੂਝਵਾਨ ਆਦਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਭੀਖਨ ਜੀ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਨਾਮ ਸਿਹਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮੰਨਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ :—

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ ਇਹੁ ਅਖਉਧੁ ਜਗਿ ਸਾਰਾ ।
ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਹੈ ਜ਼ਨੁ ਭੀਖਨੁ ਪਾਵਹੁ ਮੋਖ ਦੁਆਰਾ । ੩ । ੧ ।   (ਸੋਰਠਿ)

ਬਦਾਯੂਨੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1573 ਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

राग सोरठि

'नैनहु नीरु वहै तनु खीना भए केस दुधवानी
रूधा कंठ सवद नही उचरै अव किआ करहि प्रानी।१।
रामराइ होहि वैद वनवारी।
आपने संतह लेहु उवारी।१। रहाउ।
माथे पीर सरीरि जलन है करक करेजे माही।
ऐसी वेदन उपजि खरी भई, वाका अउखधु नाही।२।
हरि का नामु अंमृत जलु निरमलु इहु अउखधु जगि सारा।
गुर प्रसादि कहै जनु भीखनु पावउ मोख दुआरा।३।१।'

भक्त भीखन (१४८०–१५७३ ई०)

शेख़ भीखन एक मुसलमान सूफ़ी फ़कीर थे। ये लखनऊ के समीप काकोरी के निवासी थे। गृहस्थ होते हुए भी ये उच्च कोटि के पवित्र आचार व्यवहार के पुरुष थे, और विद्वता के लिए भी प्रसिद्ध थे।

इन्होंने सय्यद मीर इब्राहीम से धार्मिक शिक्षा प्राप्त की, तथा 'शरीअत' 'तरीकत' की समस्याओं को समझा। उस काल में भक्ति के मेघ देश के कोने-कोने में मधुर वर्षा कर रहे थे, और ऐसा कोई व्यक्ति नहीं था जिस पर उसकी बूंदे नही पडी। भक्ति का प्रभाव भीखन पर भी पड़ा और ये 'शरा शरीअत' के घेरे से बाहर निकल कर बन्दगी अथवा नाम-स्मरण को ही सब रोगों की अमोघ औषधि मानने लग गए। इनका निश्चय था :—

'हरि का नामु अमृत जलु निरमलु इहु अउखधु जगि सारा।
गुरप्रसादि कहै जनु भीखनु पावहु मोख दुआरा।३।१।' (सोरठि)

'बदायूनी' के लेख के अनुसार भक्त भीखन का देहान्त ईसवीय सन् १५७३ में हुआ।

RAG SORATH

Tears trickle down my eyes.
My body has become enfeebled.
My hair is as white as milk.
My throat is choked, when I try to speak
I falter, Lord, what shall I do?
O Sovereign Lord, Protector of the world
Be Thou my healer, and save Thy saints!
My heart is in extreme anguish:
My head aches, my body is in a fever.
I am in such a state of pain
No human medicine can cure me.
The Name of God that is pure nectar
Is in the end the best of all medicines.
Sayeth Bhikhan: Through the grace of the Guru alone
Shall we reach the harbour of our salvation!

BHIKHAN
(1480–1573)

Sheikh Bhikhan was a Muslim Sufi saint of Kakori, a place near Lucknow. A married man and householder, he was held in high repute for his piety and learning. It was under his spiritual mentor, Sayed Mir Ibrahim, that he pondered the problems of *Shariyat-Tarikat*. During those days the impact of the *bhakti* movement was universally felt. Bhikhan, too, was deeply influenced by it. Transgressing the bounds of rituals, he regarded *bandgi* (divine meditation) and *simran* (repetition of the holy word) as the panacea of all human ills. His belief was:

The Lord's Immaculate Nectar-Name is the Cure-all for all maladies of the world.
Sayeth Bhikhan: "By the Guru's Grace, I Attain to the Door of Deliverance".

ਪਰਮਾਨੰਦ

ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਤੈ ਨਰ ਕਿਆ ਪੁਰਾਨੁ ਸੁਨਿ ਕੀਨਾ ।
ਅਨਪਾਵਨੀ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੀ
ਭੂਖੇ ਦਾਨੁ ਨ ਦੀਨਾ । ੧ । ਰਹਾਉ ।
ਕਾਮੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ
ਲੋਭੁ ਨ ਛੂਟਿਓ ਦੇਵਾ ।
ਪਰਨਿੰਦਾ ਮੁਖ ਤੇ ਨਹੀ ਛੂਟੀ
ਨਿਫਲ ਭਈ ਸਭ ਸੇਵਾ । ੧ ।
ਬਾਟ ਪਾਰਿ ਘਰੁ ਮੂਸਿ ਬਿਰਾਨੋ
ਪੇਟੁ ਭਰੈ ਅਪ੍ਰਾਧੀ ।
ਜਿਹਿ ਪਰਲੋਕ ਜਾਇ ਅਪਕੀਰਤਿ
ਸੋਈ ਅਬਿਦਿਆ ਸਾਧੀ ।
ਹਿੰਸਾ ਤਉ ਮਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੂਟੀ
ਜੀਅ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਪਾਲੀ ।
ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ
ਕਥਾ ਪੁਨੀਤ ਨ ਚਾਲੀ । ੩ । ੧ ।

ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ

ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ । ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਅਸਟ ਛਾਪ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨਾਮ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੋ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦਾਸ (1483-1593 ਈ.) ਕਾਨ ਕੁਬਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਤੇ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਸੁਆਮੀ ਵੱਲਭਾਚਾਂਰਯ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵੈਸਣਵ ਭਗਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬ੍ਰਿਜਭਾਸਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਪਦਿਆ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਗਰ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਕ੍ਰਿਸਨ-ਭਗਤ ਕਵੀ, ਪਿਛੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਭਗਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਾਧੂ ਲੰਮੀ ਘਾਲ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਬਾਦ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ।

ਮਿ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਬਾਰਸੀ ਜਿਲਾ ਸੋਲਾਪੁਰ (ਮਹਾਰਾਸਟਰ) ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸ਼ ਛਾਪ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸਬਦ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ।

भक्त परमानन्द

भक्त परमानन्द जी के जीवन वृतान्त का कुछ भी निश्चित ज्ञान प्राप्त नहीं है। कुछ विद्वानों का विचार है कि हिन्दी साहित्य के इतिहास में ब्रज भाषा के जो आठ कवि 'अष्ट छाप' के नाम से प्रसिद्ध हैं; और उनमें जिस परमानन्द का नाम लिया जाता है, ये वही परमानन्द हैं। इस परमानन्द दास का जन्म कन्नौज में, कान्यकुब्ज ब्राह्मण वंश में, ईसवीय सन् १४९३ में हुआ था, और इन्होंने शतायु होकर १५९३ में शरीर छोड़ा। ये श्री वल्लभाचार्य जी के शिष्य, ब्रजभाषा के प्रसिद्ध कवि तथा एक अच्छे वैष्णव भक्त थे। इनकी रचना का संग्रह, 'परमानन्द सागर' है। असंभव नहीं कि यह कृष्ण-भक्त अपने जीवन के पिछले काल में निराकार परमात्मा का भक्त हो गया हो। साकार परमात्मा के भक्त अनेक साधु एक दीर्घ-कालीन तपोमय जीवन बिताने के पश्चात् आध्यात्मिक अनुभव से प्रेरित होकर निराकार ब्रह्म के भक्त हो चुके हैं।

मैकालिफ़् महोदय के मत से ये परमानन्द दास 'अष्ट छाप' वाले ही परमानन्द हैं और ये महाराष्ट्र में, शोलापुर ज़िले में, बारसी नामक ग्राम के निवासी थे।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में इनका एक 'सब्द' सारंग राग में है।

राग सारंग

'तै नर! किआ पुरानु सुनि कीना।
अनपावनी भगति नहीं उपजी
भूखे दानु न दीना।१। रहाउ।
कामु न बिसरिओ क्रोध न बिसरिओ
लोभु न छूटिओ देवा।
परनिदा मुख ते नहीं छूटी
निफल भई सभ सेवा।१।
बाट पारि घरु मूसि बिरानो
पेटु भरै अपराधी।
जिहि परलोक जाइ अपकीरति
सोई अबिदिआ साधी।
हिंसा तउ मन ते नही छूटी
जीअ दइआ नहीं पाली
परमानन्द साध संगति मिलि
कथा पुनीत न चाली' ।३।१।६।

RAG SARANG

Mortal man, what has been thy profit
From hearing the *Puranas*?
Thou hast not acquired a single-minded
Spirit of devotion to thy Lord!
Thou hast not given alms to the wretched
Thou hast not put away thy lust
Thou hast not put away thine anger
Greed of gain has not left thee.
Thy lips are not clean of slander
Thy outward shows of worship
Have all been utterly in vain
Still thou robbest men on the roads
And breakest into men's houses to steal,
That thus, O criminal, thou mayest fill thy belly
Fool, thou hast done such folly
As after death will earn thee an evil name!
From cruel violence thou hast not freed thy mind
Thou hast not cherished mercy for living creatures
Parmanand sayeth In the company of the blest
Thou hast not joined in their holy speech!

PARMANANDA

There is a scarcity of authentic material about the life of Saint Parmanand Macauliffe holds that he was a resident of Barsi in the Sholapur District of Maharashtra Some scholars identify him with the Parma Nanda Das whose name appears among the Hindi poets of *Asht Chhap* He was a Kankabuj Brahman and a resident of Kanauj He studied at the feet of Swami Vallabhacharya and graduated to be a great Vaishnava *bhakt* and poet of Brij Bhasha His verses are collected in the Granth, *Parma Nanda Sagar* Perhaps, this devotee of Krishan later became a *Nirankari bhakt* Many *Sargunvadi sadhus* by virtue of their long penance and spiritual enlightenment, merged with the formless being

One of his *shabads* has been enshrined in the *Adi Granth* under *Sarang Raga*

ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਨਾਮ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ (1478-1585 ਈ.) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੂਰ ਸਾਗਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਕ੍ਰਿਸਨ-ਭਗਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਮ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1529 ਈ ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਣੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਨੂੰ ਅਵਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਦੀਲਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪ ਦਿਤਾ, ਆਪ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਅਬਬੇਲਾ ਤੇ ਦਾਨੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾ ਪਿਲਾ ਛਡਦੇ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕੰਮਕਾਰ ਛਡਕੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸੰਤ-ਸੁਭਾ, ਦਾਨ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਮੁੜ ਚਾਕਰੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੇ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲੰਘਾਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਕਾਂਸ਼ੀ ਲਾਗੇ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਇਕੋ ਤੁਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਮੁਖਨ ਕੋ ਸੰਗੁ। (ਸਾਰੰਗ)

ਹਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਹਠ ਸੋਧ ਕੇ ਉਚਾਰਿਆ, ਉਹ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮ. ੫ ਕਰਕੇ ਇਉਂ ਦਰਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੰਗ

ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਗ ਬਸੇ ਹਰਿ ਲੋਕ।
ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਿ ਸਰਬਸੁ ਸਭੁ ਅਰਪਿਓ ਅਨਦ ਸਹਜ ਧੁਨਿ ਝੋਕ।੧। ਰਹਾਉ।
ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਿ ਭਏ ਨਿਰਬਿਖਈ ਪਾਏ ਹੈ ਸਗਲੇ ਥੋਕ।
ਆਨ ਬਸਤੁ ਸਿਉ ਕਾਜੁ ਨ ਕਛੂਐ ਸੁੰਦਰ ਬਦਨ ਅਲੋਕ।੧।
ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਤਜਿ ਆਨ ਜੁ ਚਾਹਤ ਜਿਉ ਕੁਸਟੀ ਤਨਿ ਜੋਕ।
ਸੂਰਦਾਸ ਮਨੁ ਪ੍ਰਭਿ ਹਥਿ ਲੀਨੋ ਦੀਨੋ ਇਹ ਪਰਲੋਕ।੨।੧।

भक्त सूरदास

सूरदास नाम के कई कवि हो चुके हैं। इनमें सबसे अधिक प्रसिद्ध वे सूरदास थे जो श्रीकृष्ण भक्त थे, जिनके रचित भक्ति-परक गीत प्रायः गाए जाते है, और जिनकी रचना 'सूर सागर' के नाम से प्रसिद्ध है। इनका जन्म-काल ईसवीय सन् १४७८ और देहांत काल १५८५ समझा जाता है।

किन्तु श्री गुरु ग्रन्थ साहिब मे जिस सूरदास का एक 'सब्द' संकलित है वह पूर्वोक्त सूरदास से भिन्न है। ये भक्त सूरदास, १५२९ ई. में एक ब्राह्मण कुल में उत्पन्न हुए थे। इनका पूर्व नाम मदनमोहन था, परन्तु फिर ये सूरदास के नाम से प्रसिद्ध हो गए थे। ये संस्कृत,फ़ारसी भाषाओं के पंडित तो थे ही, संगीत में भी बड़े निपुण थे। गुणग्राही सम्राट अकबर ने इन्हे अवध मे संडीला नामक स्थान का शासक नियुक्त कर दिया था। वर्तमान काल के तहसीलदार के समान, इनका कार्य था भूमिकर का संचय करके राजकोष में जमा करना। मदन मोहन, 'सूरदास', उदार हृदय,दानशील और निश्चिन्त रहने वाले पुरुष थे। ये भूमिकर के रूप में प्राप्त हुए राजकीय धन में से पीडित लोगो की आवश्यकताए पूर्ण कर दिया करते थे। किसी दुर्जन ने सम्राट् से इनकी शिकायत कर दी। इन्हें इस बात का पता लगा तो ये काम-काज छोड कर भाग गए और छुप कर दिन बिताने लगे। अकबर को इनके सन्त स्वभाव,दानशीलता और धर्म-परायणता का पता लगा तो उसने इनको फिर नौकरी पर बुला भेजा। परन्तु अब इनकी फ़कीरी का रंग तीव्र हो चुका था ये नौकरी पर वापिस नही आए, और इन्होंने शेष समस्त जीवन भगवान् की भक्ति में व्यतीत कर दिया। कहा जाता है काशी के समीप एक स्थान पर इनकी समाधि बनी हुई है।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में इनकी एक 'तुक' मिलती है :—

'छाडि मन हरि बिमुखन को संगु।' । सारंग।

हा, श्री गुरु अर्जन देव जी ने, सूरदास की कृति के रूप मे जो 'सब्द' राग सारंग में दिया है, वह महला ५ मे इस प्रकार दर्ज है।

राग सारंग

'हरि के संग बसे हरि लोक
तनु मनु अरपि सरबसु सभु अरपिओ अनद सहज धुनि झोक।१। रहाउ।
दरसनु पेखि भए निरबिखई पाए है सगले थोक।
आन बसतु सिउ काजु न कछूऐ सुन्दर बदन अलोक।१।
सिआम सुन्दर तजि आन जु चाहत जिउ कुस्टी तन जोक।
'सूरदास' मनु प्रभि हथि लीनो, दीनो इहु परलोक'।२।१।८।

SURDAS

There have been many poets bearing the name Surdas including the celebrated author of *Surs-agar* and devotee of Lord Krishna But the *bhakt* whose Word is enshrined in the *Adi Granth* is a different person with the same name He was born in 1529 in a Brahmin family In addition to learning Sanskrit and Persian, he studied music and poetry He was originally named Madan Mohan, but later on came to be known as Surdas Emperor Akbar, who always respected and rewarded the virtuous and the learned, made him Governor of Sandila His duty was to collect revenue and deposit it in the Government treasury Since he was a man of a kindly and charitable disposition, he often doled out money to the needy and did not bother about the accounts Some people complained to the Emperor, who then took him to task Surdas gave up his job and disappeared When Akbar came to know of his saintliness and benevolence, he sent for him But Surdas's devotion to the Lord had grown too deep to be shaken by any material bait Thus he spent the rest of his life in meditation at Benaras where a temple commemorates his memory In one of his hymns he says

Abandon, O my heart
the company of those
Who have turned away from the Lord

The hymn composed by Guru Arjan under the name of Surdas is in *Sarang Raga*

RAG SARANG

Those whom God has chosen
Dwell ever in Him.
To Him they dedicate body and soul,
To Him they dedicate all possessions,
And while they exalt His Name
They enjoy divine rapture
On beholding the Lord
A man is set free
From all sinful cravings
And all his desires are fulfilled
One has no need of anything else,
Having gazed on His Beauty
But they who forsake the Beauteous Lord
And set the desires of their hearts
On any other object
Are like leeches sucking a leper!
O Surdas, God hath taken thy soul in His keeping
And hath blest it with His Kingdom!

PART - III

BHAI MARDANA
BABA SUNDER
BHAI BALWAND
BHAI SATTA

ਸਲੋਕ

ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਕਾਮੁ ਮਦੁ ਮਨੂਆ ਪੀਵਣਹਾਰੁ।
ਕ੍ਰੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਵਾ ਅਹੰਕਾਰੁ।
ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ।
ਕਰਣੀ ਲਾਹਣਿ ਸਤੁ ਗੁੜੁ ਸਚੁ ਸਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ।
ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰਿ ਸੀਲੁ ਘਿਉ ਸਰਮੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਖਾਧੈ ਜਾਹਿ ਬਿਕਾਰ।੧। (ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ)

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸਾਥੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਗਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਰਦਾਨੇ ਵਰਗੇ ਗਵੰਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵਜੰਤ੍ਰੀ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਨਾਲ ਰਹਿਆ ਤੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਬਾਦਰੇ ਦੇ ਘਰ ਮਾਈ ਲੱਖੋ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ 1459 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ-ਨਗਰ ਤਲਵੰਡੀ ਜਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਉਚੇਚਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਫਿਰੰਦੇ ਪਾਸੋਂ ਰਬਾਬ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ-ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਬ, ਪੱਛਮ, ਉਤਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਮਰਦਾਨਾ ਇਸ ਪਰਚਾਰ-ਮੁਹਿਮ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਆ।

ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਰਹਿਆ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਜਣ ਠੱਗ, ਨੂਰਸਾਹ, ਕੌਡਾ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਮਰਦਾਨਾ ਹੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਈ ਕਈ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਭੁੱਖ ਤੇ ਤ੍ਰੇਹ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਵਾਰੀ ਕੌਡੇ ਰਾਖਸ਼ ਜਿਹੇ ਭੈੜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵੀ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਫਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖ ਕਾਰਣ ਕਈ ਵਾਰ ਮਰਦਾਨਾ ਔਖਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਦਕਾ ਮਾਯੂਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਇਸ ਨੇ ਸੈਲਾਨੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਸਫਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਖੁਰਮ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕੇਵਲ ਵਜੰਤ੍ਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ 'ਭਾਈ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੇ ਸੱਚੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

सलोक

'कलि कलवाली कामु मदु मनूआ पीवणहारु ।
क्रोध कटोरी मोहि भरी पिलावा अहंकारु ।
मजलस कूड़े लब की, पी पी होइ खुआरु ।
करणी लाहणि सतु गुड़ु, सचु मदा करि सारु ।
गुण मंडे करि सीलु घिउ, सरमु मासु आहारु ।
गुरमुखि पाईए नानका खाधै जाहि बिकारु ।१।'   वारबिहागड़ा

भाई मरदाना

भाई मरदाना श्री गुरु नानक देव जी के साथ रहा करता था, और कीर्तन के समय रबाब बजाकर श्री गुरु देव जी के सन्देश को मधुर तथा मनोहर बनाकर लोक-सेवा-रत रहता था। सिक्ख धर्म में भक्ति-भावना को तीव्र बनाने के लिए संगीत के योग पर विशेष बल दिया गया है। सभी सिक्ख-गुरुओं ने अपनी वाणी को राग-बद्ध रूप से ही साकार किया, और गान रूप में ही इसका प्रचार किया। जब श्री गुरु नानक देव जी अपने धर्म के प्रचारार्थ भ्रमण के लिए निकले तब उन्होंने भाई मरदाने को गायक एवं वादक के रूप में अपना साथी चुना। इस प्रकार वह श्री गुरु देव जी के धर्म-प्रचार के लम्बे-लम्बे देशाटनों में वर्षों तक उनके साथ रहा, और रबाब बजाकर तथा भजन सुनाकर श्री गुरु देव तथा सिक्ख-'भगतों' को आह्लादित करता रहा।

भाई मरदाने के पिता का नाम बादरा और माता का नाम माई लक्खो था। इसका जन्म शेखुपुरा जिले के अन्तर्गत तलवंडी ग्राम मे ईसवीय सन् १४५९ मे हुआ था। तलवंडी ही श्री गुरु नानक देव जी का जन्म-स्थान था। मरदाने की जाति मिरासी थी, अतः वह संगीत और वादन कला में निपुण था, और बाल अवस्था से ही श्री गुरु नानक देव जी का सहचर था। श्री गुरु नानक देव जी ने जब सुलतानपुर में निवास करते हुए अपनी देश-यात्राओं की योजना बनाई तब उन्होंने सन्देश भेज कर मरदाने को तलवंडी से अपने समीप बुलाया, और धर्मप्रचार में गायक तथा वादक के रूप में उसे अपने साथ रखने के लिए(भाई फिरन्दे से मोल लेकर)उसे एक रबाब दी। श्री गुरु देव ने उत्तर, दक्षिण, पूर्व पश्चिम चारो दिशाओं मे जो चार बड़ी धर्म-प्रचार-यात्राएं की, भाई मरदाना उन सब में उनके साथ रहा।

कई स्थानों पर श्री गुरु देव के हाथो लोगो का उद्धार भाई मरदाने के ही अनुनय से हुआ। 'जन्म साखी' के अनुसार सज्जन ठग,नूरशाह, कौडे और वली कन्धारी का उद्धार भाई मरदाने की ही माध्यम से हुआ था। श्री गुरु देव के साथ यात्राओं में भाई मरदाने को बड़े कष्ट उठाने पड़े थे : कभी इसे पानी लाने के लिए इधर उधर चक्कर काटने पड़ते, कभी भूखा और प्यासा रहना पड़ता, कभी कौडे राक्षस जैसे व्यक्तियों के हाथों कष्ट उठाने पड़ते। इन कष्टों से पीड़ित होकर मरदाना कभी-कभी क्रुद्ध भी हो जाता, परन्तु श्री गुरु देव की संगति एवं भजन कीर्तन के प्रभाव से उसका विषाद दूर हो जाता और वह फिर प्रसन्न-मुख हो श्री गुरु देव के आगे-आगे चल पड़ता। यह समस्त जीवन सैलानी श्री गुरु नानक देव के साथ रहा, और अन्त में उनकी चतुर्थ यात्रा के काल में इसने अफ़ग़ानिस्तान में खुर्रम् नदी के तीर पर नश्वर शरीर का त्याग किया। श्री गुरु देव ने अपने हाथ से अपने प्रिय सहचर और भक्त का अन्तिम संस्कार किया। इसके शरीर-त्याग के स्थान पर एक समाधि बना दी गई। जो अब भी विद्यमान है।

मरदाना केवल गायक-वादक ही नहीं था, इसका जीवन भी सच्ची भक्ति के गहरे रंग में रंगा हुआ था। श्री गुरु देव इसे आदर-पूर्वक 'भाई' कहा करते थे।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में 'बिहागड़े' की 'वार' में मरदाने के तीन 'सलोक' दिए गए हैं। इन 'सलोकों' में विकार-जनक मदिरा के त्याग और निर्दोष आत्मिक मस्ती-दायक भक्ति के ग्रहण का उपदेश है।

SLOKE

The *Kali*-age is the pitcher filled with the wine of lust, and the mind drinketh it deep.
Yea, wrath is the drinking bowl brimming over with desire, with ego as the bar-man.
And we have our drinking bouts in the society of ego: and so are wasted away.
Let good deeds be the pitcher, and Truth the molasses and the wine be of the True Name
And virtues be the bread, culture the butter, and modesty be the meats
Nanak: these eats and drinks one receiveth through the Guru, and they consume all one's sins.

BHAI MARDANA

Bhai Mardana was a Muslim rebeck-player of Talwandi, the birth-place of Guru Nanak. He rendered the message of the Guru in sweet and melodious notes. Music has a special significance in Sikhism All the Gurus wrote their *bani* in *ragas* and preached through 'kirtan'. When Guru Nanak set out on his missionary journeys he chose Mardana as his companion. Thus he spent many years in the Guru's company and won his grace. He enthralled the Sikh congregations with the soul-stirring music of his rebeck

Son of Bhai Badre and Mai Lakho, he was an accomplished ministrel and the Guru's comrade from his very childhood. While at Sultanpur the Master made his plans for missionary work and sent specially for Bhai Mardana, who was then at Talwandi. The Guru bought a rebeck from Bhai Firanda and set out on his great spiritual mission. Mardana accompanied him to all the places that he covered during his four long missionary travels.

Often Bhai Mardana was instrumental in the reform of many people. According to the *Janam Sakhi*, it was due to him that sinners and transgressors like Sajjan Thug, Nurshah, Koda and Wali Kandhari were redeemed by the Guru. On several occasions, while trudging long distances to quench his thirst or to satisfy his hunger, he was trapped by wicked persons like Koda Rakhash and subjected to torture Not unfrequently he got weary of the hardships and hunger suffered during the long travels, but, each time the Guru's holy company and *kirtan* restored him to a genial mood and he followed the Guru joyfully. He kept him company all his life and died during the fourth missionary journey in Afghanistan on the bank of the river Khuram, where a shrine honours his memory. Guru Nanak performed the last rites of his companion with his own hands.

Mardana was not a mere musician but also a spiritually elevated soul. That is why the Guru used to call him 'Bhai', an expression connotive of love and regard.

There are three hymns by Bhai Mardana in the *Guru Granth Sahib* under *Bihagra di Var*. These hymns denounce drink that engenders evil passions and uphold meditation on the Divine Name that creates a spiritual inebriation:

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਸੱਦ

ਮੇਰੇ ਸਿਖ ਸੁਣਹੁ ਪੁਤ ਭਾਈਹੋ, ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਆਉ ਮੈਂ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ।
ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਗੁਰ ਭਾਇਆ, ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੇ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ ।
ਭਗਤੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਸੋਈ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਭਾਣਾ ਭਾਵਏ ।
ਆਨੰਦ ਅਨਹਦ ਵਜਹਿ ਵਾਜੇ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗਲਿ ਮੇਲਾਵਏ ।
ਤੁਸੀ ਪੁਤ ਭਾਈ ਪਰਵਾਰ ਮੇਰਾ ਮਨਿ ਵੇਖਹੁ ਕਰਿ ਨਿਰਜਾਸਿ ਜੀਉ ।
ਧੁਰਿ ਲਿਖਿਆ ਪਰਵਾਣਾ ਫਿਰੈ ਨਾਹੀ ਗੁਰ ਜਾਇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ।੩।
ਸਤਿਗੁਰਿ ਭਾਣੈ ਆਪਣੈ ਬਹਿ ਪਰਵਾਰੁ ਸਦਾਇਆ ।
ਮਤ ਮੈਂ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਮੂਲਿ ਨ ਭਾਇਆ ।
ਮਿਤੁ ਪੈਝੈ ਮਿਤੁ ਬਿਗਸੈ, ਜਿਸ ਮਿਤ ਕੀ ਪੈਜ ਭਾਵਏ ।
ਤੁਸੀ ਵੀਚਾਰਿ ਦੇਖਹੁ ਪੁਤ ਭਾਈ ਹਰਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੈਨਾਵਏ ।
ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਖਿ ਹੋਦੈ ਬਹਿ ਰਾਜੁ ਆਪਿ ਟਿਕਾਇਆ ।
ਸਭਿ ਸਿਖ ਬੰਧਪ ਪੁਤ ਭਾਈ ਰਾਮਦਾਸ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ ।੪।
ਅੰਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਬੋਲਿਆ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਅਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ ।
ਕੇਸੋ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਿਤ ਸਦਿਅਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ ਜੀਉ ।
ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜੀਐ ਹਰਿਨਾਮੁ ਸੁਣੀਐ, ਬੇਬਾਣੁ ਹਰਿਰੰਗੁ ਗੁਰ ਭਾਵਏ ।
ਪਿੰਡ ਪਤਲਿ ਕਿਰਿਆ ਦੀਵਾ ਫੁਲ ਹਰਿ ਸਰਿ ਪਾਵਏ ।
ਹਰਿ ਭਾਇਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਹਰਿ ਮਿਲਿਆ ਪੁਰਖੁ ਸੁਜਾਣੁ ਜੀਉ ।
ਰਾਮਦਾਸ ਸੋਢੀ ਤਿਲਕੁ ਦੀਆ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸਚੁ ਨੀਸਾਣ ਜੀਉ ।੫।

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ

(1560–1603)

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭੱਲੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ । 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੋਹਰੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪੁਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਆਮ ਰਵਾਇਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ 'ਸੱਦ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ।

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚ 'ਸਦ' ਨਾ ਹੇਠ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਲ ੬ ਬੰਦ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਚਲਾਇਮਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਮਰਨੇ ਉਤੇ ਸੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ । ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਤੇ ਰੋਵੇਗਾ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਆਦਰ ਮਿਲ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾ ਸਾਥੀ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ । ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਸੁਭ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸੋਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੋਭਦਾ ਨਹੀਂ । ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਰੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣ ਪੜ੍ਹਨਾ । ਇਹੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਪੱਤਲ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਹੈ । ਅੱਜ ਤੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣਗੇ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਆਦੇਸ ਉਤੇ ਸਰਬ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੂਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ।

राग रामकली सद

'मेरे सिख सुणहु पुत भाई हो मेरे हरि भाणा आउ मैं पासि जीउ।
हरि भाणा गुर भाइआ मेरा हरि प्रभु करे सावासि जीउ।
भगतु सति गुरु पुरखु सोई जिसु हरि भाणा भावए।
अनंद अनहद वजहि वाजे हरि आपि गलि मेलावए।
तुसी पुत भाई परवार मेरा मनि वेखहु करि निरजासि जीउ।
धुरि लिखिआ परवाणा फिरै नाही गुर जाइ हरि प्रभु पासि जीउ।३।
सतिगुरि भाणै आपणे बहि परवारु सदाइआ।
मत मै पिछै कोई रोवसी सो मै मूलि न भाइआ।
मितु पैझै मितु बिगसै जिसु मित की पैज भावए।
तुसी वीचारि देखहु पुत भाई हरि सतिगुरु पैनावए।
सतिगुरु परतखि होदै बहि राजु आपि टिकाइआ।
सभि सिख बंधप पुत भाई, रामदास पैरी पाइआ।४।
अंते सतिगुरु बोलिआ मै पिछै कीरतनु करिअहु निरबाणु जीउ।
केसो गोपाल पंडित सदिअहु, हरि हरि कथा पढ़हि पुराण जीउ।
हरि कथा पढ़ीऐ हरिनामु सुणीऐ बेबाणु हरिरंगु गुर भावए।
पिंडु पतलि किरिआ दीवा फुल हरिसरि पावए।
हरि भाइआ सतिगुर बोलिआ, हरि मिलिआ पुरखु सुजाणु जीउ।
रामदास सोढ़ी तिलकु दीआ, गुर सबदु सचु नीसाणु जीउ।५।' रामकली

बाबा सुन्दर

बाबा सुन्दर जी का जन्म 'भल्ला' वंश में हुआ था, और ये श्री गुरु अमरदास जी के वंशधरों में से थे। 'गुरु प्रताप सूरज' नामक ग्रन्थ के रचयिता के अनुसार बाबा सुन्दर जी के पिता का नाम 'आनन्द' और पितामह का नाम भाई मोहरी था। अनुश्रुति यह है कि श्री गुरु अमरदास जी के 'जोती जोत समाने' के तत्काल पश्चात् बाबा सुन्दर जी ने श्री गुरु देव के अन्तिम उपदेश को 'सद्द' में दर्ज किया, परन्तु संभावना यह है कि भाई सुन्दर जी ने तृतीय श्री गुरु देव के 'जोती जोत समाने' के पश्चात वृद्धों से सुन-सुन कर उनके अन्तिम उपदेश को छन्दो-बद्ध किया हो।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में सुन्दर जी की एक रचना संगृहीत है। वह रामकली राग में 'सदु' शीर्षक के नीचे दी गई है। इस 'सदु' में समस्त छै पद हैं। इस उपदेश में श्री गुरुदेव ने इसी तथ्य पर बल दिया है कि संसार नश्वर है, अतएव मेरे मरने पर शोक न करना, प्रत्युत इसे प्रभु की इच्छा कह कर धैर्य रखना: मेरे शरीर त्याग पर रोने वाला व्यक्ति मुझे प्रिय नहीं है, कारण, यदि किसी मित्र को आदर-सम्मान की प्राप्ति हो रही हो तो उसके साथियों को उस पर प्रसन्न होना चाहिए। भगवान् मुझे अपनी गोद में उठा रहे हैं, अतः इस शुभ अवसर पर शोक करना शोभा नहीं देता है। वास्तविक बात यह है कि मेरे शरीर-त्याग पर कीर्तन करना और हरि-कथा का ही पुराण पढ़ना। यह कथा-कीर्तन मेरा 'पिंड-पत्तल' तथा अन्तिम संस्कार से सम्बद्ध अन्य क्रिया कर्म है। आज से गुरु-पद गुरु रामदास को समर्पित कर दिया गया है, वे ही इस गद्दी के उत्तराधिकारी होंगे। श्री गुरु देव के इस आदेश को सब सिक्ख-संगत ने आदर के साथ स्वीकार किया, और श्री गुरु अमरदास जी के पुत्र मोहरी जी ने भी नमस्कार करके गुरु जी के आदेश का पालन किया।

RAG RAMKALI SADD

"Hark, O my disciples, sons, brothers : My Lord Hath so Willed that I go now to Meet with him.

And I'm pleased with this His Will, for, the Lord hath Blest me so.

Yea, he alone is the Devotee, the Guru, the Purusha, who's pleased with the Lord's Will,

And when he's United with his God, within him ringeth the Unstruck Melody of Bliss ;

O my kindreds, my sons, my brothers, discriminate ye thiswise and know,

That the Writ of God no one can erase : and the Guru will forsure enter into his God." (3)

The Guru so ordained that his kindreds be near him (towards the close of his earthly life).

And he instructed them all thus : "Pray weep not for me : and he, who doeth so, with him I'll be displeased.

For, a friend is in bloom when he seeeth a friend honoured.

Discriminate ye, and see that the Lord is going to clothe me with Robes (of Eternity)

The Guru, in his lifetime, hath passed on his throne to the next Guru :

So fall thou at the feet of Guru Ram Das; O my disciples, sons, kindreds and brothers". (4)

In the end the Guru said "After me, sing only the song of my detached God.

And call in only the Lord's Saints to utter the Gospel of God

Yea, utter only the Lord's Gospel, hear only the Lord's Name, and carry me in the hearse of Lord's Love.

And, yea, offer my earthly remains to the God's Sea : let these be the last rites ye perform for me".

The Lord was pleased with what the Guru spoke and he Met with Him, the Wise Purusha,

And anointed he Ram Das of the Sodhi clan as the Guru, blessing him with the standard of the True Word (5)

BABA SUNDER

Baba Sunder came of the Bhalla family of Guru Amar Das According to *Gur Partap Surai*, he was the son of Anand and grandson of Baba Mohri It is generally believed that Baba Sunder collected the last sermons of Guru Amar Das in his *sadd* (the call) after the demise of the Guru It is also probable that he might have listened to a recitation of the Guru's sermons by the elders and given them a poetic form Baba Sunder's composition comprising six stanzas is to be found in *Ram Kali raga* under the title *Sadd* The hymn emphasizes the transitoriness of this world and the consequent futility of all human tears rising from a sense of death and despair. It suggests that every one should accept death as the will of God When someone is honoured, his friends shoul rejoice at his achievement.

Therefore, when God calls the Guru to His abode, it doesn't behave anyone to express sorrow on such an auspicious occasion. The hymn presents the Sikh view of death according to which the Guru enjoins on the followers to recite *Kirtan* and *bani*, which alone should constitute the last rites.

As ordained by the Guru, all the Sikhs and the Guru's son, Mohriji, agreed to abide by his advice and bowed before the New Master.

Guru Amardas, while alive, appointed the successor to his spiritual throne; he made all his disciples, relations, sons and brothers, bow at the feet of Ramdas.

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਲਹਣੇ ਦੀ ਫੇਰਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਦੋਹੀ ਖਟੀਐ।
ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ।
ਝੁਲੈ ਸੁ ਛਤੁ ਨਿਰੰਜਨੀ ਮਲਿ ਤਖਤੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰ ਹਟੀਐ।
ਕਰਹਿ ਜਿ ਗੁਰ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸਿਲ ਜੋਗੁ ਅਲੂਣੀ ਚਟੀਐ।
ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਗੁਰਸਬਦਿ ਹਰਿ ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੀ ਖਟੀਐ।
ਖਰਚੇ ਦਿਤਿ ਖਸੰਮ ਦੀ ਆਪ ਖਹਦੀ ਖੈਰਿ ਦਬਟੀਐ।
ਹੋਵੈ ਸਿਫਤਿ ਖਸੰਮ ਦੀ ਨੂਰੁ ਅਰਸਹੁ ਕੁਰਸਹੁ ਝਟੀਐ।
ਤੁਧੁ ਡਿਠੇ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਮਲੁ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੀ ਕਟੀਐ।
ਸਚੁ ਜਿ ਗੁਰਿ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿਉ ਏਦੂ ਬੋਲਹੁ ਹਟੀਐ।
ਪੁਤ੍ਰੀ ਕਉਲੁ ਨਾ ਪਾਲਿਓ ਕਰਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ੍ ਮੁਰਟੀਐ।
ਦਿਲਿ ਖੋਟੈ ਆਕੀ ਫਿਰਨ੍ਹਿ ਬੰਨ੍ਹਿ ਭਾਰੁ ਉਚਾਇਨ੍ਹਿ ਛਟੀਐ।
ਜਿਨਿ ਆਖੀ ਸੋਈ ਕਰੇ ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਤਿਨੈ ਥਟੀਐ।
ਕਉਣੁ ਹਾਰੇ ਕਿਨਿ ਉਵਟੀਐ ।੨।

ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ

ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਰਾਅ ਭੱਟ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਆਮ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਰਚਿਤ ਹਨ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੱਤੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਡੂਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਵੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਮਾਇਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਯਥਾਯੋਗ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਆਖਣ ਲਗੇ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੇਅਦਬੀ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰ ਕਾਰਣ ਫਿੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੋਟੇ ਦਾ ਰੋਗ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਅਤੀ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਸਿਖ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦੀ ਜੋ ਹਿਮੈਤ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਈ ਲੱਧੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ, ਸਾਰੀ ਵਿੱਥਿਆ ਦਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਲੱਧੇ ਨੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰ ਲਇਆ ਤੇ ਖੋਤੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਨਾਲ ਰਬਾਬੀ ਸਨ। ਇਹ ਚੋਜ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਭਾਈ ਲੱਧੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਵਾਰ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ। ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਇਆ ਪਲਟਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਣੇ ਵਰਗੇ ਸੁਯੋਗ ਚੇਲੇ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ :

'ਨਾਨਕ ਰਾਜ ਚਲਾਇਆ ਸਚੁ ਕੋਟ ਸਤਾਣੀ ਨੀਵ ਦੈ।'

ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੜਤਾਲ ਬਾਦ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪਣਾ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਘਿਆਲੀ ਖੀਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ, ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਡੂਰ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਜਗਾਉਣਾ ਤੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣਾ ਆਦਿ। ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਹੈ ਪਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ ਹੈ।

भाई बलवंड

राग रामकली

'लहणे दी फेराईए नानका दोहीं खटाए।
जोति ओहा जुगति साइ सहि काइआ फेरि पलटीऐ।
झुलै सु छतु निरंजनी मलि तखतु बैठा गुर हटीऐ।
करहि जि गुर फुरमाइआ सिल जोगु अलूणी चटीऐ।
लंगरु चलै गुरसबदि हरि तोटि न आवी खटीऐ।
खरचे दिति खसंम दी आप खहदी खैरि दबटीऐ।
होवै सिफति खसम दी नूरु अरसहु कुरसहु झटीऐ।
तुध डिठे सचे पातिसाह मलु जनम जनम दी कटीऐ।
सचु जि गुरि फुरमाइआ किउ एदू बोलहु हटीऐ।
पुत्री कउलु न पालिओ करि पीरहु कंनु मुरटीऐ।
दिलि खोटै आकी फिरन्हि बंन्हि भारु उचाइन्हि छटीऐ।
जिनि आखी सोई करे जिनि कीती तिनै थटीऐ।
कउणु हारे किनि उवटीऐ।२।'

राय बलवंड

राय बलवंड जाति का भाट था। इसने सत्ते के साथ मिलकर गुरु ज्योति की स्तुति में 'वार' लिखी है। यह वार रामकली राग मे है, और इसमें आठ 'पौडियां' (छंद) है। प्रायः विश्वास किया जाता है कि प्रथम पांच 'पौड़ियां' राय बलवंड की लिखी हुई है, और अन्तिम तीन सत्ते की। सत्ते का जन्म डूम जाति (पंजाब में मिरासी-जैसी ही एक जाति) में हुआ था।

सिक्ख इतिहास मे प्रसिद्ध है कि राय बलवंड और सत्ता दोनों श्री गुरु अर्जन देव जी (गुरुगद्दीकाल १५८१ से १६०६ ई.) की सेवा में उपस्थित रह कर कीर्तन किया करते थे। एक वार इन्होंने अपनी कन्या के विवाह के अवसर पर श्री गुरु देव से आर्थिक सहायता की प्रार्थना की। उन्होंने यथायोग्य सहायता कर दी। परन्तु इन प्रार्थियो को सन्तोष न हुआ, और इन्होंने श्री गुरु देव तथा वृद्धजनों को अपशब्द कहे। यह सुन कर श्री गुरु देव के मुख से सहज स्वभाव निकल गया कि ये लोग तो 'अहंकार कारण फटे गए' है (अहंकार के कारण बिगड गए है)। परिणामतः इन लोगो को 'फेटे' (चर्म के फटने) का रोग लग गया। ये बहुत दुःखित हुए। 'जो इन गुरु-निन्दकों का पक्ष ग्रहण करेगा उसका भी मुंह काला किया जायगा', इस विचार से किसी सिक्ख ने इनकी सहायता न की। अन्त मे हताश होकर ये भाई लद्धे के समीप गए। इनकी दुर्गति पर दया करके भाई लद्धे ने इन्हें विश्वास दिलाया कि मै श्री गुरु देव से तुम्हारा अपराध क्षमा करवा दूंगा। उसने स्वयं अपना मुंह काला कर लिया और स्वेच्छा से गधे पर चढ़ कर लाहौर से अमृतसर आया। उसके साथ बलवंड और सत्ता भी श्री गुरु देव के द्वार पर पहुंचे। लद्धे की परोपकार भावना और मान-त्याग से प्रसन्न होकर श्री गुरु देव ने गद्दी से उठ कर उसको हृदय से लगाया, और उन दोनों अपराधियों रबाबियों को भी क्षमा प्रदान की। इस अवसर पर इन्हो रबाबियों ने श्री गुरु देव की स्तुति में एक 'वार' गाई। 'वार' का प्रतिपाद्य विषय गुरु-शरीरों में प्रकट होने वाली ज्योतियों की एकता है। शरीर-परिवर्तन होने पर उस ज्योति में परिवर्तन नहीं होता है, वह भिन्न-भिन्न गुरु-शरीरों में एक रूप रहती है। श्री गुरु नानक देव जी ने भाई लहणे-जैसे सुपात्र शिष्य को गुरु-गद्दी देकर एक नवीन प्रथा प्रचलित की, और नवीन धार्मिक राज्य की नीव रखी :—

'नानक राज चलाइआ सचु कोट सताणी नीव दै।'

इस 'वार' की प्रथम पांच 'पौड़ियों' में इसी तथ्य का व्याख्यान है। इस वार से कई ऐतिहासिक संकेत भी प्राप्त होते हैं। यथा, गुरु-पद के अधिकारी का निश्चय करते समय सिक्खों तथा पुत्रों के गुण-अवगुणों पर गंभीर दृष्टिपात करने के पश्चात् सुपात्र को उत्तराधिकारी घोषित करना, श्री गुरु अंगद देव जी के 'लंगर' (भोजन-गृह) में घृत-मिश्रित खीर का वितरण, गुरु-द्वार पर 'सिक्ख-मंगतों' की भीड़-भाड़, खडूर (जिला अमृतसर) में श्री गुरु देव द्वारा ज्योति का जगाना, निन्दकों का लज्जित होना इत्यादि। यद्यपि यह 'वार' आकार मे लघु है, तथापि की अपनी ढाढ़ियो ही शैली और अपनी ही निराली भाषा में लिखी गई है। इस हेतु साहित्य में इसका एक विशिष्ट स्थान है।

RAG RAMKALI

Because of the devoted service of Lehna
Nanak proclaimed him his successor.
The same divine light of Nanak shines in Him.
His ways of life are the same,
Only the body he has changed.
An umbrella of spiritual sovereignty
Is held over his head,
As he occupies the throne of Guruship.
With unstinted devotion he served Guru Nanak,
And followed the arduous path
Leading to union with God.
Food was given free
From the Guru's inexhaustible store.
Out of the infinite gifts of the Lord,
He himself partakes of much
And bestows freely on others.
The praises of God are sung,
And His grace, like light descends from heaven;
A glimpse of you, O True King,
Is enough to wash the sins of thousands of births.
Truely has Guru Nanak made Angad his successor
How can we desist from proclaiming this truth;
Guru Nanak's sons did not obey him
They turned their backs to the True Guru.
Insincere were their hearts,
Defiant were their attitudes,
Loads of sins they carried on their heads.
Guru Nanak appointed him the Guru.
Through him, Nanak himself reigns as the Guru,
He who has imparted the Guruship,
Has brought about all this;
Lo, who has won and who hast lost?

BHAI BALWAND

Rai Balwand was a Muslim bard who, in collaboration with Satta, composed a *var* in praise of the Guru. Written in *Ram Kali raga* it comprises eight stanzas. It is generally believed that the first five stanzas were composed by Rai Balwand and the last three by Satta, the drummer and rebeck-player of the House of Nanak

According to Sikh history, Rai Balwand used to recite 'Kirtan' in the Guru's *durbar*. Once he asked the Guru for an exorbitant amount of money for his daughter's marriage. The Guru gave him reasonable assistance; but, this did not satisfy him. He started disparaging him and cast aspersions upon the other Gurus, too. Upon hearing this, the Guru said that the bard had become inflated with ego. This proved a curse for Balwand who got stricken with flatulence and was in a state of terrible agony. The Sikhs knew that if they pleaded for these detractors of the Gurus, they would have their faces blackened. So, they went to a great Sikh, Bhai Ladha, and told him of Balwand's fall from grace. Subjecting himself to the prescribed punishment by blackening his face and riding a donkey from Lahore to Amritsar, Bhai Ladha, accompanied by the rebeck-players, sought to restore them to the Guru's good graces. After seeing this, the Guru got down from his seat, embraced Bhai Ladha and forgave the bards, who composed a ballad on this occasion. The theme of the ballad is the spiritual unity of all the Gurus. Guru Nanak had established a new tradition by making his tried disciple, Bhai Lehna, his successor. Thus he had laid the foundation of a new *Dharma*.

Nanak established the kingdom of God on earth and set up the citadel of truth on a sound foundation

The first five stanzas of the composition are an elaboration of this idea. The ballad chronicles some of the proudest traditions and achievements of the Sikh faith. Despite its brevity, it enjoys a special place because of the nobility of its conception and the felicity of its expressions.

ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ

ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ ।
ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓਨੁ ਆਪੇ ਹੀ ਥੰਮਿ ਖਲੋਆ ।
ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਆਪਿ ਲਿਖਣਹਾਰਾ ਹੋਆ ।
ਸਭ ਉਮਤਿ ਆਵਣ ਜਾਵਣੀ ਆਪੇ ਹੀ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ ।
ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੋਆ ।
ਉਗਵਣਹੁ ਤੈ ਆਥਵਣਹੁ ਚਹੁ ਚਕੀ ਕੀਅਨੁ ਲੋਆ ।
ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰੂ ਨ ਸੇਵਿਓ ਮਨਮੁਖਾ ਪਇਆ ਮੋਆ ।
ਦੂਣੀ ਚਉਣੀ ਕਰਾਮਾਤਿ ਸਚੇ ਕਾ ਸਚਾ ਢੋਆ ।
ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ ।੮।

ਭਾਈ ਸੱਤਾ

ਭਾਈ ਸੱਤਾ, ਬਲਵੰਡ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਜਾਤ ਦਾ ਡੂਮ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਲ ਕੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਹੈ ਤੇ ਬਾਦ ਦੀਆ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਭਾਈ ਸੱਤੇ ਦੀਆ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਛੇਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਦਾਨੁ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵਸੀ ਸੋ ਸਤੇ ਦਾਣੁ ।੬।

ਸੱਤੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧ ਫੂਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਉਤੇ ਕਿੰਨੀ ਟੇਕ ਸੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਟਿਕੇ ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਤਿਲਕ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਹਿਆ ਹੈ।

राग रामकली

'चारे जागे चहुं जुगी पंचाइणु आपे होआ।
आपी नै आपु साजिओनु आपे ही थंमि खलोआ।
आपे पटी कलम आपि आपि लिखणहारा होआ।
सभ उमति आवण जावणी आपे ही नवा निरोआ।
तखति बैठा अर्जन गुरु सतिगुर का खिवै चंदोआ।
उगवणहु तै आथवणहु चहु चकीं कीअनु लोआ।
जिन्ही गुरु न सेविओ मनमुखा पइआ मोआ।
दुणी चउणी करामाति सचे का सचा ढोआ।
चारे जागे चहुं जुगी पंचाइण आपे होआ।८।'

भाई सत्ता

भाई सत्ता बलवंड का साथी, जाति का 'डूम' और गुरु-घर में सारंगी-वादक था। यह श्री गुरु अर्जन देव जी के दरबार में 'कीर्तन' किया करता था। एक बार बलवंड और सत्ता दोनों साथियों के मन में एक साथ गुरु देव के प्रति कोप से भर गए, और इन्होंने गुरु-घर में 'कीर्तन' करना छोड़ दिया। बाद में मनो-मालिन्य दूर हो जाने पर इन दोनों ने मिल कर रामकली राग में एक 'वार' लिखी। 'वार' के अन्तः साक्ष्य से यह अनुमान होता है कि प्रथम पांच 'पौड़ियों' का प्रणेता राय बलवंड है, और अन्तिम तीन का भाई सत्ता। छठी 'पौड़ी' में सत्ते का नाम आता है :—

'दानु जि सतिगुर भावसी सो सते दाणु।६।'

सत्ते ने श्री गुरु अमरदास जी, श्री गुरु रामदास जी और श्री गुरु अर्जन देव जी की स्तुति की है। इस रचना में सिक्ख सम्प्रदाय की उन्नति की प्रगति का भी पता लगता है। यह 'वार' सूचित करती है कि भिन्न-भिन्न गुरु-शरीरों में प्रकट होने वाली गुरु-ज्योति सिक्ख-समाज में एक ही मानी जाती थी। इस तथ्य की सूचना देने के कारण इस 'वार' का मूल्य विशेष है। तिलक के समय इन 'पौड़ियों' के गान की प्रथा प्रचलित रह चुकी है, इस हेतु यह वार 'टिके दी वार' (तिलक की वार) भी कहलाती है।

RAG RAMKALI

The four (Gurus) Illumined their own times, and then came Arjan, their very soul.
Yea, he was by himself created, and he himself became his own support
He himself became the tablet, the pen, the scribe (of his destiny)
And though his followers were subject to coming and going, he himself was ever fresh, ever new
The Guru Arjan is seated on Nanak's Throne: Lo, how sparkles his star-studded canopy!
From where the sun rises to where it setteth, the Guru Illumines all the four corners (of the earth)
Yea, they who served not the Guru, the self-minded egotists, were destroyed (by God)
This, yea, is the True God's Blessing on thee that thy glory hath increased four-fold
The four (Gurus) Illumined their own times, and then came the Fifth Guru Arjan, their very soul (8)

BHAI SATTA

Bhai Satta, a companion of Balwand and a drummer by profession, was a rebeck-player of the Guru He used to recite *Kirtan* in Guru Arjan's *durbar* Both the brothers fell out with the Guru and gave up *Kirtan* Later, they jointly composed a ballad in Ramkali *raga*. It appears that the first five stanzas were composed by Rai Balwand and the last three by Bhai Satta, whose name figures in the sixth stanza Satta says that true charity is that which is acceptable to the Lord

Satta has eulogised Guru Amar Das, Guru Ram Das and Guru Arjan Dev in his composition The ballad indicates that the Sikh movement was gaining momentum at that time.

A special feature of this *var* is the oneness in spirit of the Gurus It is also known as the *Var* of Tikka. Whenever a new Guru was installed, this composition was sung

PART IV

BHATT KALSAHAR
BHATT JALAP
BHATT KIRAT
BHATT BHIKHA
BHATT SALH
BHATT BHALH
BHATT NALH
BHATT GAYAND
BHATT MATHURA
BHATT BALH
BHATT HARIBANS

ਭੱਟ-ਬਾਣੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ 20 ਪੰਨੇ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਨਾਮ ਭੱਟ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ	ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ	ਕੁਲ ਜੋੜ
1. ਕਲਸਹਾਰ	10	10	9	13	12	54
2. ਜਾਲਪ	—	—	5	—	—	5
3. ਕੀਰਤ	—	—	4	4	—	8
4. ਭਿੱਖਾ	—	—	2	—	—	2
5. ਸਲ੍ਹ	—	—	1	2	—	3
6. ਭਲ੍ਹ	—	—	1	—	—	1
7. ਨਲ੍ਹ	—	—	—	16	—	16
8. ਗਯੰਦ	—	—	—	13	—	13
9. ਮਥੁਰਾ	—	—	—	7	7	14
10. ਬਲ੍ਹ	—	—	—	5	—	5
11. ਹਰਿਬੰਸ	—	—	—	—	2	2
ਜੋੜ	10	10	22	60	21	123

ਇਹ ਭੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਵਾਕਫੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਦਰਜ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(1) ਇਹ ਭੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ 13 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੱਟ ਭਿੱਖਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਤੀਜੇ ਸਨ।

(2) ਭੱਟ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਦੇ ਸਵਈਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ,ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਤਤਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਭੱਟ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਰਹਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੱਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭੱਟ ਭਿੱਖਾ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ, ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਭਤੀਜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੱਟ ਇਕੱਠੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਹੋਣ।

ਭੱਟ ਭਿੱਖੇ ਦਾ ਇਹ ਸਵਈਆ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ।
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ।

ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ।
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ।
ਹਰਿਨਾਮੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ।
ਗੁਰੁ ਦਯਿ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ।

(3) ਇਹ ਭੱਟ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਧਰਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਗੁਰੂਆ ਦੀ ਉਪਮਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਮ ਜੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਦੇ ਹਨ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ।
ਕਵਲਨੈਨ ਮਧੁਰਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ,
ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ।

(4) ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਲ ੧੨੩ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ੫੪ ਸਵਈਏ ਇਕੱਲੇ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਭੱਟ ਨੇ ਪੰਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਹਨ।

(5) ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸਾ ਗੁਰ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਉਸਤਤਿ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਕਿ ਗੁਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ? ਮਹਾਨਤਾ ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਸਿਧਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਖੂਬੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(6) ਭੱਟ-ਜਾਤੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਮ ਕਰਤੱਵ ਯੋਧਿਆ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਭੱਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਕੁਲ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਉਦੇਸਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(7) ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਸ਼ਬਦ-ਭਰਮਾਰ, ਚਮਕ-ਦਮਕ ਖੜਕੇ-ਦੜਕੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਉਪਰਾਲੇ ਆਦਿ ਹਨ। ਸਤਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲ ਆਮ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਹੈ।

(8) ਭੱਟ-ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤੇ ਦੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਹੋਈ ਸੀ।

भट्ट वाणी

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के अन्त में, लगभग वीस पत्रों में, भट्ट वाणी संगृहीत है। इसका विवरण नीचे दिया जाता है।

क्रम संख्या	भट्ट का नाम	प्रथम महले के सवय्ये	द्वितीय महले के सवय्ये	तृतीय महले के सवय्ये	चतुर्थ महले के सवय्ये	पंचम महले के सवय्ये	योग
१	कलसहार	१०	१०	९	१३	१२	५४
२	जालप	—	—	५	—	—	५
३	कीरत	—	—	४	४	—	८
४	भिक्खा	—	—	२	—	—	२
५	सल्ह	—	—	१	२	—	३
६	भल्ह	—	—	१	—	—	१
७	नल्ह	—	—	—	१६	—	१६
८	गयन्द	—	—	—	१३	—	१३
९	मथुरा	—	—	—	७	७	१४
१०	बल्ह	—	—	—	५	—	५
११	हरिबंस	—	—	—	—	२	२
		१०	१०	२२	६०	२१	१२३

इन भट्टों की संख्या ग्यारह थी, और ये गुरु-घर के निकटवर्ती थे।

इन भट्टों की जीवनियों के सम्बन्ध में प्रमाणिक ऐतिहासिक सामग्री उपलब्ध नहीं है। न ही इतिहास से यह ज्ञात होता है कि गुरु-घर के साथ इनके विशेष सम्बन्ध क्या थे। परन्तु श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित इनकी वाणियों से इनकी जीवनियों एवं गुरु-घर के साथ इनके सम्बन्धों के विषय मे कुछ अनुमान किया जा सकता है।

जिन भट्टों की वाणियां श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित हैं वे पंजाब के निवासी थे। अब कतिपय भट्ट वहियों से पता लगा है कि ये लोग उसी सुलतानपुर लोधी के निवासी थे जहां श्री गुरु नानक देव जी ने मोदी खाने की सेवा में प्रायः तेरह वर्ष व्यतीत किए थे। यह भी पता लगता है कि ये भट्ट लोग भट्ट भिक्खा के पुत्र अथवा भतीजे थे।

भट्ट-वाणी में प्रथम पांच गुरु देवों की स्तुति के सवय्ये हैं। ये सवय्ये प्रथम महले के सवय्ये, द्वितीय महले के सवय्ये इत्यादि क्रम में विभक्त हैं। यद्यपि इन सवय्यों में श्री गुरु नानक देव जी तथा श्री गुरु अंगद देव जी की भी स्तुति की गई है, तथापि यह, किसी रूप में भी, सिद्ध नहीं होता है कि इनमें से कोई भट्ट श्री गुरु नानक देव जी के दरबार में उपस्थित हुआ हो या उनसे मिला हो। इस वाणी से केवल इतनी संभावना होती है कि कदाचित् कोई भट्ट गोइन्दवाल में श्री गुरु देव जी के दरबार में उपस्थित हुआ था। गोइन्दवाल में श्री गुरु अमरदास जी, श्री गुरु रामदास जी और श्री गुरु अर्जन देव जी का दरबार रहा। कदाचित् कोई भट्ट, संभवतः इन सब भट्टों का पूर्वज भट्ट भिक्खा, गोइन्दवाल गया हो, और उसने श्री गुरु देव जी की प्रशंसा में कविता लिखी हो, तथा उसके पुत्र एवं भतीजे भिन्न-भिन्न कालों में श्री गुरु रामदास जी और श्री गुरु अर्जन देव जी के दरबार में उपस्थित हुए हों। यह भी संभव है कि इन सब भट्टों ने एक साथ श्री गुरु अर्जन देव जी के दरबार में उपस्थित होकर तब तक हुए सब गुरुओं की स्तुति के सवय्ये गाए हों।

भट्ट भिक्खा का अधोलिखित सवय्या ऐतिहासिक दृष्टि मे महत्त्वपूर्ण है :—

'रहिओ सन्त हउ टोलि साध वहुतेरे डिठे।
संनिआसी तपसीअह मुखहु ए पंडित मिठे।
वरस एकु हउं फिरिउ किनै नहु परचउ लायउ।
कहतिह कहती सुणी रहत को खुसी न आयउ।
हरिनामि छोडि दूजै लगे तिन्ह के गुण हउ किआ कहउ।
गुर दयि मिलायउ भिखिआ जिव तू रखहि तिव रहउ।'

इन भट्ट लोगो के घरों मे पैतृक धर्म के रूप में श्रीराम और श्रीकृष्ण जी की भक्ति और पूजा होती थी। सिक्ख गुरुओ की स्तुति की कविताओं में इन्होने गुरुओ का चित्रण श्री रामचन्द्र जी तथा श्रीकृष्ण जी इत्यादि अवतारो के रूप मे किया है।

'वाहिगुरू वाहिगुरू वाहि जीउ।
कवलनैन मधुरबैन कोटि सैन सग सोभ,
कहत मा जसोद जिसहि दही भातु खाहि जीउ।'

समस्त भट्ट वाणी मे १२३ छंद है, और इनमे से ५४ अकेले भट्ट कलसहार की कृति हैं। इन ५४ सवय्यो में केवल पाच गुरुओं की स्तुति है। इससे अनुमान होता है कि इस भट्ट-टोली का प्रमुख भट्ट कलसहार था।

भट्टों की वाणी का मुख्य विषय गुरु-स्तुति है। गुरु-स्तुति की कृतियों मे सिक्ख-इतिहास का समावेश स्वाभाविक है। परन्तु भट्ट-कृत यह स्तुति गुरु-ज्योति तथा गुरु-प्रतिष्ठापित संस्था की है, गुरु-व्यक्ति की नही। यदि भट्ट-वाणी में कही-कही गुरु-व्यक्ति की भी स्तुति मिलती है तो वह इस सिद्धान्त के अनुसार है कि अमुक व्यक्ति की महत्ता केवल उसमें विद्यमान गुरु-ज्योति के समक्ष लक्षणों एवं गुणो के कारण है।

भट्ट जाति का निवास स्थान समग्र भारतवर्ष था, और अब भी है। रणवीरो के प्राक्रमो के स्तुति-कर्म को इस जाति के लोगों ने व्यवसाय के रूप में ग्रहण कर रखा था। काल-क्रम मे कुछ भट्ट वीरो के कुछ विशिष्ट महाकुलो के आश्रय में ही रहने लगे और अपने आश्रयदाताओं की स्तुति करने लगे। परन्तु सिक्ख-गुरुओं की स्तुति करने वाले भट्ट आर्थिक लाभ के प्रयोजन से वैसा नही करते थे, उनको उस कर्म के लिए प्रेरणा मिलती थी उनकी धार्मिक-भावना, गुरुओ के प्रति उनके मन में भरी श्रद्धा से। यह तथ्य उनकी रचना मे ही सिद्ध होता है, जिसका एक-एक अक्षर गुरु-भक्ति की मरम भावना से आर्द्र है।

भट्टों की एक अपनी विशिष्ट काव्य-शैली का उदय हो चुका था। उन्होने उसी शैली मे गुरु-स्तुति की है। उनकी भाषा ब्रज से प्रभावित है और उसमे संस्कृत शब्दो का प्रयोग प्रचुरता से है। उनकी कृतियों मे अतिशयोक्ति, अनुप्रास, शब्दाडम्बर, चमक दमक वाले तथा वीर रसी शब्दों की योजना, अन्त्यानुप्रास की सिद्धि के लिए विलक्षण उपायो का आश्रय, तथा इसी प्रकार की अन्य अनेक विशिष्टताएं मिलती है, पदो, पादो, उपमाओ एवं रूपको की आवृत्ति पाई जाती है। ये भट्ट अपनी रचनाओ में भारतीय पौराणिक कथाओं, घटनाओं तथा पात्रों का संकेत अथवा उल्लेख बडे चाव से करते है। वस्तुतः इनकी कृतियों में एक अपना, निराला, वातावरण मिलता है।

श्री गुरु अर्जन देव जी द्वारा सम्पादित और निष्पादित श्री गुरु ग्रन्थ साहिब के प्रथम संकलन मे भट्ट वाणी विद्यमान थी। इससे प्रकट है कि समस्त भट्ट वाणी श्री गुरु अर्जन देव जी के समय में विद्यमान थी, अथवा यह उनके दरबार मे ही सुनाई गई थी; जैसे, राय बलवंड और सत्ते की 'वार' उनके दरबार मे ही गाई गई थी।

BHATT BANI

Bhatt Bani (the hymns by the bards) comprising 20 pages is incorporated in the concluding part of the *Adi Granth* as under:

		Swaye Mahle I	Swave Mahle II	Swaye Mahle III	Swaye Mahle IV	Swaye Mahle V	Total
1	Kalsahar	10	10	9	13	12	54
2.	Jalap	—	—	5	—	—	5
3.	Kirat	—	—	4	4	—	8
4	Bhikha	—	—	2	—	—	2
5	Salh	—	—	1	2	—	3
6.	Bhal	—	—	1	—	—	1
7	Nalh	—	—	—	16	—	16
8.	Gayand	—	—	—	13	—	13
9	Mathura	—	—	—	7	7	14
10.	Balh	—	—	—	5	—	5
11.	Hanbans	—	—	—	—	2	2
	Total	10	10	22	60	21	123

These eleven Bhatts were very close to the Gurus. But no authentic information is available about their life-history. Nor is there any mention in the biographies of the Gurus of what exactly their position vis-a-vis the house of the Gurus was. But the very fact that their word has been included in the *Guru Granth Sahib* shows that they were held in high esteem.

The Bhatts belonged to the Punjab, and, according to *Bhatt Chronicle*, they were residents of Sultanpur, where Guru Nanak served in the Modikhana for 13 years. There are indications that these Bhatts were the sons or nephews of Bhikha Bhatt.

The Bhatt *bani* comprises *Swayas* in praise of the first five Gurus under the captions *Swaye Mahle Pahle Ke, Swaye Mahle Duje Ke.* etc. Although the Bhatt *bani* eulogizes Guru Nanak and Guru Angad Dev also, there is no evidence to prove that any of these Bhatts ever presented himself in Guru Nanak's *durbar* or even met the Guru. Most likely, some of them visited the Gurus during the pontification of Guru Amardas, Guru Ram Das and Guru Arjan Dev. It is possible that one of the Bhatts, particularly Bhikha, who was the eldest of them all, might have come there and chanted hymns in praise of the Guru. It is also likely that later his sons and nephews might have, on different occasions, met the Fourth and the Fifth Masters. It is possible that all these Bhatts met Guru Arjan Dev and composed hymns glorifying all the Gurus.

The following hymn by Bhatt Bhikha is of historical significance:

In search of a true saint
I vainly wandered about;
Recluses I encountered many.
Sweet-tongued no doubt were they;
For full one year in this search I wandered.
None of them gave me the solace of spiritual light.
I heard them talk a lot of high ideals
But their practice was most disappointing.
Discarding the Name of God,
They indulged in worldly ways.
O, what need I say of them?
By the Grace of God,
I have found Guru Amardas.
By Thy will I shall ever abide, O Guru.

Because of their being devotees of Shri Ram Chandra and Lord Krishna, the Bhatts, in their adoration of the Sikh Gurus, spoke in images drawn from their ancestral religious traditions:

> O Wondrous and Beauteous and Lustrous art thou, O Guru,
> Lotus-eyed, Sweet-tongued. Embellished with a myriad friendly Hosts, yea, thou indeed art the one whom the mother fed with rice and curds

The hymns written by the Bhatts show us that Kalsahar was their leading light Of the 123 *Swayas that comprise the entire Bhatt Bani*, 54 were composed by Kalsahar alone, and, that he sang praises of all the five Gurus in his *Swayas*

The *Bhatt Bani*, in the main, eulogizes the Sikh Gurus besides throwing light on their history It is the spirit, however, of the Guruship rather than the Guru as an individual that they celebrate in their devotional compositions In their depiction of the greatness of the Gurus, the Bhatts were inspired by the belief that whoever ascended the Gurugaddi inherited all the gifts and graces of the Eternal Guru who alone is the unchanging, indwelling soul

Bhatts are to be found all over India Their main vocation had been the singing of the chivalry of heroes. Gradually, some well-known Bhatts got attached to distinguished families whom they extolled in their verses But the bards who chanted hymns in praise of the Gurus were not prompted by any merc-enarymotives They were ardent Sikhs who had full faith in the greatness of the Gurus Naturally, their hymns were the genuine and spontaneous articulation of their deep-rooted devotion to the Gurus

The Bhatts had evolved a distinctive and individual style, eminently represented by the *Swayas* which constitute their most glowing tribute to the Gurus. Their poetic diction has strong affinities with Brij and Sanskrit Their style is extremely hyperbolic, full of ornate and high-flown expressions and rhythmic beauty Their verses abound in allusions to Indian mythology. The compositions of the Bhatts are charged with a spiritual aura

Bhatt Bani was incorporated in the *Adi Granth* which was first compiled by Guru Arjan Dev in 1604. Obviously, it had been written by that time and was sung as was the ballad of Rai Balwand and Satta in Guru Arjan's *durbar*

ਸਵੱਯਾ

ਸਤਜੁਗਿ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਛਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਾਇਓ ।
ਤ੍ਰੇਤੈ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਰਾਮੁ ਰਘੁਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ ।
ਦੁਆਪੁਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ, ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ ।
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜੁ, ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ ।
ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ, ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਓ ।੭।

ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ

ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਕਹਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ, ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਮੁਨੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਜੋਤਿ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਤਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਗਤ-ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਬਣੇ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਭੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਜਨਕ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਮਾ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਇਕ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

'सत जुगि तै माणिओ छलिओ बलि बावन भाइओ ।
त्रेतै ते माणिओ, रामु रघुवंसु कहाइओ ।
दुआपुरि किसन मुरारि कंसु किरतारथु किओ ।
उग्रसैण कउ राजु अभै भगतह जन दीओ ।
कलिजुगि प्रमाणु नानक गुरु अंगदु अमरु कहाइओ ।
श्री गुरु राजु अविचल अटलु आदि पुरखि फुरमाइओ ।७।'

भट्ट कलसहार

भट्ट कलसहार पूर्वोक्त भट्ट-मडली का प्रमुख था । इसने प्रथम पाच गुरु देवो में से प्रत्येक की स्तुति के सवय्ये लिखे है । श्री गुरु नानक देव जी की स्तुति करते हुए उसने लिखा है कि वे राज-योग कमाने वाले धर्म गुरु थे, आदिकाल से देवता, सिद्ध, मुनि इत्यादि उनकी अराधना करते आए है, सांसारिक जनो के उद्धार के लिए श्री गुरु नानक देव जी आदि काल से अनेक रूपों में भूमि पर प्रकट होते रहे है । भट्ट कलसहार ने कहा है कि श्री अगद देव जी इसी कारण जगद् गुरु और ससार के अज्ञान के निवारक हुए कि उनके ऊपर श्री गुरु नानक देव जी की कृपा का हाथ था । श्री गुरु अमरदास जी की प्रशसा में भट्ट कलसहार कहता है कि वे नाम-स्मरण, तथा श्री गुरु नानक देव जी के आशीर्वाद के, बल से गुरु बने । श्री गुरु रामदास जी की स्तुति करता हुआ यह भट्ट उनको अमृत का ऐसा सरोवर कहता है जिसमे से कई अमृत-धाराएं निकल कर बही है । श्री गुरु अर्जन देव जी के समय को भट्ट कलसहार ने महाराज जनक के समय की उपमा दी है । स्वयं श्री गुरु अर्जन देव जी की उपमा महा-भारतकालीन वीर अर्जुन से देते हुए यह भट्ट कहता है कि श्री गुरु अर्जन देव जी प्रत्येक विपम परिस्थिति मे इस प्रकार अविचल रहे जिस प्रकार वह अर्जुन रहता था ।

In the Satyuga too, Thou enjoyed the state of Rajyoga, when Thou 'deceived' Bali, becoming a dwarf, whose form pleased Thee:
And in the Treta age too, when Thou wert called Rama of the Raghu clan,
And in the Duapar age too as Krishna, when Thou delivered Kansa,
And blest Ugarsena with a kingdom, and Thy Devotees with the state of fearlessness
In the Kali age Thou wert called Nanak, and Angad and Amar Das.
Yea, eternal and moveless is Thy rule, O Guru: for, such was the command of the Primeval Lord.

BHATT KALSAHAR

Kalsahar was the most prominent Bhatt. He has written *swayas* in praise of each of the first five Gurus. In his verses on Guru Nanak, he has called him the supreme Guru of both the temporal and the spiritual worlds. He believed that the Guru who had been adored by the *devtas, sidhas* and *munis* throughout the ages had appeared from time to time for the redemption of humanity.

While describing the greatness of Guru Angad, he says that it was because of Guru Nanak's blessings that he rose to the highest spiritual position of Guruship and dispelled the darkness of ignorance from the world.

In his homage to Guru Amar Das, Kalsahar says that he became Guru by virtue of *Nam Simran* and Guru Nanak's grace. He likens Guru Ram Das to a fount of nectar from whence flowed many a life-giving stream. Guru Arjan Dev's time has been characterized as *Janak Rajya*. The Bhatt says that Guru Arjan remained calm and unperturbed even in moments of greatest tribulations:

ਸਵੱਯਾ

ਚਰਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਥ ਚਰਣ ਗੁਰ ਅਮਰ ਪਵਲਿਰਯ।
ਹਥ ਤ ਪਰ ਸਕਯਥ ਹਥ ਲਗਹਿ ਗੁਰ ਅਮਰ ਪਯ।
ਜੀਹ ਤ ਪਰ ਸਕਯਥ ਜੀਹ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਭਣਿਜੈ।
ਨੈਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਥ ਨਯਣਿ ਗੁਰੁ ਅਮਰੁ ਪਿਖਿਜੈ।
ਸ੍ਰਵਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਥ ਸ੍ਰਵਣਿ ਗੁਰੁ ਅਮਰੁ ਸੁਣਿਜੈ।
ਸਕਯਥੁ ਸੁ ਹੀਉ ਜਿਤੁ ਹੀਅ ਬਸੈ ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸੁ ਨਿਜ ਜਗਤ ਪਿਤ।
ਸਕਯਥੁ ਸੁ ਸਿਰੁ ਜਾਲਪੁ ਭਣੈ ਜੁ ਸਿਰੁ ਨਿਵੈ ਗੁਰ ਅਮਰ ਨਿਤ। ੧। ੧੦।

ਭੱਟ ਜਾਲਪ

ਭੱਟ ਜਾਲਪ ਨੇ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰਤਾ ਪਦਵੀ ਤਕ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਗਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਾਰ-ਮਿਕ ਉਚਤਾ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

भट्ट जालप

तीसरे महले (गुरु) की स्तुति में भट्ट जालप के पांच सवय्ये श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित हैं। इनमें इस सिद्धान्त की पुष्टि की गई है कि श्री गुरु अमरदास जी नाम-स्मरण के बल से ही गुरु-पद प्राप्त कर सके थे; इसी सिद्धान्त का अनुसरण करके भारत के अनेक भक्त धार्मिक जगत् में उच्च पद प्राप्त करते रहे थे।

'चरण त पर सकयथ चरण गुर अमर पवलिरय।
हथ त पर सकयथ हथ लगहि गुर अमर पय'।
जीह त पर सकयथ जीह गुर अमरु भणिजै।
नैण त पर सकयथ नयणि गुरु अमरु पिखिजै।
स्रवण त पर सकयथ स्रवणि गुरु अमरु सुणिजै।
सकयथ सु हीउ जितु हीअ वसै गुर अमरदासु निज जगत पित।
सकयथु सु सिर जालपु भणै जु सिरु निवै गुर अमर नित।'

BHATT JALAP

Bhatt Jalap composed five *Swayas* as a mark of respect to Guru Amardas. He stressed the point that the Third Master achieved Guruship only through *Nam Simran*. According to this belief many Indian *bhakts* have attained the height of spiritual glory through meditation on God's name.

Blessed are the feet
Which lead one to Guru Amardas,
Blessed are the hands,
That touch the holy feet of the Guru
Blessed is the tongue
Which sings the glory of Guru Amardas;

ਸਵੱਯਾ

ਹਮ ਅਵਗੁਣਿ ਭਰੇ ਏਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਛਾਡਿ ਬਿਖੈ ਬਿਖੁ ਖਾਈ।
ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਭਰਮ ਪੈ ਭੂਲੇ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਈ।
ਇਕੁ ਉਤਮ ਪੰਥੁ ਸੁਨਿਓ ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਤਿਹ ਮਿਲੰਤ ਜਮ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਾਈ।
ਇਕ ਅਰਦਾਸਿ ਭਾਟ ਕੀਰਤਿ ਕੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ। ੪। ੫੮।

ਭੱਟ ਕੀਰਤ

ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਨੇ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਰਨ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ।

ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ।
ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ।
ਜਹ ਕਹ ਤਹ ਭਰਪੂਰੁ ਸਬਦੁ ਦੀਪਕਿ ਦੀਪਾਯਉ।
ਜਿਹ ਸਿਖਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਓ ਤਤੁ ਹਰਿ ਚਰਣ ਮਿਲਾਯਉ।
ਨਾਨਕ ਕੁਲਿ ਨਿੰਮਲੁ ਅਵਤਰਿਉ ਅੰਗਦ ਲਹਣੇ ਸੰਗਿ ਹੁਅ।
ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਤਾਰਣ ਤਰਣ ਜਨਮ ਜਨਮ ਪਾ ਸਰਣਿ ਤੁਅ। ੨। ੧੬।

ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਭਿੱਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

स्वय्या

'हम अवगुणि भरे एकु गुणु नाही।
अंम्रितु छाडि बिखै बिखु खाई।
माया मोह भरम मै भूलै
सुत दारा सिउ प्रीति लगाई।
इकु उत्तम पंथ सुनिओ गुर संगति
तिह मिलंत जम त्रास मिटाई।
इक अरदासि भाट कीरति की
गुर रामदास राखहु सरणाई॥'

भट्ट कीरत

भट्ट-कीरत-कृत चार सवय्ये तीसरे महले (गुरु) की, तथा चार चौथे महले (गुरु) की, स्तुति मे, श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में संकलित है। भट्ट कीरत श्री गुरु अमरदास जी की शरण का याचक है, और कहता है कि श्री गुरु अमरदास जी में श्री गुरु नानक देव जी की ज्योति उसी प्रकार प्रकाशमान है जिस प्रकार श्री गुरु नानक देव जी और श्री गुरु अंगद देव जी में थी।

'आपि नराइणु कलाधारि जग महि परवरियउ।
निरंकारि आकारु जोति जग मंडलि करियउ।
जह कह तह भरपूरु सबदु दीपकि दीपायउ।
जिह सिखह संग्रहिउ ततु हरि चरन मिलायउ।
नानक कुलि निंमलु अवतरिउ अंगद लहणे संगि हुअ।
गुरु अमरदास तारण तरण जनम जनम पा सरणि तुअ॥'

आधुनिक अनुसन्धानों से विदित हुआ है कि भट्ट कीरत भट्ट भिक्खे का पुत्र था, वह श्री गुरु गोविंद जी की सेना में नौकर था, और उसने श्री गुरु देव जी के, मुग़लों के साथ हुए, प्रथम युद्ध में वीर गति प्राप्त की थी।

BHATT KIRAT

Sins abound in me,
No virtues have I;
Forsaking the nectar
I drink poison,
Lost in error and delusion am I,
Deeply attached to wife and children;
I heard of a lofty way
In the company of the Guru.
Meeting him, the fear of death
Has ceased to exist.
Bard Kirat hath but one prayer:
Keep me under your protection, O Guru Ramdas.

Bhatt Kirat has written four *Swayas*, each in praise of the Third and the Fourth Gurus. He prays for Guru Amar Das's blessings and avers that the spirit that dwelt in Guru Amar Das was the same as inhered in Guru Nanak and Guru Angad:

Lo, God, by His Power, became Manifest to the world!
For, He, the Formless One, Assumed the form (of Guru Amar Das) and thus Illumined the whole world.
The World, that is All-pervading, that God Revealed through the Light (of the Guru:)
And whosoever ingathered his Wisdom, him he United, instantaneously, with God.
In the 'family' of Nanak was Lehna known as Angad and the Immaculate Guru Amar Das:
O Guru, thou art my only Saviour: birth after birth, I seek but thy Refuge.

According to modern research Bhatt Kirat was the son of Bhatt Bhikha. He enlisted in the army of Guru Hargobind and was killed in the first battle that the Guru fought against the Mughals.

ਭੱਟ ਭਿੱਖਾ

ਭੱਟ ਭਿੱਖਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਭੱਟਾ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਵਈਏ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਵਈਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ।
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ।
ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ।
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ।
ਹਰਿਨਾਮੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨੑ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ।
ਗੁਰੁ ਦਯਿ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ।੨।੨੦।

स्वय्या

'रहिओ संत हउ टोलि साध वहुतेरे डिठे।
संनिआसी तपसीअह मुखहु ए पंडित मिठे।
वरसु एकु हउ फिरिओ किनै नहु परचउ लायउ।
कहतिअह कहती सुणी रहत को खुसी न आयउ।
हरिनामु छोडि दूजै लगे तिन्ह के गुण हउ किआ कहउ।
गुरु दयि मिलायउ भिखिआ जिव तू रखहि तिव रहउ ॥'

भट्ट भिक्खा

भट्ट भिक्खा ने केवल तीसरे महले (गुरु) की स्तुति में तीन सवय्यों की रचना की। इसमे अनुमान होता है कि कदाचित् यह गोइन्दवाल में श्री गुरु अमरदास जी के दरबार में उपस्थित हुआ हो। भट्ट भिक्खा इस पुस्तिका में वर्णित सब भट्टों का पूर्वज था। उसके सवय्यों से यह भी विदित होता है कि उसने ही अपने पुत्रों एवं भतीजों को गुरु-घर का परिचय कराया था। उसका एक ऐतिहासिक सवय्या नीचे दिया जाता है :—

SWAYA

In search of a true saint,
I vainly wandered about,
Recluses I encountered many,
Sweet-tongued no doubt were they.
For full one year in this search I wandered
None of them gave me the solace of spiritual light
I heard them talk a lot of high ideals
But their practice was most disappointing
Discarding the Name of God,
They indulged in worldly ways,
O, what need I say of them?
By the Grace of God
I have found Guru Amardas
By Thy will I shall ever abide, O Guru

BHATT BHIKHA

Bhatt Bhikha composed only 3 *swayas* extolling the Third Guru It appears that he presented himself at Guru Amar Das's *durbar* at Goindwal He was the eldest of the Bhatts His compositions bear out that he inspired his friends and relatives with Guru *bhakti* In one of his great *Swayas* the bard sings

ਸਵੱਯਾ

ਪਹਿਰਿ ਸਮਾਧਿ ਸਨਾਹੁ, ਗਿਆਨਿ ਹੈ ਆਸਣਿ ਚੜਿਅਉ।
ਧ੍ਰੰਮ ਧਨਖੁ ਕਰ ਗਹਿਓ, ਭਗਤ ਸੀਲਹ ਸਚਿ ਲੜਿਅਉ।
ਭੈ ਨਿਰਭਉ ਹਰਿ ਅਟਲੁ ਮਨਿ ਸਬਦਿ ਗੁਰ ਨੇਜਾ ਗਡਿਓ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਪਤੁ ਪੰਚ ਦੂਤ ਬਿਖੰਡਿਓ।
ਭਲਉ ਭੂਹਾਲੁ ਤੇਜੋ ਤਨਾ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਨਾਥੁ ਨਾਨਕ ਬਰਿ।
ਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ ਸਚੁ ਸਲ੍ਯ ਭਣਿ ਤੈ ਦਲੁ ਜਿਤਉ ਇਵ ਜੁਧੁ ਕਰਿ।੧।

ਭੱਟ ਸਲ੍ਯ

ਭੱਟ ਸਲ੍ਯ ਨੇ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਈਆ ਅਤੇ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਦੋ ਸਵਈਏ ਰਚੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਆਪ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।

'पहिरि समाधि सनाहु गिआन है आसणि चडिअउ ।
ध्रंम धनखु कर गहिओ भगत सीलह सरि लडिअउ ।
भै निरभउ हरि अटलु मनि सबदि गुर नेजा गडिओ ।
काम क्रोध लोभ मोह अपतु पंच दूत बिखंडिओ ।
भलउ भूहालु तेज तना नृपति नाथु नानक बरि ।
गुर अमरदास सचु सल्ह भणि तै दलु जितउ इव जुधु करि' ॥

स्वय्या

भट्ट सल्ह

भट्ट सल्ह के तीन सवय्ये मिलते हैं : एक, तीसरे महले (गुरु) की स्तुति में, तथा दो चौथे महले (गुरु) की स्तुति में। भट्ट सल्ह के कथन का तात्पर्य यह है कि गुरु स्वयं काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकार आदि दूतों को वश में करके गुरु-पद को प्राप्त करता है।

SWAYA

Wearing the armour of concentration,
Mounting the steed of knowledge,
With the bow of righteousness in hand,
And the arrows of devotion.
You, O Guru Amardas, thus fought the battle.
With the Eternal Lord within your heart,
With the lance of Guru's word in your firm grasp,
You have cut to pieces the evils,
Of lust, anger, greed, ego and delusion.
O thou son of Tejbhan, monarch of an honourable lineage,
The blessings of Guru Nanak, King of Kings, is on Thee.
Salh proclaims the truth,
Guru Amardas fighting thus has defeated
Satanic forces in the battle.

BHATT SALH

Bhatt Salh sings of the spiritual excellences of Guru Amardas in one *Swaya* and those of Fourth Master in two *Swayas*. His theme in all these is that the Third Master attained the spiritual thro of Guru Nanak by conquering passion and anger, greed and ego:

ਸਵੈਯਾ

ਘਨਹਰ ਬੂੰਦ ਬਸੁਅ ਰੋਮਾਵਲਿ ਕੁਸਮ ਬਸੰਤ ਗਨੰਤ ਨ ਆਵੈ ।
ਰਵਿ ਸਸਿ ਕਿਰਣਿ ਉਦਰ ਸਾਗਰ ਕੋ, ਗੰਗ ਤਰੰਗ ਅੰਤੁ ਕੋ ਪਾਵੈ ।
ਰੁਦ੍ਰ ਧਿਆਨ ਗਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ, ਕਬਿ ਜਨ ਭਲਯ ਉਨਹ ਜੁ ਗਾਵੈ ।
ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ ।੧।੨੨।

ਭੱਟ ਭਲਯ

ਭੱਟ ਭਲਯ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਵਈਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸਵੱਈਏ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸਚਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਬੂ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਗੁਣ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

सवय्या

'घनहर बूंद बसुअ रोमावलि कुसम बसन्त गनंत न आवै।
रवि ससि किरणि उदरु सागर को गंग तरंग अंत को पावैं।
रुद्र ध्यान गिआन सतिगुर के, कबिजन भल्ह उनह जो गावैं।
भले अमरदास गुण तेरे तेरी उपमा तोहि बनि आवैं।

भट्ट भल्ह

भट्ट भल्ह का केवल एक सवय्या मिलता है। उसमें श्री गुरु अमरदास जी की स्तुति की गई है। उस एक ही सवय्ये को देख कर बलपूर्वक कहा जा सकता है कि भट्ट भल्ह एक सत्कवि था और वह शब्दों द्वारा चित्रों के निर्माण में परम प्रवीण था। उसका कथन है कि श्री गुरु अमरदास जी के गुण गणनातीत हैं, तथा श्री गुरु देव जी अपनी उपमा आप ही है।

SWAYA

Countless are the rain drops from the clouds,
Countless the vegetation on the earth,
Countless are the flowers which bloom in spring
Unfathomable the depth of the Ocean,
Countless the waves and ripples of the rivers
Countless the ways of the sun and moon
With Shiva-like meditation,
And the divine knowledge of the True Guru,
One may know all these things, says poet Bhal
But your virtues, O Guru, are beyond comprehension
You alone are your own peer

BHATT BHALH

Only one *swaya* composed by Bhatt Bhal in praise of Guru Amar Das has been included in the *Adi Granth* It testifies to his greatness as poet with a flawless command of idiom and imagery He says of Guru Amar Das's infinite virtues and imperishable greatness

ਸਵੱਯਾ

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਧਨਹਿ ਕਿਆ ਗਾਰਵੁ ਦਿਜਇ ।
ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਲਖ ਬਾਹੇ ਕਿਆ ਕਿਜਇ ।
ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਗਿਆਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨ ਅਨਨ ਪਰਿ ।
ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਸਬਦੁ ਸਾਖੀ ਸੁ ਸਚਹ ਘਰਿ ।
ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਅਹਿਨਿਸਿ ਜਪੈ, ਦਾਸੁ ਭਟੁ ਬੇਨਤਿ ਕਹੈ ।
ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਮੁ ਰਿਦ ਮਹਿ ਧਰੈ, ਸੋ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹ ਥੇ ਰਹੈ । ੩ । ੭ ।

ਭੱਟ ਨਲਯ

ਭੱਟ ਨਲਯ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੬ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਰਧਾ ਆਦਿ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ । ਇਸ ਭੱਟ ਦੇ ਸਵਈਏ ਸਾਰਿਆਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਛੋਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੱਚ ਤੋਂ ਕੰਚਨ, ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਲਾਲ, ਕਾਠ ਤੋਂ ਸਿਰੀ ਖੰਡ (ਚੰਦਨ) ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਰਖੋ ਜਿਵੇਂ ਸਦਾ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਖਦੇ ਆਏ ਹੋ ।

ਅਬ ਰਾਖਹੁ ਦਾਸ ਭਾਟ ਕੀ ਲਾਜ ।
ਜੈਸੀ ਰਾਖੀ ਲਾਜ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕੀ, ਹਰਨਾਖਸ ਫਾਰੇ ਕਰ ਆਜ ।
ਫੁਨਿ ਦਰੋਪਤੀ ਲਾਜ ਰਖੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਜੀ, ਛੀਨਤ ਬਸਤ੍ਰ ਦੀਨ ਬਹੁ ਸਾਜ ।
ਸੋਦਾਮਾ ਅਪਦਾ ਤੇ ਰਾਖਿਆ, ਗਨਿਕਾ ਪੜ੍ਹਤ ਪੂਰੇ ਤਿਹ ਕਾਜ ।
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇ ਕਲਜੁਗ, ਰਾਖਹੁ ਦਾਸ ਭਾਟ ਕੀ ਲਾਜ ।੩ । ੧੨ ।

भट्ट नल्ह

स्वय्या

'जामि गुरु होइ वलि धनहि किआ गारवु दिजइ।
जामि गुरु होइ वलि लख बाहे किआ किजइ।
जामि गुरु होइ वलि गिआन अरु धिआन अनन परि।
जामि गुरु होइ वलि सबदु साखी सु सचह घरि।
जो जन गुरु गुरु अहिनिसि जपै दास भटु बेनति करै।
जो गुरु नामु रिद महि धरै सो जनम मरण दुह थे रहै॥'

भट्ट नल्ह

श्री गुरु रामदास जी की स्तुति में, भट्ट नल्ह-रचित 16 सवय्ये हैं। इन सवय्यों में गुरु का इतिहास, गुरु का स्वरूप, गुरु के प्रति अनुराग आदि का प्रतिपादन है। भट्ट नल्ह के सवय्ये अन्य भट्टों के सवय्यों की अपेक्षा अत्यधिक लोकप्रिय हैं। इसका प्रधान हेतु यह है कि उसने स्वय गुरु-भक्ति में निमग्न होकर इनकी रचना की थी। उसका कथन है कि गुरु की कृपा मनुष्य को काच से कांचन, लोह से लाल, एव काष्ठ से चन्दन बना देती है। वह गुरु से प्रार्थना करता है कि जिस प्रकार आप सदा अपने भक्तों की लाज बचाते आए हैं उसी प्रकार मेरी लाज भी बचाइए :—

'अब राखहु दास भाट की लाज।
जैसी राखी लाज भगत प्रहिलाद की हरनाखस फारे कर आज।
फुनि द्रोपती लाज रखी हरि प्रभु जी छीनत बसत्र दीन बहु साज।
सोदामा अपदा ते राखिआ, गनिका पढत पूरे तिह काज।
श्री सतिगुर सुप्रसन कलजुग होइ, राखहु दास भाट की लाज।

SWAYA

When the Guru is on one's side.
Riches do not add to his greatness.
When the Guru is on one's side.
Millions of arms cannot harm him.
When the Guru is on one's side.
The divine word illuminates the soul.
Thy servant bard supplicates thus:
He who meditates on the Name day and night.
He who contemplates the Name in the heart.
Is released from the bondage of birth and death.

BHATT NALH

Bhatt Nalh is the author of 12 *swayas*, glorifying Guru Ram Das. They portray the history and personality of the Guru and also the Sikh's unfaltering faith in the Gurus. Of all the *swayas*, those of Bhatt Nalh are the most popular because they voice a true devotion to and faith in the Guru. The Bhatt says that the Guru's noble touch can turn all dross into gold and thus bring about a moral transformation and regeneration of mankind. He, therefore, prays to the Guru to be benevolent and kind to him as he always is to his *bhakts*:

Now vindicate the Honour of the humble bard, O Guru.
As God saved the Honour of Prehlada by tearing Harnakashyapa with His Nails.
Or as was saved the Honour of Daropadi, who the more she was divested of her robes, the more she was invested with them.
And Sudama was saved from his poverty; and Ganika (the harlot) uttering the Lord's Name, was redeemed.

ਸਵੱਯਾ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ।
ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ,
ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ।
ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ,
ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ।
ਕਾਲ ਕਲਮ ਹੁਕਮੁ ਹਾਥਿ ਕਹਹੁ ਕਉਨੁ ਮੇਟਿ ਸਕੈ
ਈਸੁ ਬੰਮ੍ਯ੍ਯੁ ਗ੍ਯ੍ਯਾਨੁ ਧ੍ਯ੍ਯਾਨੁ ਧਰਤ ਹੀਐ ਚਾਹਿ ਜੀਉ ।
ਸਤਿ ਸਾਚੁ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਸਦਾ ਤੁਹੀ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ । ੧ । ੧੬ ।

ਭੱਟ ਗਯੰਦ

ਭੱਟ ਗਯੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ੧੩ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਨਿਕਟਿ ਬਸੈ ਬਨਵਾਰੀ ।
ਤਿਨਿ ਲਹਣਾ ਥਾਪਿ ਜੋਤਿ ਜਗਿ ਧਾਰੀ ।
ਲਹਣੇ ਪੰਥੁ ਧਰਮ ਕਾ ਕੀਆ ।
ਅਮਰਦਾਸ ਭਲੇ ਕਉ ਦੀਆ ।
ਤਿਨਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸੁ ਸੋਢੀ ਥਿਰੁ ਥਪ੍ਯ੍ਯਉ ।......

सवय्या

'वाहिगुरू वाहिगुरू वाहिगुरू वाहि जीउ।
कवलनैन मधुर बैन कोटि सैन संग सोभ ;
कहत मा जसोद जिसहि दही भात खाहि जीउ।
देखि रूप अति अनूपु मोह महा मग भई
किंकनी सबद झनतकार खेलु पाहि जीउ।
काल कलम हुकमु हाथि कहहु कउनु मेटि सकै
ईसु बंम ग्यान धान धरत हीऐ चाहि जीउ।
सति साचु श्री निवासु आदि पुरखु सदा तू ही
वाहिगुरू वाहिगुरू वाहिगुरू वाहि जीउ।' १।१६।

भट्ट गयन्द

भट्ट गयन्द ने श्री गुरु रामदास जी की स्तुति में तेरह सवय्ये लिखे है। इनमें गुरु-ज्योति की महिमा और ऐतिहासिक तथ्यों का वर्णन है। गुरु-ज्योति का इतिहास इस प्रकार वर्णित है :—

'गुरू नानक निकटि वसै बनवारी।
तिनि लहणा थापि जोति जगि धारी।
लहणै पंथु धरम का कीआ।
अमरदास भल्ले कउ दीआ।
तिनि श्री रामदासु सोढी थिरू थप्यउ।'

SWAYA

O Wondrous and Beauteous and Lustrous art thou, O Guru,
Lotus-eyed, Sweet-tongued, Embellished with a Myriad friendly Hosts, yea, Thou indeed art the one whom the mother Yashoda fed with rice and the curds
And when Thou wert at play and the silver bells of thy belt tinkled, thy mother was intoxicated with joy, so superb was thy beauty
And Thou it is who writes with the pen of death, and in whose hands is the irresistible 'Command' and whose Wisdom even Shiva and Brahma seek to cherish in heart
O True and Ever-abiding art Thou, the Container of *Lakshmi*, the Primeval Person: O Wondrous, Beauteous and Lustrous Guru

BHATT GAYAND

Bhatt Gayand images the greatness of the *Guru Jyoti* and its history in the 13 *swayas* that he composed about Guru Ram Das. He has recounted the history of the *Guru Jyoti* in his poetry.

ਸਵੱਯਾ

ਜਗ ਅਉਰੁ ਨ ਯਾਹਿ ਮਹਾਤਮ ਮੈ ਅਵਤਾਰ ਉਜਾਗਰੁ ਆਨਿ ਕੀਅਉ ।
ਤਿਨ ਕੇ ਦੁਖ ਕੋਟਿਕ ਦੂਰਿ ਗਏ ਮਥੁਰਾ ਜਿਨ੍ਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਪੀਅਉ ।
ਇਹ ਪਧਤਿ ਤੇ ਮਤ ਚੂਕਹਿ ਰੇ ਮਨ ਭੇਦੁ ਬਿਭੇਦੁ ਨ ਜਾਨਿ ਬੀਅਉ ।
ਪਰਤਛਿ ਰਿਦੈ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕੈ ਹਰਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਿ ਨਿਵਾਸੁ ਲੀਅਉ । ੫ ।
ਜਬ ਲਉ ਨਹੀ ਭਾਗ ਲਿਲਾਰ ਉਦੈ ਤਬ ਲਉ ਭ੍ਰਮਤੇ ਫਿਰਤੇ ਬਹੁ ਧਾਯਉ ।
ਕਲਿ ਘੋਰ ਸਮੁਦ੍ਰ ਮੈ ਬੂਡਤ ਥੇ ਕਬਹੂ ਮਿਟਿਹੈ ਨਹੀ ਰੇ ਪਛੁਤਾਯਉ ।
ਤਤੁ ਬਿਚਾਰੁ ਯਹੈ ਮਥੁਰਾ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਉ ਅਵਤਾਰੁ ਬਨਾਯਉ ।
ਜਪ੍ਯਉ ਜਿਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਫਿਰਿ ਸੰਕਟ ਜੋਨਿ ਗਰਭ ਨ ਆਯਉ । ੬ ।

ਭੱਟ ਮਥੁਰਾ

ਭੱਟ ਮਥਰਾ ਨੇ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਮ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੰਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਮਥਰਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੀਕ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਸਵਈਏ ਬੜੇ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋਏ ਹਨ।

भट्ट मथुरा

स्वय्या

'जग अउरु न याहि महातम मै अवतारु उजागरु आनि कीअउ ।
तिन के दुख कोटिक दूरि गए मथुरा जिन अंम्रित नाम पीअउ ।
इह पद्धति ते मत चूकहि रे मन भेदु बिभेदु न जान बीअउ ।
परतछि रिदै गुर अरजनु कै हरि पूरन ब्रहमि निवासु लीअउ ।५।
जब लउ नही भाग लिलार उदै तब लउ भ्रमते फिरते बहु धायउ ।
कलि घोर समुद्र मै बूडत थे कबहू मिटि है नही रे पछुतायउ ।
ततु बिचारु यहै मथुरा जग तारन कउ अवतारु बनायउ ।
जपउ जिन अरजनु देव गुरू फिरि संकट जोनि गरभ न आयउ ।६।'

भट्ट मथुरा

भट्ट मथुरा ने चौथे और पांचवें महले (गुरु) की स्तुति में सवय्ये लिखे हैं। यह श्री गुरु देव की महिमा इस बात में मानता है कि वे 'सतिनाम करता पुरख' के उपासक हैं तथा उसके स्मरण में मग्न रहते हैं। वे भगवद्-भक्ति के समुद्र हैं, और वह समुद्र उनमें सदा, एकरूप में तरंगित रहता है। भट्ट मथुरा ने श्री गुरु नानक देव जी से श्री गुरु अर्जन देव जी तक सब गुरुओं में एक ही ज्योति के दर्शन किए। श्री गुरु अर्जन देव जी की स्तुति में लिखे सवय्ये अत्यन्त लोकप्रिय हैं।

SWAYA

As long as Providence did not favour me,
So long I wandered restlessly;
In the dreadful ocean of the dark age
My helpless soul was sinking.
Sorrow and remorse never left me.
Arjan has come as the Saviour of the world.
My search for the Guru has ended.
He who contemplates the divine Guru Arjan
Never is a victim of the tribulations of rebirth.

BHATT MATHURA

In his *swayas* Bhatt Mathura has paid tributes to the Fourth and the Fifth Gurus. He says that the greatness of the Guru lies in his love of and meditation on the name of the Creator which symbolises Truth. He is an ocean of God's Name and ever bathes in it like a playful child. Bhatt Mathura discerns the same spirit in all the Gurus from Nanak to Arjan. His *swayas* on Guru Arjan are very popular.

ਸਵੈਯਾ

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਤ, ਨਯਨ ਕੇ ਤਿਮਰ ਮਿਟਹਿ ਖਿਨੁ ।
ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਰਿਦੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਦਿਨੋ ਦਿਨੁ ।
ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਜੀਅ ਕੀ ਤਪਤਿ ਮਿਟਾਵੈ ।
ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਵੈ ।
ਸੋਈ ਰਾਮਦਾਸੁ ਗੁਰੁ ਬਲਯ ਭਣਿ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਕਰਹੁ ।
ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਲਗਿ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਈਐ, ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਮਰਹੁ ਨਰਹੁ । ੫ ।

ਭੱਟ ਬਲਯ

ਭੱਟ ਬਲਯ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਇਸ ਜੋਤਿ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਦੁੱਖ, ਦਲਿੱਦਰ ਨਾਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ।

स्वय्या

'जिह सतिगुर सिमरंति नयन के तिमर मिटहि खिनु।
जिह सतिगुर सिमरंथि रिदै हरिनामु दिनो दिनु।
जिह सतिगुर सिमरंथि जीअ की तपति मिटावै।
जिह सतिगुर सिमरंथि रिधि सिधि नवनिधि पावै।
सोई रामदासु गुर बल्ह भणि मिलि संगति धनि धनि करहु।
जिह सतिगुर लगि प्रभु पाईऐ सो सतिगुर सिमरहु नरहु' ।५।

भट्ट बल्ह

भट्ट बल्ह ने श्री गुरु रामदास जी की स्तुति में पांच सवय्ये लिखे हैं। इनमें उसने इस तात्त्विक रहस्य पर बल दिया है कि सब गुरुओं में एक ही ज्योति प्रकाशमान है, तथा जो जन इस ज्योति की शरण में आए हैं उनके काम, क्रोध दुःख दारिद्रय आदि का नाश हो गया है।

SWAYA

Contemplating the Guru
All darkness is dispelled
Contemplating the Guru
The Name of God fills the heart day after day
Contemplating the Guru
Desires now burning are assuaged
Contemplating the Guru
Occult powers, nine treasures and prosperity are attained.
Says poet Balh:that Guru is Ramdas
Meeting in the holy congregation,
Let all say: Hail, all hail to the Guru.
Contemplate, O mortals, the true Guru,
In whose association God is realized

BHATT BALH

Bhatt Balh has composed five *swayas* eulogising Guru Ram Das He highlights the unbroken continuity of the one unchanging spirit in all the Gurus And all those who surrender themselves to this spirit are delivered from passion and anger, sorrows and sufferings

ਸਵੱਯਾ

ਦੇਵਪੁਰੀ ਮਹਿ ਗਯਉ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸ੍ਵਰ ਭਾਯਉ ।
ਹਰਿ ਸਿੰਘਾਸਣੁ ਦੀਅਉ ਸਿਰੀ ਗੁਰੁ ਤਹ ਬੈਠਾਯਉ ।
ਰਹਸੁ ਕੀਅਉ ਸੁਰ ਦੇਵ ਤੋਹਿ ਜਸੁ ਜਯ ਜਯ ਜੰਪਹਿ ।
ਅਸੁਰ ਗਏ ਤੇ ਭਾਗਿ ਪਾਪ ਤਿਨ੍ ਭੀਤਰਿ ਕੰਪਹਿ ।
ਕਾਟੇ ਸੁ ਪਾਪ ਤਿਨ੍ ਨਰਹੁ ਕੇ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਜਿਨ੍ ਪਾਇਯਉ ।
ਛਤ੍ਰ ਸਿੰਘਾਸਨੁ ਪਿਰਥਮੀ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕਉ ਦੇ ਆਇਅਉ ।੨।

ਭੱਟ ਹਰਿਬੰਸ

ਭੱਟ ਹਰਿਬੰਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਦੋ ਸਵਈਏ ਰਚੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ।

भट्ट हरिबंस

स्वय्या

'देवपुरी महि गयउ आपि परमेसर भायउ।
हरि सिंघासणु दीअउ सिरी गुरु तह बैठायउ।
रहसु कीअउ सुर देव तोहि जसु जय जय जंपहि।
असुर गए ते भागि पाप तिन्ह भीतरि कंपहि।
काटे सु पाप तिन्ह नरहु के गुरु रामदासु जिन्ह पाइयउ।
छत्र सिंघासनु पिरथमी गुरु अरजन कउ दे आइयउ'।१।

भट्ट हरिबंस

भट्ट हरिबंस ने श्री गुरु अर्जन देव जी की स्तुति में दो सवय्ये लिखे हैं। इनमें कहा गया है कि श्री गुरु रामदास जी ने 'जोती जोत समाने' के समय गुरु गद्दी श्री गुरु अर्जन देव जी को प्रदान की।

SWAYA

When such was the Lord's will. (Guru Ram Das) repaired to the Abode of God.
And God offered him His throne and seated him there Himself.
And all the gods were pleased and proclaimed his Victory.
And the demons hastened away. for, within them trembled their sinful deeds:
Yea whosoever attained to Guru Ram Das was rid of his sins.
And, his Throne (of Moral Law) and the Canopy (of Grace) passed on to Guru Arjan
for the Redemption of the world.

BHATT HARIBANS

Bhatt Haribans composed two *swayas*. bringing out spiritual excellence of the Fifth Guru and the bestowal of *Gurgaddi* on him when the Fourth Master's earthly sojourn came to an end: